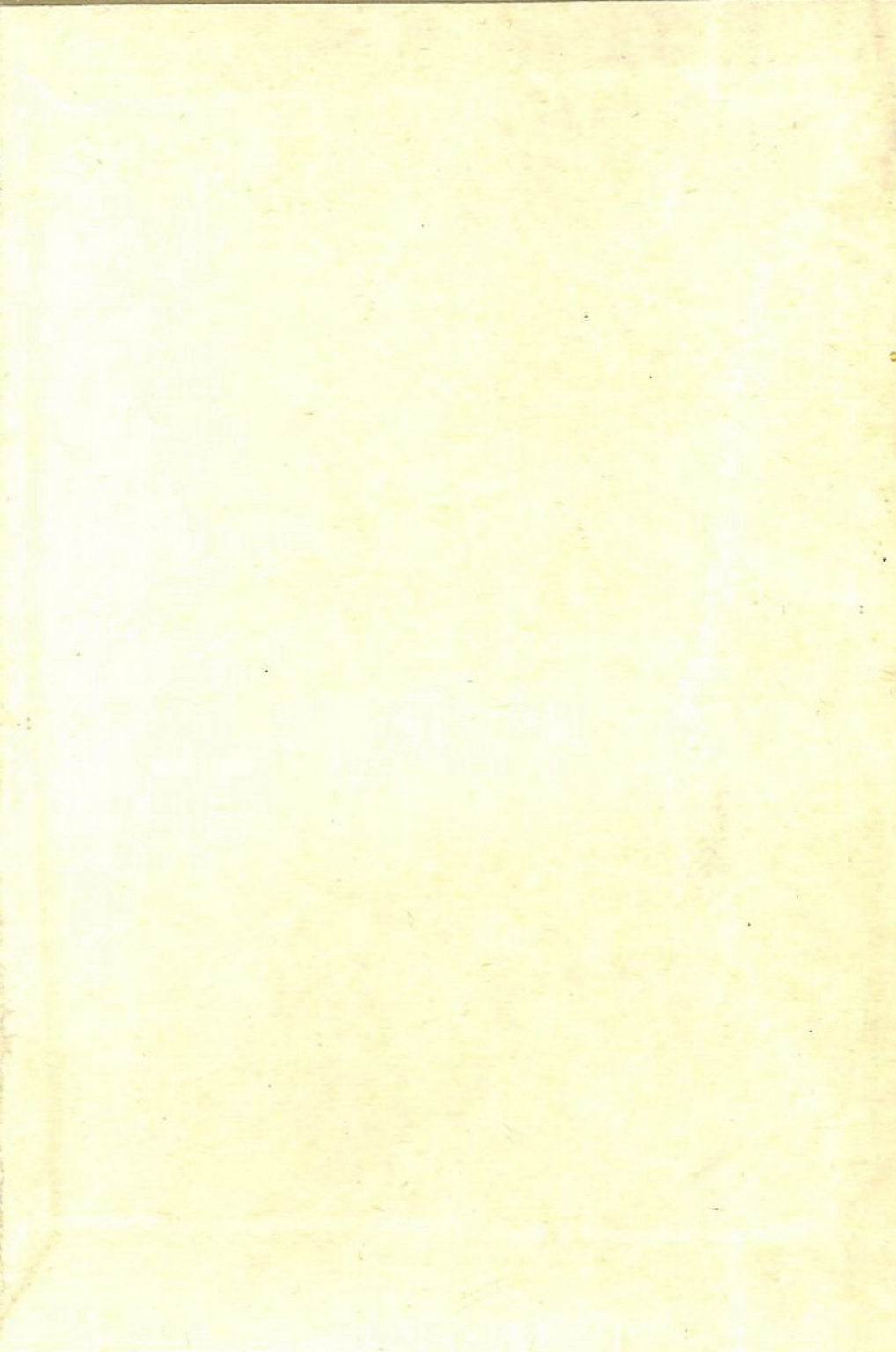
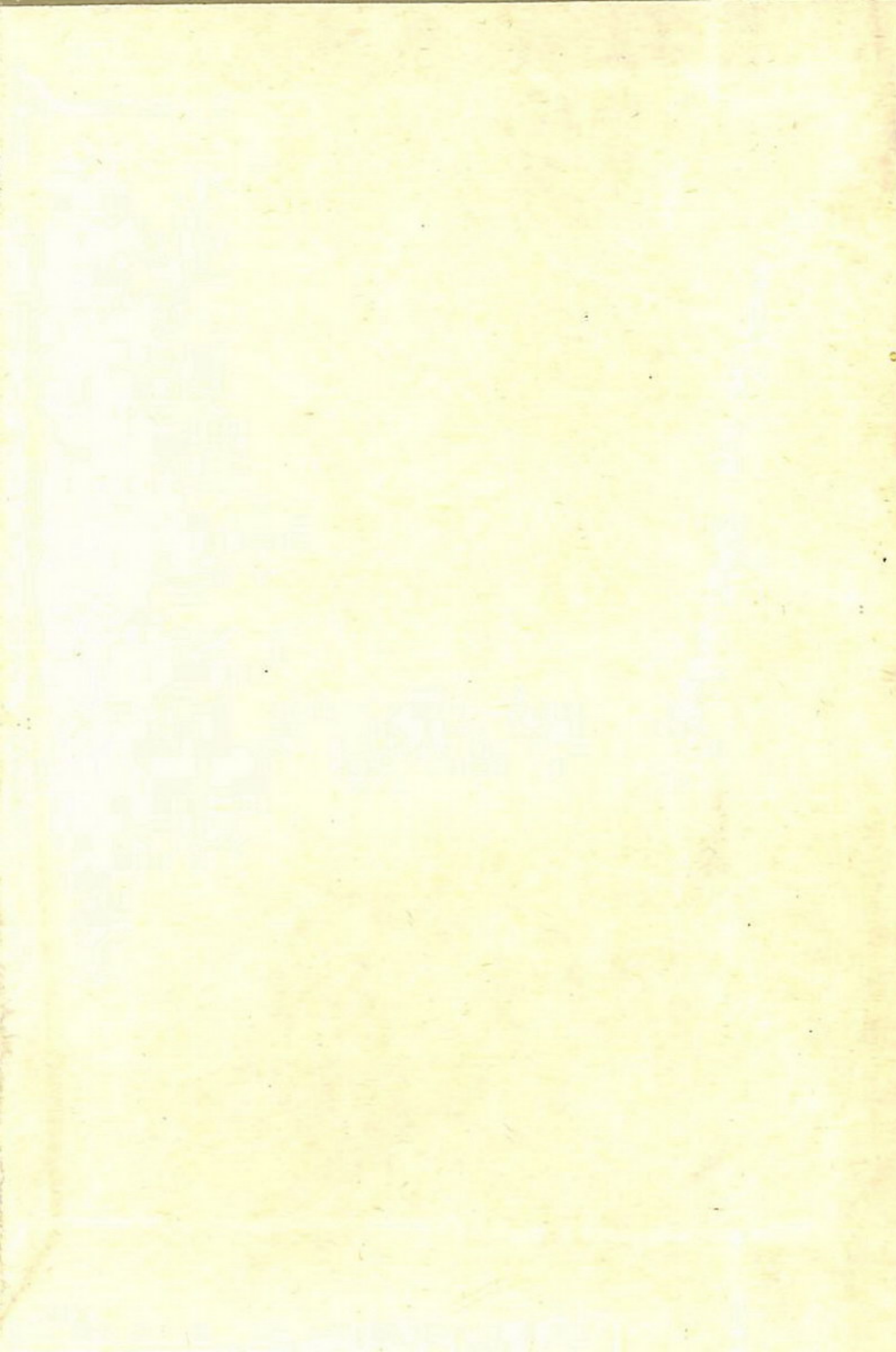
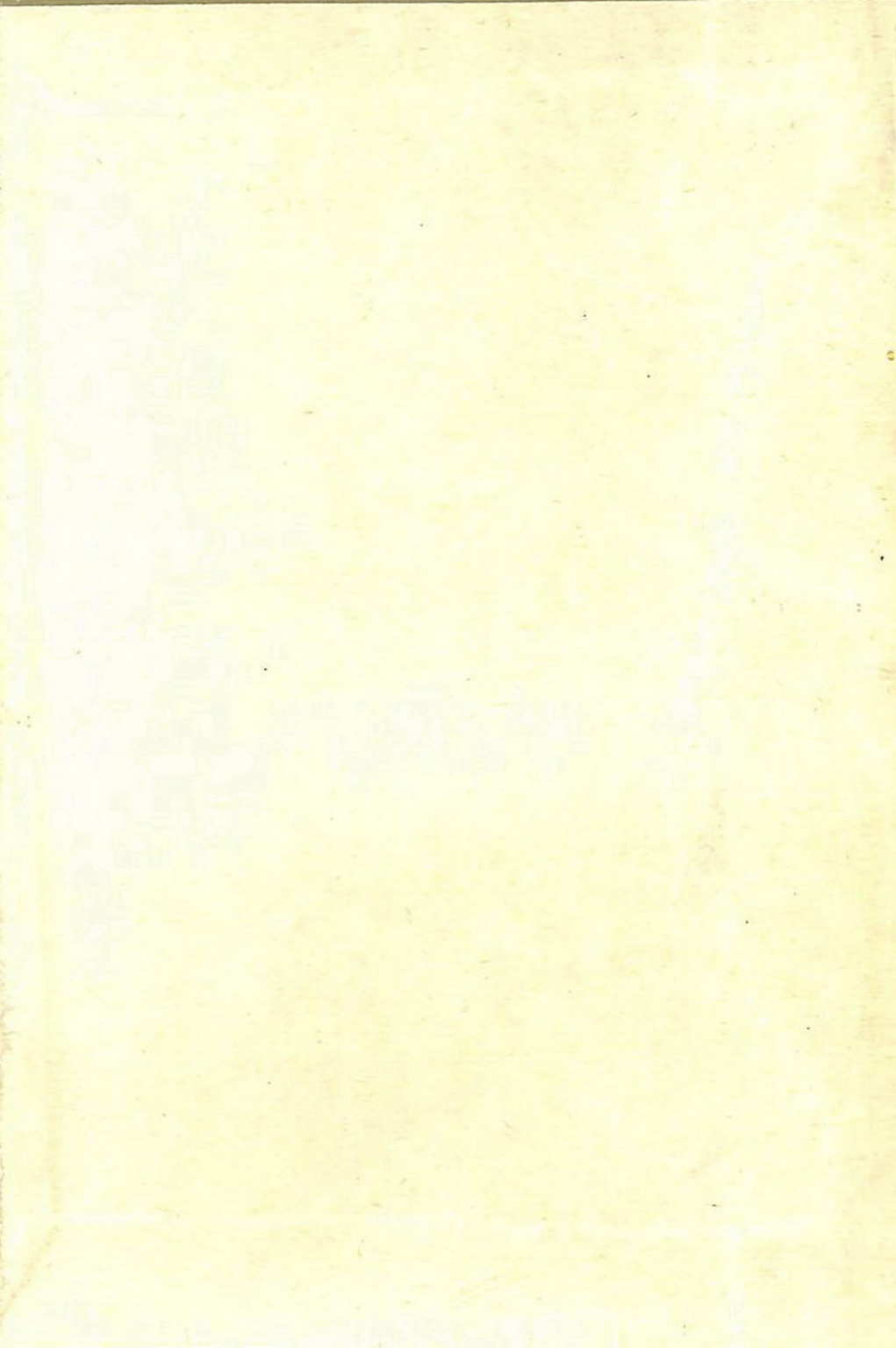

ԳԻՐԻ

ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ԵՒ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ

Յուշարձան
ԱՐԱՄ ԷՊԿԱՆԵԱՆԻՆ

Ա. Ա. Ուխտի Լուսավորչական Օկուպացիոն

1949

«ՊԱՌԳՐ» ՏՊԱՐԱՆ

Ընդունված է 1958 թ. հունիսի 27-ին

Ընկեր

Բաժնի

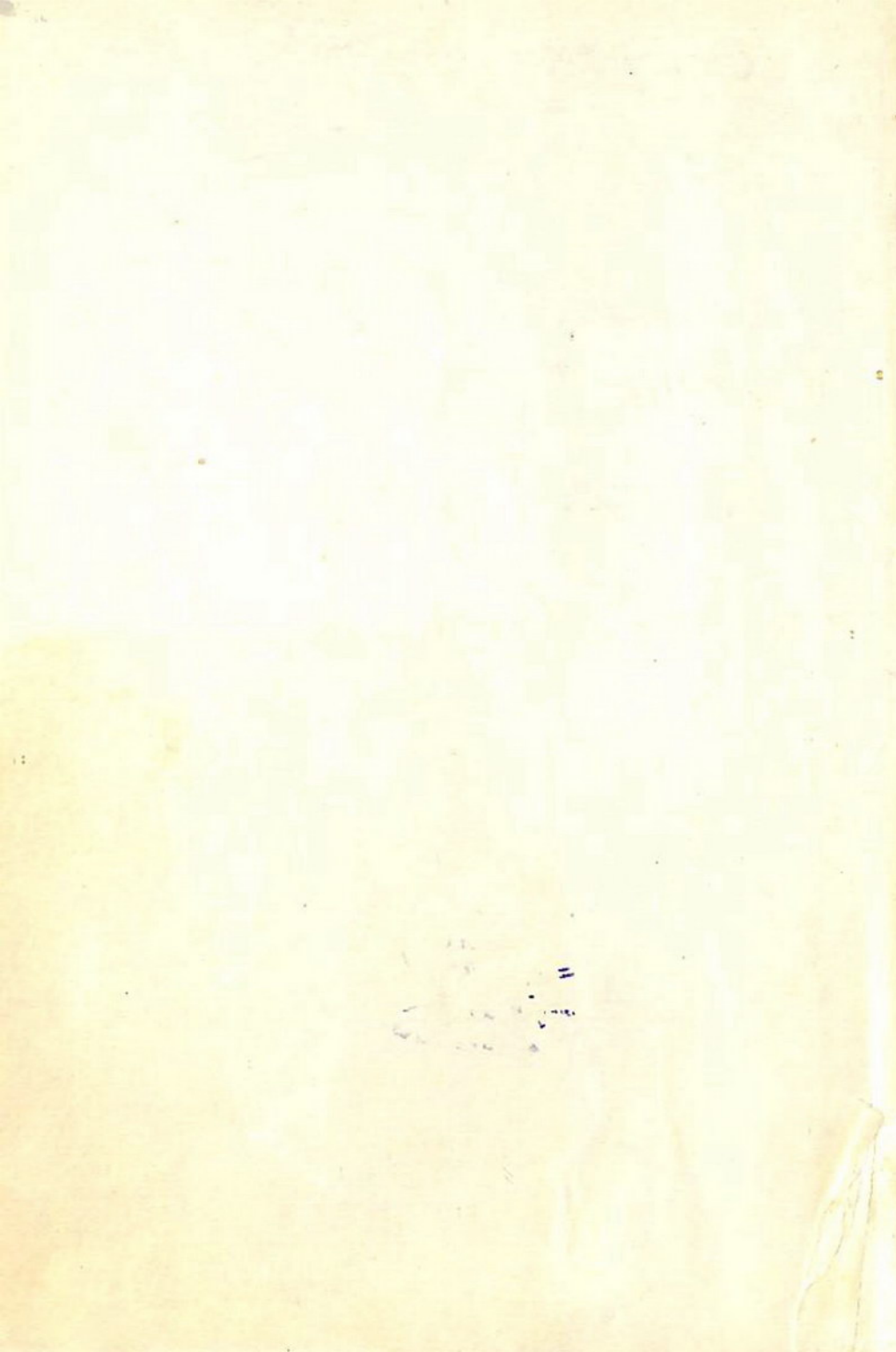
Ա. Զ. Կարապետյանի Գյուլ. Արարիկյանի

Լ. Ն. Բաժնի - 1958

ԳԻՐԲ

ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ԵՒ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ

9(= 91.99)

9-

ԳԻՐԳ
ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ԵՒ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ

Ա.

A 1366
ԱՅՍՊԷՍ ՍՊԱՆՆԵՑԻՆՔ

Բ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

1949

ՄԵՌԵԼՈՑ

1945-ի ՄՈՌՑՈՒԱԾ ԵՒ ՈՒՐԱՑՈՒԱԾ

ԱՆՈՆՔ, ՈՐ ԻՆԿԱՆ ՃԱՄԲԱՆԵՐՈՒՆ ԵՐԿԱՅՆՔԸ

«Այս կերպ տեսարաններ, 1915-ի գարնան եւ ամրան ամիսներուն, հասարակաց էին Հայկական բոլոր գաւառներուն մէջ: Կոտորած, սովամահութիւն, մաշոււմ – քայքայ-

ՄԵՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ

ԱՓ ՄԸ ԱՃԻՒՆ ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԶՈՀԵՐԷՆ

յում — բնաջնջեց տեղա-
հանուածներու մեծագոյն
մասը: Թրքական ֆաղա-
ֆականութիւնն էր հայու-
քեան բնաջնջումը՝ տե-
ղահանութեան դիմակին
տակ»:

ՀԷՆՐԻ ՄՕՐԳԸՆԹՕ

ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆ

Ահաբեկած *Ղասիմբեգով* .— Թիֆլիս, Երեսանեան հրապարակի վրայ (1919) :

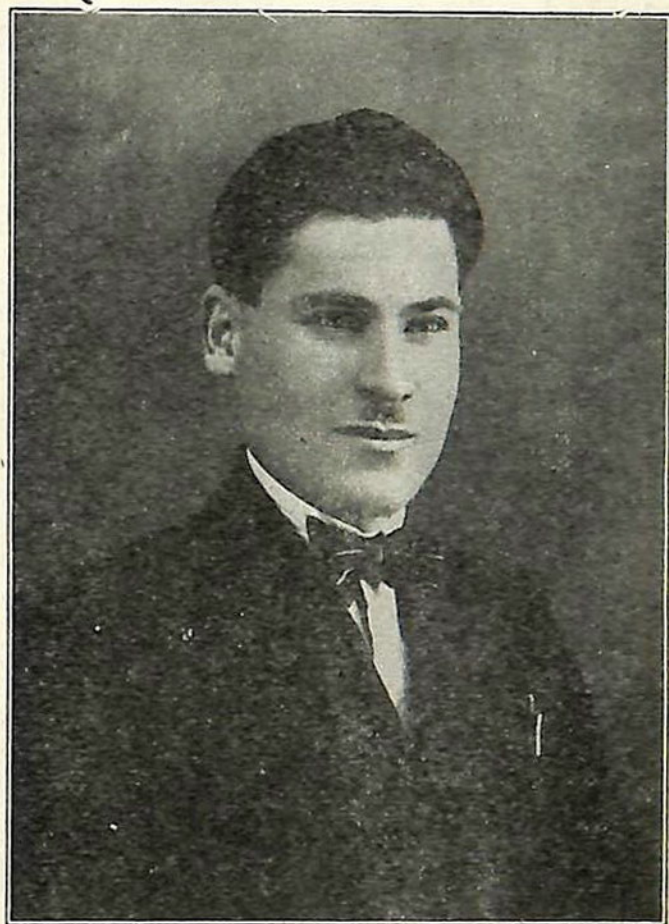
Սարաֆով .— Թիֆլիս, Կալավնսկիի վրայ (1920) :

Խանխոյսկի .— Թիֆլիս, Կալավնսկիի վրայ . (1920) .
նաեւ վիրաւորած՝ *Խան Մէհմէտով* : Ինքն ալ վիրաւոր-
ուած, բայց կռուելով հոգոսկրած :

Դոկտ. Բէհաշատին Շաքիր Բէյ .— Բերլին, Ուլանդ-
ըշտրասէի վրայ, Զէմալ Ազմիի տան դրան առջեւ (1922) :

Իբր վարձի լինած եւ քաշքշուած կեանքի հետեւան-
քով՝ մեռած Հարաւային Ամերիկայի մէջ քոֆախտով :

ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ԱՐԱՄԻ

«ԶՔՈՅՍ Ի ՔՈՅՈՑ ՔԵԶ ՄԱՏՈՒՑԱՆԵՄՔ»

Աչֆիս առջեւ Արամ Երկանեանի Նեմեսիս-
եան դէմքը եւ Դոկտ. Բէհաէտտին Շաֆիր բէյի
եւ Զէմալ Ազմի փաշայի դիակներու պատկերը՝
առնուած Բերլինի դիարանին մէջ, զիս ետ կը
տանին այն օրերուն, երբ մեր միլիոնաւոր դի-
ակները չէին մոռցուած, չէին ուրացուած: Երբ
շուրթերը թուրք բառը շնչային, այդ՝ միայն
արձագանգն էր հոգիներու վրէժին:

Հոգիներ կային, որոնց ահաւոր պարապո-
ւիւնը, բացուած միլիոնաւոր հայ նահատակնե-
րով, չէր կրնար լեցնել ո՛չ իսկ նորաստեղծ Հա-
յաստանի տարածութիւնն ու պաշտելիութիւնը,
ո՛չ ալ անոր դաշնակցական իշխանաւորութեան
կորուստը կրնար մոլորեցնել իրաւ դաշնակցա-
կանի գնդակը՝ իր նշանէն:

Վրէժը, որ կը փոթորկէր հոգիները, բըդ-
խումն էր անթաղ նահատակներու յանախանքին
եւ վկայութիւնը՝ թէ հոգիներու մէջ սրբութիւն
սրբոցը դեռ կանգուն էր:

Այսպէս է, որ 1931 Մարտ 15-էն 1922 Յու-
լիս 25, Սողոմոն Բերլինի մայրերուն վրայ,
Թալէաթով կը բանար իրաւ պաշտամունքը նա-
հատակապաշտութեան, եւ Թիֆլիսի մայրերուն

վրայ՝ Զեմալ փաշայով կը փակէր Ծ...: Իրա-
րու ետեւէ դաստելով Թալէաթ (Բերլին), Զիւան-
շիր (Պոլիս), Սալիտ Զալիմ (Զոովմ), Բէհաէտ-
տին Շաֆիր, Զեմալ Ազմի (Բերլին), Զեմալ
(Թիֆլիս):

Մինչեւ որ Թաւրիգեան «Պրոմէթէ»ական
թրքապաշտ ուխտին փութերը գային խեղդա-
մահ ընել հայ Նեմեսիսը:

Իմաստ կար այս վրիժապաշտութեան մէջ,
ե՛ւ արդարութիւն՝ վեր բոլոր օրէնքներէ ու դա-
տաստաններէ, ե՛ւ հայապաշտպանութիւն:

Զայ հոգին կը զգար անոր իմաստութիւնը:
Եւ օտարը չէր կրնար մերժել անոր արդարու-
թիւնը:

Պէտք էր որ հայութեան 1915-18-ի նահա-
տակութիւնը չուրացուէր: Եւ արդարութիւնը կը
փրկուէր սնանկութենէ միայն հայ վրէժին սըր-
բութեամբ:

Ի գուր չէր, որ Սողոմոնն ու Միսաքը ան-
պարտ կ'արձակուէին: Իսկ Պոսթըն Թըէնսքը-
րթըդ-ի պէս արիւնէ խորշող թերթ մը, Թալէա-
թի արիւնշաղալս դիակին առջեւ «Number 1»
ով կը վերնագրէր իր խմբագրականը:

Բաց հրաւեր մը հայ հոգիին, շարունակելու
արդարագոյն գործը մինչեւ վերջինը Թալէաթ-
ներու թիւերուն:

Եւ Արամ Երկանեան մէկն էր, դաշնակցա-
կան մը, այդ հոգիներէն...:

Մարմնապէս, երեւելի, դաշնակցական էին
արձակուած գնդակներն ալ, ոգիով եւ աներե-
ւոյթ, ԶԱՅ: Ահա, թէ ինչո՛ւ հայ բերանները,
անխտիր, օրհնէնֆով եւ ձեռքերը ծափերով
կ'արձագանգէին վրէժխնդիր գնդակները:

Այդ գնդակները նաեւ ըմբոստութեան մը
յայտարարներն էին: Հոգիին հրաքիտումը՝ ուղե-
ղին դէմ, Դաշնակցութեան ներսը:

Ի գուր չէ ակնարկութիւնը՝ Արամի յուշե-
րուն մէջ:

Թող արձանագրուի, ուրեմն, որ Բէհաէտ-
տին Շաֆիրներու դիակները պոռթկումն էին ո-
գեկան՝ երեսին անոնց, որ «Պրամէթ»ի ուխտին
փութերը դարձած էին գաղտնօրէն:

«Ոնիր» մը, որ, պիտի ապացուցուէր յե-
տոյ, որ պիտի փառուէր մէկ առ մէկ ու պէս-
պէս...:

Ո՞վ էր Արամ Երկանեան:

Դիտեցէ՛ք իր պատկերը: Եւ անոր փակատը,
աչքերը, դէմքը պիտի պատասխանեն ձեզ:—Հայ
Նեմեսիս մը...:

Ես գինքը ֆանչցայ Պոլիս:

Զէ՛. հանդիպեցայ իրեն: Հոգիներու ֆանա-
չողութիւնը ժամանակով չի չափուիր:

Բաց գիրք մը, որ ինձ քուեցաւ, քէ ծնած
օրէս կարդացած էի: Պարզունակ, անխաթար,
սիրտն ու հոգին շրթունքին, բաց փակատին վրայ
եւ հայու աչքերուն մէջ:

Կարնեցի՛սա տղան ուրիշ բան էր, վկայեց
իմ հոգին:

Հրաշքով փողոպրած՝ Կարինի դիակոյտե-
րէն, դեռ պատանի՝ մկրտուած արիւններուն մէջ
անոնց, որ հայ արիւն էին խմած, բաց մարտե-
րէն անցած՝ արիւնի դատախագութեան, Ղա-
սիմբէգովը Թիֆլիսի Երեսնեան հրապարակին
վրայ. Սարաֆովը, Խանխոյսկին՝ Կալավնսկի
փրոսպեկտին վրայ, եկած-ինկած Պոլիս, միլի-

ոնով հայ գոհերու խելառեցնող յանախանքէն
մըրկավար:

Ամէն մէկը այս անուններէն քաթարադէմ
տիպը քուրժ թալէաթ-ի, էնվէրի, Զէմալի:

Ո՛վ խանխոյսկին կը փանչնայ, անոր պատ-
մութեան ծանօթ է, ան միայն պիտի կրնայ ըմ-
բըռնել, քէ դիւցազնը, Արամին մէջ, ինչի՛ կըր-
նար նմանիլ:

Խայնխոյսկի՛... պատմութիւնը անոր ա-
ռասպելային փառութեան եւ յանդգնութեան, որ
իւր «դօջաղներու» շրջանակով վահանուած, գի-
տէր Կովկասի հայութիւնը փշաֆաղել եւ թիֆ-
լիսի փողոցներուն մէջ արհամարհել իւր դէմ ար-
ձակուած հայկական մահազնիւր:

Զէ՞ որ փորձերը որ կատարուած էին իւր ո-
նիրները ֆաւել տալու, կըրցած էր ֆանի՛ անգամ-
ներ ձախողեցնել, տաղելով եւ պարտելով ահա-
բեկիչները:

Գիտակ ու փորձ, գազան, որ գիտէ թէ օր-
ուան ոտէ մէկ ժամուն իւր դէմ կրնայ կանգնիլ
հայ վրէժխնդիրը: Եւ կ'արհամարհէ դարձեալ:

Զափուիլ ահաբեկիչներու հատ, դուրս գալ
յաղթական մէկէ աւելի անգամներ, կ'արդարա-
ցընէին անոր ժպրիութիւնները:

Կը մոռնար միայն, քէ քրֆահայ նահատա-
կութենէն յարուցեալ մը, տղեկ մը՝ Արամ, պի-
տի ցցուէր իւր դէմ միս-միմակ, եւ իւր «դօջաղ»-
ներու զրահապատ շղթան պիտի չկրնար պաշտ-
պանել զինքը արդարագոյն դատաստանէն:

Պիտի վիրաւորուէր քէեւ հայ ասլանը,
բայց տեղացող զնդակներուն տակ պիտի գիտ-

նար ապացուցանել, թէ որքան դիւցազն է նոյն-
ֆան ալ հնարամիտ:

Ահա Արամը:

Կարինէն **Երեւան**, **Թիֆլիս**, **Պոլսէն** **Բերլին**,
անգամ մըն ալ ապացուցանելու, թէ իրեն կը վա-
յելէր նաեւ **Բէհաէտտին Շաֆիրը**: **Զատկի Մեռե-**
լոցին, **Երկուշաբթի**, **Եօթը տարի** յետոյ այն օ-
րերէն, երբ **Շաֆիրներ** պիտի գլխատէին ողջ
Քրֆահայութիւնը:

Դիպուած այս զուգադիպութիւնը:

Եթէ բոլոր դպուածներ ստեն, այս մէկը
բաւական պիտի ըլլար անհաւատութիւնդ սար-
սելու «Աստուծոյ մատ»-ի հարցականին առջեւ:

Արամի այս յուշերը էջ մըն են միայն իր
կեանքէն, էջ մը նաեւ 1922 Ապրիլ 17-ի մեռելո-
ցի **Վրէժի** մատենանէն:

Գլուխ մը միայն այն մեծ հատորէն, «ըն-
թերցուած յԱրամէ Նեմեսիսէ»:

Այդ հատորը երբ լոյսին կուգայ, այն ատեն
լոյսին պիտի գայ նաեւ, թէ ինչո՞ւ ան, այդ աս-
լան-բալասին ալ, եղաւ մէկը լքուածներէն, **Պոլ-**
սէն Ռումանիա նետուածներէն, թշուառացած-
ներէն, օր մըն ալ **Հարաւային Ամերիկայի** մէջ
թոքախտով կեանքը փակածներէն եւ այրեցեալ
հողերու մէջ թաղուածներէն ու մոռցուածնե-
րէն:

Թուրքէն առաջ ու վատ թշնամի չդաւանե-
լու ռնիրին մահալնիոն է այդ, այն օրէն, որ
«**Դաշնակցութեան**» ուղեղը թուրքէն վատ թշնա-
մի մը գտաւ եւ խեղդակապէն կախուեցաւ **Դաշ-**
նակցութեան սիրտն ու հոգին:

Ահա այդ մոռացումէն է, որ **Արամեան** հո-
գին, յանձին **Ա. Ա. Ուլստի** **Lou Աննէլըսի Օդա-**

կին, յարութիւն կուտայ Արամին, իր դիւցազ-
նական կեանքին այս դրուագէն էջ մը փրցնելով
եւ տալով իբր աղօթք՝ անոնց որ դեռ Աստուած
ունին իրենց կուրծքին տակ, եւ իբր յանախանք՝
անոնց, որ յաղթանակ փնտռեցին Արամներու
քոճակտահար մահուան մէջ:

Բառ մը կեղծիք եւ ուրացում բաւական պի-
տի ըլլար, որ Արամ Երկանեան գորգերու մէջ լո-
ղար:

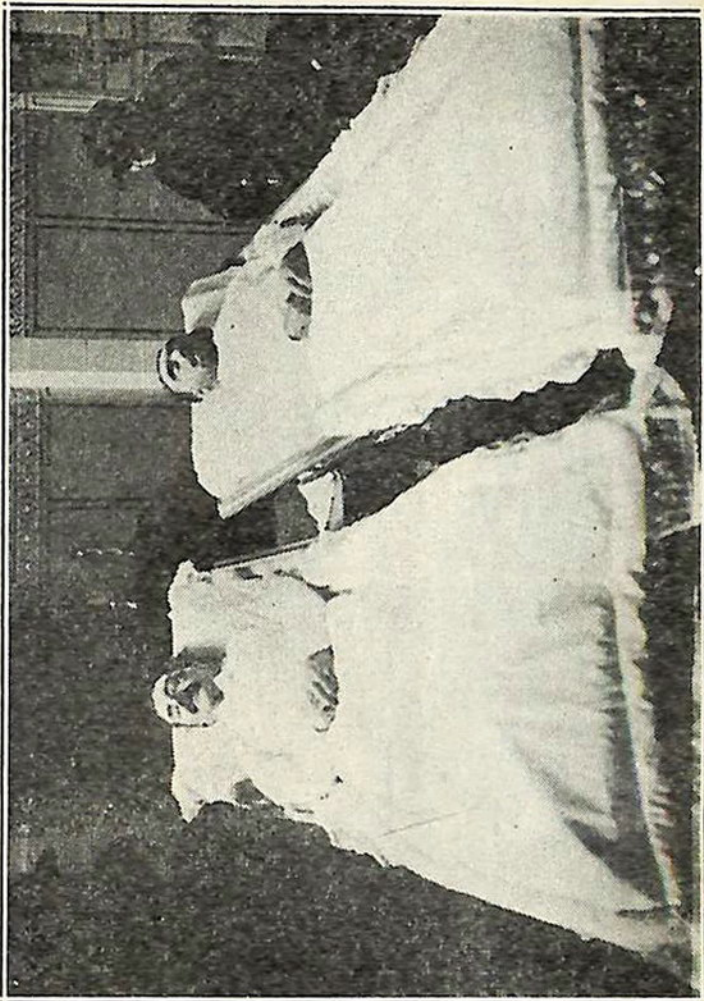
Արամ, սակայն, ծնած էր այդպէս մեռնելու
համար: Այսինքն՝ սուրբ:

Եւ Ա. Ա. Ուխտի Լօս Աննէլըսի Օղակը,
ուխտաւորներ այդ տանարին, ահա ուխտի կու-
գայ Արամի յիշատակին, այս Վրէժի Մատեա-
նով:

Սուրբ ես, Արա՛մ, սուրբ՝ քու պատարագը,
յաւիտեանս յաւիտենից:

Եւ մենք «Զոյս ի քոյոց քեզ մատուցա-
նեմք...»:

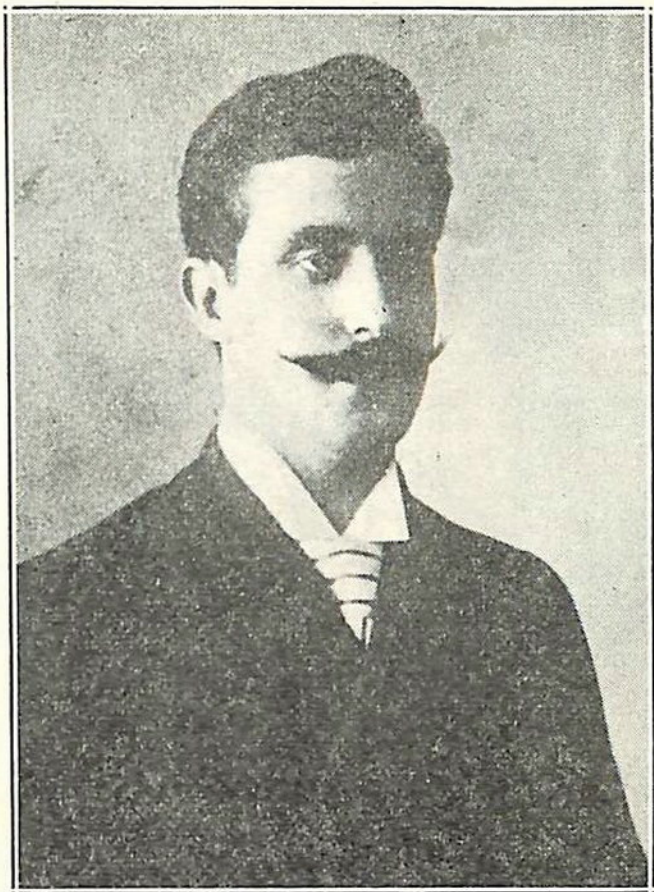
ՇԱՀԱՆ

ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԻԱՐԱՆԻ ՄԱՏՈՒՌԻՆ ՄԷՋ

Դիակները դիարան փոխադրուելէ եւ օրինական ձեւակերպութիւններէ յետոյ, քուրֆերու բողոքին վրայ, քանչնալ «շէհիտ»ներու մեծութիւնը, փոխադրուած դիարանի մատուռին մէջ: Մեռելատէրերու պահանջը, սակայն, որպէսզի անոնց գլուխներու վերելք կախուած խաչը վերցուի, քանի որ «շէհիտ»ները մուսամէտական են, կը մերժուի:

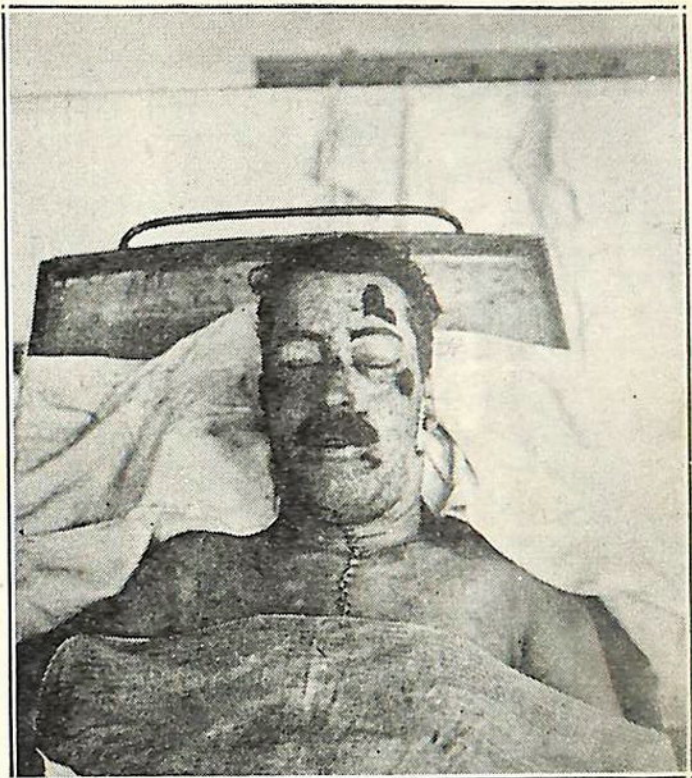
Եւ ահա կը պառկին խաչին տակ:

ԴՈԿՏ. ԲԵՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ ԲԷՅ

Իբրփիսաթի Կեդր. մարմնի
Խւրոպականացած մէկ անդա-
մը: Բժիշկ: Հայաջնջութեան
կրօնի քուրմերէն: Ահա քէ ին-
չո՛ւ իրեն յանձնուեցաւ վարել
Անատօլուի մէկ ծայրէն միւսը,
տեղին վրայ, 1915-ի հայա-
պանութեան ծրագիրը: Լիա-
զօրուած, Պոլսէն անկախ, պաշ-
տօնանկ ընելու ուրէ վալի որ

A II
136b

նուազ ոնրագործ գտնէր եւ
փոխարինելու հարիւր տոկոս
հայակերով մը: Իրն է հայ
որբուկներու այնպիսիներուն,
որոնք կրնային յիշել իրենց
հայկական ծագումը, կեդրո-
նացման վայրերու մէջ, քու-
նաւորումով զանգուածային
բնաջնջման յղացումը:

Հակատին վրայ բացուած-
քը՝ Արամի մանկիսէրի զըն-
դակին, որ մտած աջ ականջին
ետեւէն՝ դուրս եկած է մա-
կատէն:

ԱՐԱՄԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

ՈՒԽՏԱՌՈՒԹԻՒՆ

1921—ի Նոյեմբերի վերջերն էր: Իրիկուն մը, ինձ յայտնեց, հրահանգի ձեւով, որ պատրաստուիմ նաւ նըստելու, դէպի Բրիտանիոյի, անկէ ալ Վիէննա եւ սպասեմ իրեն այնտեղ:

Կը հասկնայի իր բառերուն իմաստը:

Ի՞նչ ունէի պատրաստուելիք: Չոր հոգի մը, որ կըրնար ունէ ատեն կրակարան նետուիլ, եթէ վրէժէն աւիւն չառնէր, չթաւմանար:

— Պատրաստ եմ, վաղն առտու իսկ մեկնելու, պատասխանեցի:

Պոլսոյ մեղկութիւնը կարծես կը խեղդէր զիս այլեւս. ու ես ահա առիթը կ'ունենայի զիս ապրեցնող օդ մը չնչելու: Օդ, օդ, որ թոքերս ուռեցնէր եւ կուրծքս հըպարտացնէր: Օդ, ուրկէ շնչի Սրբազան վրէժի շունչը:

Ան նախեցաւ անքերոս՝ սեւեռաբիր: Կարծես վերջին անգամ մըն ալ քննելու եւ հաստատելու իր վստահութիւնը: Ես դիպցի թէ ան անքերէս կը դիտէր իմ հոգին:

Ժպտաց թեթեւօրէն իր քայլին բացարձակ վստահութիւնը ունեցողի մը պէս: Ես դո՛հ էի. ներդալուով թէ այդ վստահութեան ժպիտը ցոլք մըն էր իմ ներշնչած վստահութեան:

Ու երբ կը բաժնուէի իրմէն, նոյն ժպիտով պատգամ առած, պատգամ տուող քուրմի մը պէս մըմնջաց:

— Պէհաէտտին Շաքիրն է բաժինդ:

Պէհաէտտին Շաքի'ր...:

Երբ դուռը բաժնեց մեզ իրարմէ, ինձ թուեցաւ թէ երկու աշխարհներ իրարմէ բաժնող պարիսպի մը առջեւ

կը դանդաղէր : Կանգնելու փորձերէն մը առանց իմ կամքիս : Այդ անոնները դժուար պիտի լինէին : Վարկաւոր չէր դադարած : Կատարեալ եմ : Անկարելի երանութեան մը ըլլալով թերեւս :

Չեմ յիշեր թէ հինգ յարկերու տարեմանէն ինչպէս իջած էի, դուռնի տուէր միայն օդի հոսանք մը սարսափելի մը պէս դարձաւ զէմքիս կարծես ուշքի բերելու համար զիս եւ վերացումս դատողութեան հրաւիրելու :

Բայց անկարելի էր դանդաղ ազատել այդ անոնի մըը հասարակականէն, կարծես երկու դարբիններ հրաշք երկաթի մը տուէր կանգնած՝ սալին վրայ մէկը կը դարձէր «Պէհադան» իսկ միւսը կ'արձաւանդէր «Շաքիր» : Գինովի անհաստատ քայլերս չէի կրնար ամուր կոխել մայթերուն վրայ. իսկ Ուայ Էմ Սի Էյ—ի, Ամերիկեան դեմպանատան եւ փերա փալատի շէնքերը կարծես շուրջապարունած՝ կը դառնային այդ երկու բառերէն կազմուած պարերի մը տուէր :

Կոնստանտնուպոլսէն կանգնելու էի, ինչպէս զինով մը, որ թերեւս զիտակցութիւնն ունի զինքը տառանցնող գինովութեան, բայց իրեն կը պակսի ուժը տիրութիւնը ներքին քայլերուն եւ կոնստանտնուպոլսէն մը, որ սակայն կը կքի ու կը շտկի շտկելին վրայ :

Չեմ գիտեր որքան մնացեր էի աշպէս : Չայն մը ցնցեց զիս : Շտուկեցայ մէկուն պէս որու օձիքը ձեռքի մը մէջ՝ կը թօթուեն :

— Արամ'...

Ժպտացի իբր պատասխան :

Քալէ', ըսաւ ճարձ :

Ու քիչ կը քալէինք, դպրի թէ ստերս ամուր են եւ քայլերս հաստատ :

Անցանք Փրիմ Շանի պարտէզը եղբորդ մայրի վերայէն, որքերու մէջէն ելեքորական հոսանքի մը վաղքը դպրի այն կէտին վրայ, ուր Միսաքին (Թօրլազեան)

դնդակը փռեր էր Զիվանչիւրի դիակը: Թերեւս անոր արիւնէն մնացած ընծի մը վրայ կոխեր էի: Որքա՞ն ուժ կայ հայաստան թուրքի մը արիւնին վրայ կոխելուն մէջ: Դարձանք Անդլիական դեսպանատան առջեւէն նեղ դարձաքը Այալաթա Սէրայի ոստիկանատունը մեխի մը պէս մը լսուեցաւ ըրես. ու աչքերս շփեցի: Կը քայլէինք միշտ անխօս ու քալեցինք անխօս ամբողջ երկայնքը Բերայի Շիտակին, քսուելով Թօքաթլեանի ու Սիլվանտիտի պատերուն, մինչեւ որ հասանք հրապարակը եւ Թաչ Գչլայի մօտէն մտանք Թաղալմի պարտէզը:

Ես կը հետեւէի խելօքիկ տղու մը պէս, որու հայրը ձեռքը բռնած պտոյտի կը տանի զինքը: Եւ հետեւեցայ այսպէս մինչեւ որ հոն զիս առաջնորդեց պարտէզին ծայրը, կէտի մը վրայ, որ կը նայի Վոսիորի եւ Երլտըզ Բէօզլի պարտիզադարդ պատկերին վրայ:

Նստեցանք սեղանի մը առջեւ:

Լա՛ւ է այստեղ, այնպէս չէ՞ — ըսաւ ան ձայնով մը, որ կարծես նախելոյանք մ'ըլլար հողհրաւէր օփէրայի մը:

Ժպտեցայ. ըսելու պէս թէ պատրաստ եմ:

Վերցուց դարեջուրի հաստ բաժակը, որ կարսօնը հաղիւ զրած ու հեռացած էր, զարկաւ դաւաթիւս:

Յաջողութիւն դնդակիդ եւ կենացդ, Արամ:

Պատասխանեցի դաւաթա դաւաթին զարնելով այնպէս, որ զարկն ըսէր թէ ուխտն ուխտական էր:

— Գիտե՞ս ինչու, Արա՛մ, մաղթանքս առաջ դնդակիդ յաջողութեան է, յետոյ կեանքիդ. — ակսա՛ւ ան հեւքոտ շունչով մը, որ կը նմանէր լեցուած աւաղանի մը ոտքին բացուած խփակէն վժացող ջուրի ձայնին:

— Ահաբեկիչի մը — չարունակեց ան — առաջին պարտքն է իր դնդակին յաջողութիւնը եւ յետոյ իր կեանքի փրկութիւնը: Կեանքի ապահովութեան մտածման առաջնութիւնը ուղեղին մէջ մեծագոյն փորձութիւնն է

ձեռքի անլրէպութեան : Լաւադոյն ահաբեկիչն այն է որ իր առաքելութիւնը կատարելէ առաջ կը մատածէ միայն իր նշանին վրայ : Իսկ նշանը զարնելէ յետոյ, միայն իր կեանքին վրայ : Երկու միտքը միաժամանակ կամ փոխնիփոխ արդիւրած է վրէժխնդրական դիտութեան մէջ : Քանի մը օրէն, երբ նախն մէջ առանձին կ'ըլլաս, երկարօրէն յիշէ վայրկեաններն Կալավինսկիի վրայ, երբ մատդ առըր՝ ճանակիդ բլթակին վրայ էր խանկոյակիլի դէմ, չըջապատուած մտալդէրիտներով : Եւ յաջողութիւնդ պիտի հաստատէ բառերուս ճշտութիւնը :

Իսկ Պէհաէտտին Շաքի՞րը . . .

Կանդ առաւ : Ծխդ մը ըրաւ խոր շնչելու : Այդ անունը ճիրան մըն էր որ յայտնաբէս կը սեղմէր իր կոկորդը :

— Դուն պէտք է լաւադոյն կերպով ճանչնաս ան որ քեզի վիճակուեցաւ : Լսած ես անունը, բայց դուցէ չես գիտեր թէ ո՞վ է ան, ի՞նչ պատասխանատուութիւն ունի թրքահայութեան բնաջնջման մէջ : Պէտք է գիտնաս, կըշտելու համար նշանառութեանդ բացարձակ մահացու թիւնը :

Թալէաթը Թալէաթ էր : Եւ եթէ առաջնութիւնն ունի, որովհետեւ առաջին նախարարն էր, մեծ եպարքոսը, իսկ Պէհաէտտին Շաքի՞րը . . . ով որ կրնայ կշռել մէկ միլիոն հայ գիտելները, ան միայն պիտի կրնայ կշռել այս երկութիւնն ոճրամտութիւնը : Պէհաէտտին Շաքի՞ր Սելանիկի փօստի պաշտօնեայ մը չէր, այլ համալսարանական մը, բժիշկ մը : Ան իթթիհատի անթադ թաղաւորներէն մէկն է : Կը բաւէ որ գիտնաս թէ անոր վատահուեցաւ բացարձակ լիազօրութիւնը Թրքահայաստանի սո՛՛մէն մէկ նահանգին մէջ, հայաստանն ոճիրին տառացի գործադրութեան հսկողութիւնը եւ ան նահանգէ նահանգ պատեցաւ, վալլեները ձեռք կապեցին առջեւը, որպէս զի ըմբռնեա թէ ո՞վ է ան, որ քու գնդակիդ կը սպասէ :

Ան էր, որ Տրապիզոնի հայ մանուկներուն ծով թափու-
ռելու զազանամուտութիւնը վաւերացուց եւ Ճէմալ Ազ-
մի Փաշայի ձեռքով գործադրել տուաւ: Ան էր որ յղա-
ցաւ թոյնով բնաջնջել բոլոր այն մանուկները, որոնք
գեռ կրնային յիշել իրենց հայրն ու մայրը:

Եւ այս ոճրագործը տառացի կերպով այցելեց ամէն
մէկ կեդրոն, քննեց ու կշռեց վալիներու զազանութիւնը,
կազմակերպեց տեղահանութիւնները, ջարդելու ձեւերն
ու ջարդարարները: Վա՛յ անոր, որու մէջ զազանութեան
տկարութեան մը կասկածը կը տեսնէր, վալի ըլլաք ան
թէ ունէ պաշտօնեայ, մէկ բառով կը սիրտարինուէր ա-
նով, որու մարդակերութիւնը երաշխաւորուած կը գըտ-
նէր:

— Հերի՞ք է... բացազանչեցի ես ինքնաբերաբար...

— Հերի՞ք է: Լա՛ւ: Մնացածը կը խօսիմ քեզ այն օր,
երբ զինք, այդ կատարեալ եւրոպացի ճէնթլմէնի ծպտու-
մով բորենին տեսնես Պերլինի մէջ:

ՆԱԻՒՆ ՎՐԱՅ

Դեկտեմբերի օդով, որ Պոլլսն ունի, իբր թէ դա-
րունը նոր սկսէր, ճամբորդական մէկ պայուսակով, Ղա-
լաթիայի քարաիէն մինակս մտայ խտալական շոգենաւ
մը:

Արդիւրուած էր ունէ մէկին ողջերթի դալ: Արդէն
քիչեր միայն գիտէին մեկնումիս մասին: Անոնցմէ ալ
զազտնի պահուած էր ճամբուս ուղղութիւնը:

Անկեղծօրէն բաղձանք ունէի տեսնելու — երիտա-
սարդի անդուստլ բաղձանք — որ գոնէ քանի մը արտամօտ
հոգիներ ինձ ընկերանային մինչեւ քարաի եւ ձեռքեր օ-
ղին մէջ թաշկինակներ շարժին: Բայց խտրօրէն արդիւ-
րուած էր ինձ ունէ մէկին յայտնել մեկնումիս եւ օրուան
մասին: Ու ես դարձիւ զպրոցականի մը պէս, որ ոչ ոք

ունի, պայուսակա կախ՝ ձեռքէս, բարձրացայ սանդուխ-
ներէն, որ քարափը կը կամրջէր նաւին:

Անկարելի էր ինձ չկանգնիլ երկար ու չդիտել Պօլի-
սը, որ թէեւ Ղալաթայի իրար կոնաիլը բարձրացող չէն-
քերը կը կաղմէին մեծապէս, բաժանումի ախրութիւն կը
ներարկէր ինձ: Կարծես նոր կը տեսնէի դանոնք. նոր կը
տեսնէի կամուրջը, որու դոյուլթիւնը անդիտացած եմ ե-
ղեր մինչեւ այդ օր: Կամուրջին շուրջ սուլող խաժամու-
թէն, չէնքերու վրայ աշտանակուող «Յանկըն Գուլէսի»էն
մակուկաւարներու պուշտութներէն, Վոալտրի Ֆւ Ոսկեղ-
ջիւրի շրջանակուած կապոյտ պատառներէն, մեղկաբաց
պատուհաններէն... մտերմութեան տաքութիւն կը վա-
զէր երկաներէս ներս: Տարօրինակ դպրականութիւն մը,
որ այս վայրկեանին Պօլիսը կը քաղցրացնէր ինձ:

Կ'ուզէի որ բաց պատուհանէ մը երեւնար ինձ ծանօթ
դուլս մը, փախաք մը, որ հայեացքիս մէջ մնաւորող կա-
լօս մը կը դնէր եւ ես անդլալարար կը մնառէի, դէմքեր
կը մնառէի քարափին վրայ խոնուող բաղմութեան մէջ,
ճամբորդներու եւ ճամբեցնողներու մէջ:

Ոչ մէկը:

Եւ հիմա կ'ուզեմ արդէն որ վերջ դառնէ այլեւս այս
ուլիլ ու չունենալու վիճակս: Կ'ուզեմ որ նաւը վերցնէ
խարխալը եւ շուտ քնջուի պատիկերը աչքիս առջեւէն, որ
աղի ջուրի մը պապակը կը դառնայ մէջս քանի կը պահէ
ինքզինքը աչքերուս առջեւ:

Վերջին սուլոցը նաւին կը դարնուի չէնքերու ու մըլ-
կիթներու պատերուն եւ կը դառնայ ետ: Թաշկինալներու
ծածանքը վերջին վարադոյրը կը խաղայ «Բաժանում»
սուտմային, որովհետեւ ջուրի սրդտիկ շերտ մը կը սկսի
լայնալ նաւուն ու քարափին միջեւ:

Բոլոր ձեռքերը կը շարժին նաւուն վրայ թէ քարա-
փին, աներեւոյթ թելի մը երկու ծայրեր կարծես միա-
ցուցեր է դանոնք: Գացող ու մնացող թեւեր: Իսկ ամէն

դատող մնացող մը ունի եւ ամէն մնացող դատող մը :

Ես եմ միայն . որ մնացող մը չունիմ : Բայց կ'ուզէի , կ'ուզէի , անգամ մըն ալ կ'ուզէի . . . :

Երեւի արդարացում մը կայ այս բաղձանքիս մէջ :

Եւ քարավիին նայող Կրկրորդ յարկի արճարանի մը ցանկապատին հակած ձեւ մը ահա . . . Զեռք մը բարեւի եւ հրամանի : Ան է : Կը բարձրացնեմ ձեռքս . կը բարեւեմ հրամանն ստացողի մը պէս : Առանց ճամբեցնողի չեմ ես ալ :

Ու կ'երթամ ահա հողիս յաղթանակի մը բացուած տրոփումներով :

ՆԱԽՈՒՆ ՎՐԱՅ — ԴԵՊԻ ՊՐԻՆՏԻԶԻ

Գրդ Գուլէսին մեր ձախը , Սէրայ Պուռնուն մեր աջը , մէկը Զամլըճայով վերջացող համայնապատկերին ոտքը , միւսը Այա Սօֆիայի եւ Եէնի Ճամիի միմարէներու շուքին տակ , իբր պահակներ ճամբայ կոտորան մեր նաւուն , որ ահա կը մտնէ Մարմարան , վերջին սուլոցով մը «մնաք բարով» ըսելով Պուլսոյ , որ այնքան զեղեցիկ ու սրտաթով կը գտնեմ այս վայրկեանին , ետ դարձող արճադանդը ընդունելով մաղթանք մը «երթաա բարով»-ի , «ցտեսու թեան» :

Վայրկեաններ կան , երբ անհատական հոգեկան առարկաները բռնադատներ են , վեր ամէն ուժէ : Այդ վայրկեաններն են , քաղցր յոյրերով լեցուն , որ կը դրաւեն զիս , երբ նաւը կը սկսի արադանալ Մարմարայի հանդարտ ջուրերուն վրայ եւ իս նաւուն առաջամասի տախտակամածին վրայ կանգնած կը տեսնեմ ձախիս՝ Իշխանաց կղզիներու իշխանական նաւանքը , աէրը՝ զաղտնի սիրահարներու դողունի նայուածքներուն պէս , իսկ աջիս՝ Եէնի Գաւուէն երկարող եղերքը , ձկնորսներու մակոյկներով իր հակադիր պատկերը սողաբարող : Նոյնքան զեղեցիկ . ա-

ւերի կեանքով եւ ուժով լիցուին: Մահաւանդ դերադանց—
օրէն անկեղծ ինքնիրեն:

Ներքին ըլլայ թէ ոչ ապրումը, որուն կը յանձնուիմ
ես, ճամբորդ մը, որ ազգին վրէժին կ'երթայ, կը խոստո—
վանիմ թէ ես չէի կրնար ազատիլ հողեկան այդ խռովքէն,
թէ եւ անձնական: Եւ այդ խռովքը ապրեցայ ես, քաղցը
էր ան, մինչեւ որ Մարմարայի մէջ մեր նաւը մնաց մի—
նակ, ծովին ու երկնքին հետ: Վերը երկինք վարը ծով,
երկուքն ալ կապոյտ: Հողին հոտն ու ձայնը մարեցան:
Կտրուեցաւ ոստայնի թելի մը սէս, որ պարապին մէջ կը
կախուի, վրժարժ յենարանէն, որ կը հեռանայ, կը հե—
ռանայ...

Կը դռնեմ ինքզինքս: Կը գիտակցիմ թէ այլեւս ետեւ
նայիլ չկայ: Զայն մը կարծես կ'ըսէ ինձ, թէ աւելի թո—
վիչ է, խորհրդագեղ այն, որու կ'երթամ քան այն, որ
թողուցի իմ ետեւ: Ի՞նչ կայ աւելի մաքնիսացնող քան Պէ—
հաէտտին Շաքիրին թափուելիք արիւնը: Եւ ես կ'երթամ
զիստու երկինքն հովանի, ոտքիս՝ ծովը ճամբայ:

Կտրուած եմ այլեւս ամէն բանէ: Գտած իրակամու—
թիւնը, որ այդ անունը կը դծէ: Զեռքս մեքենաբար, իր—
եւս մէկ ըջիջը ուղեղիս, որ կը շարժի խորհուրդիս հետ,
կը տանիմ դրական, ուրիշ դուրս կուգայ պատկերն անոր,
որ այլեւս իմ միակ ցանկային է:

Անձնապէս երբեք չեմ տեսած Պէհաէտտինը: Կը դի—
տեմ իր պատիւրը, որ ինձ յանձնուած է ծովուն վրայ
այնքան գիտել զինքը, որ ծաղտումի մը մէջ անգամ կարե—
լի ըլլայ ճանչնալ զինքը առաջին իսկ հանդիպումին: Այդ
իմ պարտադիր դասն է մինչեւ Պրինտիպի, ուր ոտք դնելէ
առաջ, սէտք է պատուտեմ եւ կտորները թափեմ ծովը—
այս է հրահանգը, ինչպէս ինք հայ կեանքերը բազմեց ու
թափեց ծովերն ու անապատները: Պէտք է գիտեմ ամէն
մէկ կէտը այս լուսանկարին վրայ, մինչեւ որ իր տիրոջ
հետ ըլլամ ընտանի մահուան չափ:

Կարելի^ն է ունէ մէկուն ցոյց տալ այս պատկերը եւ համոզել զայն թէ այս կերպարանքին տակ տաւտարոսի հրէշ մը կայ :

Թիւինեղ, սիրուն դէմքով, արտայայտիչ աչքերով, խիտ, սանտրուած մազերով, եւրոպական տարադով, պատկեր մը, որ իր վրայ ոչինչ ունի ասիացիական, մանաւանդ մոնկոլական: Կարելի չէ երբեք զինքը տարբերել ունէ եւրոպացիէ: Բայց միլիոնով զոհերը կը պօռան ահա, թէ այո՛, մարդկային աշդ կերպարանքին տակ հայակեր դեւ մը կայ եւ իրենք անոր դեւութեան զոհերն են :

Ու կը դիտեմ, կը դիտեմ, իր աչքերը, իր շրթունքները, իր այտոսկրը, ճակատը...: Ան արդէն դիւային կերպարանք մը կ'առնէ: Չէ՛, աշդ կրնայ չիտթեցնել զիս: Ես պէտք չէ չիտթիմ մարդ որոշելու մէջ, որպէսզի չվրիպիմ դեւը սպաննելու հարուածիս մէջ: Ու կը փնտռեմ դտնել կէտեր, որոնք ջխաբեն իմ աչքերը: Ծնօ՞տը. բայց մօրուք մը պիտի կրնայ ծածկել անոր ձեւը. իսկ մօրուքին խառնուած պիսիւր, պիտի կրնան ծածկել շրթունքները: Քի՞թը: Պէտք է լաւ միտք պահել անոր ձեւը: Աչքե՛րը: Այո, աչքերը... Եթէ միայն դուռնաւոր ակնոցներու ետեւ չպահէ զանոնք, ինչպէս անոնց ետեւ պահել զխտցած է վաղբուրթիւն մը աղգակեր: Բնական է որ նման ոճրագործ մը, որ դիտակցութիւնն ունի իր շամփրելի հայակերութեան, ծախուի որքան կրնայ, խաբելու համար զինքը փնտռող աչքերը: Թալէաթի աստակումը դաս մըն է իրեն համար որ Պերլինը չհամարէ անթափանցելի ապաւէն: Ոչինչ բնական է քան կարելի ծալտումը անոր:

Ու կը սկսիմ ծալտել զինքը: Կը փորձեմ ճանչնալ մօրուսաւոր Պէհաէտտինը. անպիս, անմօրուս Շաքիրը, բերքիս լոյսէ ասեղ դարձուցած՝ կ'ուղեմ թափանցել իր աչքերուն՝ ակնոցներու ետեւէն... մինչեւ Պրինտիլի պէտք է անսխալիօրէն ճանչնամ ես ժառանգակ մը Պէհաէտտին Շաքիր, ամէն մէկը դարձած իմ բիրբերը, որովհետեւ եր-

Թալ մինչև Բերլին, ծովեր կտրել միլիոնով նահատակներու վրիժաճիւս մտրակէն խարաղանուած ևւ հանդիպիլ իրեն, ինչ ծաղտումի մէջ ալ ըլլայ, ևւ ճանչնալ զինքը, չըսել իրեն թէ հայու վրէժինդիր զնդակը բոլոր ծաղտումներու ետեւ կը դառնէ ոճրարոյն ուղեղը... ալ ինչպէ՞ս ազատիլ նահատակներու անէծքէն, ի՞նչպէ՞ս...

Կը սարսաղելմ այս միտքէն: Իսկ ազնուական նախանձը՝ Սողոմոնին վառասրտակ վրէժին հանդէպ, իր բաշերը կը ցնցէ հոգիւի մէջ:

Անքիս առջեւն է անոր առիւծային գեղեցիկ դլուխը. նախանձիս մէջէն ան կ'երեւնայ հրաշքի մը գեղեցիկութեամբ: Իր նախանձային դոյնովն է դժուած Սողոմոնը, որ ահա կը ժպտի ինձ, կը ժպտի եղբայրական ներշնչումի մը քաղցրութեամբ, կարծես ըսել ուղէ. — Արա՛մ, ուխտդ ուխտական...:

Ան դիտէ որ իմ վիտքը չի նսեմացներ իր դափնին, որովհետեւ ևրկուքիս պսակներն ալ մեր դլուխներով հայ Նեմեսիսին համար են:

Ի՞նչ քաղցր է այս ներշնչումը այս պահուն, երբ կըզգամ թէ այնքան ծանր է այդ թուղթի կտորը, որու վրայէն պաղանի մը պատկերը ինծի կը նայի:

Ու աշախէս, ես մոռցայ ծովն ու երկինքը այլեւս: Իմ օրերը եղան դասի ու ներշնչումի օրեր:

«Լաւագոյն ահաբեկիչն այն է որ իր առաքելութիւնը կատարելէ առաջ կը մտածէ միայն իր նշանին վրայ. իսկ նշանը զարնելէ յետոյ միայն իր կենաքին վրայ...»: Այս բարերը սատար մը պէս կը վանէին ուեէ հարց, որ կը մտորէր ուղեղս յուղել, այն բոլոր բաներու մասին, որոնք երբեմն կը ծագէին դանկիս տակ — բռնուիլ, բանտարկելիլ, դատուիլ, դատապարտուիլ... բայց այս բոլորը երբեք Պէհայտութեի սատակումէն առաջ:

Ի՞նչ կ'ուղէ ըլլայ. կարեւորն այն է որ հայաստանը սօսանուի:

Եւ Սողոմոնը կրկին կը ժպտար ինձ :

* * *

Անցանք Տարտանէլը : Հանդէսեցանք Խլմիրի գեղեցիկ ծոցին մէջ ուր յունական դրօշակները կը ժպտէին սիրուն հելլէնոսէիներուն պէս . քերեցինք յունական թերակղզիին եզերքները . . . Ամէն տեղ ժպտաւ մը, ծրարած մաղթանք մը, ինծի ուղղուած : Իսկ ես դասը սերտած ինքնապատահ աշակերտի մը պէս, որ քննութեան կ'երթայ, երբ նաւը Պրինտօլի առջեւ կը խարսխէր, վստահ որ կրնամ առանց նոյճի դժադրել տասնեակ մը Պէհայտալիներ, բրդուն ըրդուն թափեցի ծովը անոր նկարը, ինչպէս իրենք չիկացած ունեւիներով կամ իթ-կամ իթ փրցուցեր էին միտերը իմ ազգին :

ՊՐԻՆՏԻՉԻ

Երբեք չեմ կրնար մոռնալ այն ուժեղ ապրումը, որ ունեցայ Պրինտօլի ոտքս դնելու իսկ վալրիկեանիս :

Լրագրապաճառներու արտակարգ պոռչտութենէն, որ իմ ուշադրութիւնը դրաւ ետ անմիջապէս : Ինչ որ արտակարգ ու ցնցող լուր կ'աղբարարէին անոնք յայտնաբէս : Կը պոռչտային ու կը վաղմղէին . իսկ անցորդներ կը յափըշտակէին թերթերը եւ արագ ակնարկով՝ լուրը ամբողջապէս իմանալու ճիգ մը ունէին : Անպատճառ հետաքրքիր բան մը կար : Մեղք որ խաբէրէն չեմ գիտեր եւ ոչինչ կը հասկնամ եղածէն :

Բնական մղումով աչքս կը սեւեռեմ թերթերուն վերայ, մղում մը, որ հետաքրքրութենէ կը ծնի առանց գիտնալու թէ ան չի բաւեր լրացնելու պահասը բեղուն չղիանալու :

Անուն մը — «Սայիտ Հալիմ փաշա» — որ կը դարնէ ականջիս, աւելի կը սրէ հետաքրքրութիւնս : Այդ անունը

ծանօթ է ինձ : Իթթիւհատեան կառավարութեան մեծ և պարքոսն է ան , երբ Թուրքիա պատերազմի մէջ կը մըտնէր ու թրքահայութեան տեղահանութիւնն ու բնաջնջումը կը հրամանադրուէր :

Ֆէսը ղլուխին՝ պատկերը թերթերու ճակատն է , կառքերու պատկերներ և մեծատառ վերնագիրներ... Տարակոյս չկայ որ արտակարգ լուրը կատուած է այդ տնտեսին հետ : Ի՞նչ կայ , ի՞նչ է պատահեր Սայիտ Հալիմի հետ : Ոչինչ չեմ հասկնար : Հետաքրքրութիւնս տանջանք՝ մը դարձած է այլևս : Շուրջս կը նայիմ . որո՞ւ եւ ի՞նչ հարցնեմ . ո՞ր լեզուով...

* * *

Շարեկառքին մէջ , որ ղիս պիտի տանի դէպի Միլան , բարերախոտարար նոյն կառախուցին մէջ ընկերակից կ'ըլլամ նաւի երկու Թուրք ճամբորդներու , մէկը երիտասարդ , որ Պոլսէն նստած էր , իսկ միւսը՝ տարեց (X վաշա) որ Իզմիրէն նաւ մտաւ երիտասարդ աղջկան մը հետ , որ կ'ենթադրեմ թէ իր աղջիկն ըլլալու էր :

Անոնք կը խօսէին յուզուած եւ հառաչելով :

«Սայիտ Հալիմ վաշան ալ կերան...»

Հասկցայ...

Ուրեմն , լուրը Սայիտ Հալիմի տղանութիւնն է եւ ղեր :

Բայց ո՞ւր , ո՞ւր , ի՞նչպէս , բռնուած են թէ ոչ... կը սկսին հարցերը ուղեղս մըճահարել , ինչպէս դարբիններ դէմ դէմի կանգնած կը ծեծեն կարմրած երկաթ մը՝ սալին վրայ :

Չեմ ուզեր խօսքի խառնուիլ : Իսկ անոնք կարծես մոռցած են , թէ օտար մը կայ իրենց մօտիկ : Կ'ուզեմ գիտնալ մանրամասնութիւններ : Իսկ անոնք հառաչանքներու ու անէծքներու խառնուրդով կցկտուր բառեր միայն դուրս կուտան :

Ինքնութիւնս չմատնելու համար կը խածնեմ չըրթունքներս զսպելու համար պոռթկացող հետաքրքրութիւնս: Կը վախնամ որ իրենցմէ մէկն ու մէկը պարսկերէն կը զիտնայ եւ կրնայ երեւան ելնել իմ կեղծ պարսիկութիւնը: Չայն մը կը հրամայէ ներսէս. — «Չգոյշ Արամ...» Ու ես կը խղիւղեմ հետաքրքրութիւնս, սպասելով որ անոնք վերջապէս խօսին աւելի հանդարտ ու ես կարենամ իրենցմէ հասկնալ իրողութիւնը:

Շոգեկառքը կը քերէ Ադրիականի ֆեբրըր: Մեռելաւորան լոռութիւն մը, որու մէջ կարծէք կը սպառնին խօսելիքները: Լոռութիւն մը, սահայն, զոր խղիւղ միեւնոյն տոեւ հոգեկան պահանջ մըն է, թեթեւալու համար անոր ծանրութենէն, որ կարծէք կը սեղմէ սրտին վրայ եւ չնչեւ կը դժուարացնէ: Եղե՞ր էք մեռելաւորան մը մէջ, ուր ամէն մէկը կը լռէ ու կը սպասէ, որ ձայն մը ելնէ մէկէն. ձայն մը, սահայն, որ ուրիշն հանէ ու լոռութիւնը խղով:

Իմ հոգեկան ճնշումն այդ չէ՝ քայց պահանջս որ ձայն մը ելնէ ու լոռութիւնը խղով, անդիմադրելի է: Բնազդօրէն կը զգամ, որ խօսողը ուրիշ բանի մասին պիտի չխօսի քացի այն դէպքի մասին, զոր գիտնալու համար այս վայրկեանին ամէն բան կուտայի:

Երիտասարդը կրկին աչքերը կը սեւեռէ թերթին վրայ: Լոռութեան ծանրութեան տակ յոգնած է այլեւս: Տարէցը, որ կարծէք կը սպասէր անոր մէկ շարժումին, նոյն ճնշումէն յոգնած՝ շարժում մը ընելու, կրկին խորունկ հառաչով մը, կը խղէ լոռութիւնը, խնդրելով երիտասարդէն, որ մանրամասնօրէն ըսէ ինչ որ թերթին մէջ դրուած է...:

Հաղիւ կը զսպեմ ինքզինքս չցատկելու համար տեղէս:

Ու երիտասարդը կը սկսի պատմել, աչքերը թերթին վրայ պտտցնելով:

Նախորդ երեկոյ, Հոռմի մէջ Սայլտ Հալիմ վաչա, ժամը 6—ը քիչ անցած՝ երբ իր թիկնապահներադիրին հետ, կառքով կը վերադառնայ իր վիլլան, հաղիւ կառքը կանգ առած՝ դրան տոջեւ, երխասարդ մը, կը ցնտկէ կառքին սանդխտամարտին վրայ եւ ակնթարթի մը մէջ, անոր գլուխին կը տեղաւորէ գնդակ մը: Այնքան արագ տեղի կ'ուճենայ այս ժեսթը եւ ատրճանակի փողը գրեթէ գլուխին դարձելու չափ մօտ, որ մօտը նստողը չի կրնար ըմբռնել թէ ինչ պատահեցաւ, ոչ ալ ատրճանակի պայթիւնը նմանեցաւ պայթիւնի: Ահաբեկիչը արդէն ցատկած ու կը վազէ մայթին վրայէն, երբ միայն Սայլտ Հալիմի գլուխը իյնալով թիկնապահի ուսին վրայ՝ ան խելքի կողայ թէ վաչան գարնուած է: Այլայլած կը հրամայէ կառապանին՝ քչել սպաննիչին վազած ուղղութեամբ, բայց այդ վայրկեանին կառքերու եւ օթօներու հոսանքն ու խառնուրդը արդեւք կ'ըլլան եւ իր պոռչառնքները.— «ոճարդործը, ոճարդործը, բռնեցէ՛ք...» հաղիւ թէ ուշադրութիւն կը գրաւեն, երբ ահաբեկիչը վը դառնայ մօտիկ փողոց մը ու կը կորսնցնէ իր հետքը...»:

Սիրտս կը դարնէ ուժգին «ուրեմն բռնուած չէ»... բառերու ամէն մէկ տառը մինչեւ շրթունքներս լերելով:

Ու աւելի հանդիստ կրնամ մտիկ ընել, երբ տարէցին հառաչանքը յարգելու համար կարծէք, երխասարդը վայրկեան մը կ'ընդհատէ իր խօսքը:

«Պարզ է—կը շարունակէ ան թերթը խօսեցնելով— որ կատարուածը քաղաքական ահաբեկում մըն է եւ շատ դժբախտներով ու ճարպիկ ձեւով կաղմակերպուած: Որովհետեւ տեսնուած է, որ ահաբեկիչը փողոցը դառնալու ատեն նետած է իր թիւին վրայ ունեցած անձրեւանոց վերաբերուն եւ այնտեղ սպասող մէկը վերցուցած է դայն ու անհետացած:

«Իսկ այդ վայրկեանին կառքերու եւ օթօներու խա-

Ժամուժը ենթադրել կուտայ թէ կազմակերպողները վարձած են անոնցմէ շատերը, այդ վայրկեանին խոնդու համար այդ շրջանը, որպէսզի այդպէսով կարենային արդիւել ահարեկիչին հետապնդումը:

«Տարակոյս չկայ որ այս սպաննութիւնն ալ գործն է հայկական այն կազմակերպութեան, որ ինն ամիս առաջ Պերլինի մէջ սպաննեց Թալէաթ Փաշան:

«Ոստիկանական հետապնդումները անցած են ապարդիւն եւ մինչեւ հիմա ոչ մէկ ցուցմունք եղած է այդ վայրկեանին այդ շրջանին մէջ գտնուող կառապաններէ կամ անցորդներէ, սպաննիչին կամ անոր վերաբրկուն վերցնողին Փիդիքական արտաքին նշաններու մասին: Եւ այս յատկանշական պարագան ալ մտածել կուտայ, թէ կազմակերպողներու թիւը մեծ է, որոնցմէ որոշ թիւով անդամներ այդ վայրկեանին կը գտնուէին թէ՛ անցորդներուն, թէ՛ կառապաններուն մէջ, դիւրացնելու համար ահարեկիչին փախուստը...»

— Քեաֆիւրնէ՛ր, քեաֆիրնէ՛ր... կը հառաչեն անոնք եւ իրար կ'արձադանդեն վրդովանքի շէշտով:

— Ինչպէ՛ս ոստիկանութիւն է, որ չի կրնար աչքի առնել սպաննիչ ձերբակալել:

Կարծէք թէ դիտնար, թէ ի՞նչ կը մտածէի ես այդ հարցումին իրր պատասխան, եւ երիտասարդը անյուսու թեան շէշտով մը ըսաւ.

— Եթէ ձերբակալէին ի՞նչ...

— Ծիւղ ես— լրացուց անոր խօսքը միւսը՝ նոյն ընկձըւած շունչով— Թալէաթ փաշային սպաննիչը ձերբակալեցին եւ մեր ղինակից գերմանները... Արդի՞ւնքը— աղատ արձակեցին...:

Կարծէք յուսահատութիւնը հաշտեցուցած ըլլար զիրենք այն եզրակացութեան հետ թէ միեւնոյնն է ձերբակալուած ըլլալ թէ ոչ: Տէրոտիստին իրաւունքն է աղատ արձակուիլ:

Եւ այս եղբայրացութիւնը յուսահատութեան թանձր քոյ մը ձգեց իրենց դէմքին վրայ ու լռեցին, խորատու— ուած, ով դիտէ ինչ միտքերու մէջ:

Արեւ մը կը ժպտէր հողիւս մէջ: Կը դիտէի զիրենք գողունի ու բարձրաձայն խնդալու վատկաք մը կը զգայի: Կը խնդայի հողիւս մէջ այս սէյէ՛րուն վրայ, որոնք ո՛վ դիտէ որքան խնդացեր էին իրենց իսկ ձեռքերով սպաննու— ւած հայորդիներու դիակներուն առջեւ: Կը խնդայի նաեւ այն պատմութեան վրայ, որ սարսափահար հողիները կրնան հիւսել, հայ ահաբեկիչի մը մէջ այնքան կարողութիւններ տեսնելով կառքեր, կառապաններ, օթօներ, չօֆէօներ եւ անցորդներ վարձելու եւ շարժման մէջ դը— նելու Սայիտ Հալիմ մը սպաննելու համար:

Ուրալի արարածներ... Բայց լաւ է որ անոնց հողին այգեքան խոստապահար է, որ եթէ պօռաս անգամ, թէ՛ չէ՛, մէկ, երկու հողին բաւական է թալէաթի մը կամ Սայիտ Հիլիմի մը համար, կրկին չեն հաւատար: Եթէ միայն դիտնային թէ ինչ ուժ կայ այն մէկ հայ ահաբեկիչին մէջ, որ ցեղին նահատակութեան վրէժովը ճամբայ կ'ենէ...

* * *

Սրտիս անուշ տպրումները հետքհետէ տեղի կուտան մոտածումներու, որոնք կը զգամ թէ կը ծանրացնեն ուղե— դըս: Կը փակեմ աչքերս: Գլուխս կռթնցուցած յենակին եւ հակառակ ճիգերուս, որ միայն ապրիմ վայրկեանի երա— նութիւնները, չեմ կրնար վանել, սակայն, հարցում մը, որ ինքզինքը կը պարտադրէ ուղեղիս.

— Արդեօ՞ք Սայիտ Հալիմի տպանութիւնը չդժուա— րացուց իմ գործը:

Վեց ամսուան մէջ ահա երեք հողի, թալէաթը՝ Պեր— լին, Զիւանչիը՝ Պոլիս, Հալիմը՝ Հոռոմ... եւ ես ահա ճամբուս վրայ՝ Պէհաէտտին Շաքիրի համար:

Ձեմ կրնար ինքզինքս տեւէ ձեռով խաբել թէ այս քայլը տանիլ դժուաւոր պիտի չգարձնէ մնացողները,

հետեւաբար պիտի չդժուարացնէ յաջորդ քայլերը: Կը ձգնիմ որ նոր դժուարութիւնները վանեմ ուղեղէս. որովհետեւ այլապէս պիտի մղուիմ եզրակացնելու, թէ աւելի լաւ էր որ տեղի չունենար Սալիտ Հալիմի սպաննութիւնը քանի որ անոր հետեւանքը պիտի ըլլար Պէհաէտտինի սպաննութեան գործին դժուարութիւնը: Բայց այդպիսի փորակացութիւն մը պիտի ըլլար իմ ինքնասիրութեան նախընտրութիւնը իմ վրիժալիցներուն վրայ, ինչ որ մեղանչում մը պիտի ըլլար անոնց հոգիներուն նոյքան քաղցր ապրումներուն դէմ: Կրնայի՞ զլանալ անոնց այն իրաւունքը ինչ որ ես կ'ուզեմ ունենալ:

Կը բանամ աչքերս յուսալով մտկել ուղեղս զիս անհատագանող այս միտքերուն առջեւ: Կը դիտեմ դէմքերը անոնց, որոնց վրայ սուգ մը պծադրուած է... Կը պայքարիմ ինքս ինձ հետ: «Աւելի քաղցր կ'ըլլայ ասելի դժուարը» կը մտածեմ իբր դէնք գործածելով մտքերուն դէմ որ կը յամառին չձգել ուղեղս: Եւ վերջապէս, որպէսզի պարտութեան մատնեմ տրամաբանութեան հետ կասկած ամէն հարց ու պատասխան, հրամայողի մը պէս, որ իրաւունք ունի միայն հրամայելու եւ երբեք չպատճառաբանելու իր հրամանը, կ'ըսեմ ինքնիրենս.

— Թո՛ղ ըլլայ ինչ որ կ'ուզէ...: Պէհաէտտինը պէտք է սպաննուի եւ ես պիտի սպաննեմ զայն, հոգ չէ թէ հայար Սալիտ Հալիմի սպաննութիւնը հազար տեսակ դրժուարացնէ իմ գործը: Այդ դերը ինձ յանձնուած չէ՞: Ես կ'ուզէի որ այսպէս փղած ըլլար...:

Ու չորեկառքը կը սուրայ Փշալով դէպի հիւսիս...:

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԵՋ

Ստոյգ յաղթանակի մը վացող զինուորի մը հոգեւորանջ սպասումը եղաւ իմ կեանքը Վիէննայի մէջ:

Գերմաներէնի անծանօթութիւնս պատճառ մը չէր որ արգելէր զիս Վիէննայի հաճելի կեանքին մասնակցելէ:

Ես ստիպան, անհամբեր կ'ուզէի Պերլին հասնիլ եւ անհամբերութիւնս անհամ կը դարձնէր Վիէննան, ուր հաճոյսէր երխտասարդի մը համար օրերը պիտի թռէին, մինչդեռ ինձ համար ժամերը անտանելի դանդաղութիւն մը ունէին, ու կը թուէր թէ ժամացոյցիս սլաքը սառեր էր եւ արդէն ամիսներէ ի վեր է սր Վիէննա եմ, երբ հազիւ երկու շաբաթէ ի վեր կը գտնուէի դուարձութեան քաղաքը, որ ձանձրոյթ կը պատճառէր ինձ:

Անհամբերութենէս այլեւս կը սկսէի մտածել յաճախ, թէ մինչեւ Պերլին հասնիլս, դուցէ հոն չըլլար այլեւս ան, որու համար ծովեր ու երկիրներ կտրեր էի:

Յուրա իրիկուն մըն էր: Մռայլ ու հոգեւտանջ. քաշուած էի հօթէլին տակի սրճարանի մէկ անկիւնը: Անդին խումբ մը երխտասարդներ հայերէն կը խօսէին եւ հանդիպակաց սեղաններուն շուրջ Վիէննացի ժպտուն ու մարդամօտիկ աղջիկներու հետ աչք-ունք կը խաղային: Անոնց անհոգ կենցաղը կը զայրացնէր զիս: Կ'ուզէի չտեսնել զիրենք. բայց ուրիշ տեղ չունէի երթալիք: Դուրսը ցուրտ էր ևս ես անծանօթ ուրիշ շրջանակի:

Կը մսէի ցուրտէն աւելի ներքին ապրումներուս սարսուռներէն:

Ու ահա յէմս կանգնեցաւ ան, որ խոստացեր էր զիս գտնել Վիէննայի մէջ:

Եղած էք մինա՞կ, բոլորովին մինա՞կ, երբ ձեր ապրումները ձեզ աւելի եւս կը կտրեն աշխարհէն: Օտա՞ր ամէն բանի, երբ դիտէք թէ աշխարհ մը կայ քիչ մը անդին, որ ձեր հոգին պիտի լեցնէր:

Եւ ես զդացի թէ ինձ ընտանի, իմ հոգին մշտացնող աշխարհի մը մէջ ինկայ, ևս ան, իր խօսուն ժպիտը դէմքին կանգնած դտայ մօտս: Ծիւղէ է եղեր, թէ մարդու մը պարտիկ մարմնին մէջ միևնուռած տիեզերքներ կան:

Ես չկրցայ պատասխանել իր ժպիտին, այնքան անսովորաբար էր իր երեւումը: Գիտէի միայն թէ ցնդեր էին

իմ բոլոր դժգոհութիւններն ու սպասումներու տանջանքները :

Բայց ան կարգաց իմ հոգին : Ինչպէ՛ս կըրցեր էր տեսնել իմ սպասումներու առթած ծանր ասլրումները . ինչպէ՛ս կըրցաւ թախանցել ամենէն դադանի խորքերը իմ հոգիին , երբ նստեցաւ իմ մօտ եւ արդէն խալ դարմանած իմ յուզումներուն ցաւը , յայտնեց անմիջապէս , կարծես կանխելու համար լիմ կողմէ՛ ունէ՛ հարցում որ մատնէր իմ անհամբերութիւնը , թէ չուտով կը մեկնինք Գերմանիա :

Ես ժպտացի միայն : Եւ այդ ժպտոս վատահ եմ թէ ամէն բան ըսաւ իրեն :

— Համբերութեան դաս մըն է այս ալ , թէ՛ս եւ դաժան բայց անհրաժեշտ հարուածը ճիշդ նշանին զարնելու համար , ըսաւ ան : Բերլինի մէջ թերեւս կրկնուի այս դասը , հակառակ անհամբեր Նեմեսիսին , եւ , Արա՛մ , Վիէննայի սպասումի դասդ իր օգուտն ունենայ :

— Բայց այնտեղ , գոնէ որսիդ մօտն ըլլալու տաքութիւնը կայ , առարկեցի ես :

— Տաքութիւն մը , որ կրակի պէս է . քանի մօտենաս աւելի կ'այրէ , ընդհատեց զիս :

Ու լռեցինք :

ԴԵՊԻ ԲԵՐԼԻՆ

Շողեկառքը կանդ առաւ վերջապէս գերմանական սահմանը , ուր պէտք էր անցնիլ գերմանական մաքսատունէն եւ փոխել չափեկառքը :

Եւ երբ տեղաւորուեցայ գերմանական վալօնին մէջ ու կառաչարը շարժեցաւ , սարսուռ մը անցաւ ամբողջ մարմնէս :

Մինչեւ այսօր ճիշդ է որ ունէի ուժեղ ասլրումները սրատեսրադմի դացող զինուորի մը , բայց երբ սկսաւ գերմանական հողը սահիլ աչքերուս տակ , դղացի այն յու-

դռամբ, որ անխուսափելի է թիկունքի վնասումը և երբ ան-
կ'անցնի առաջին խրամները, ուր կրակելը միայն կայ :
Բարեբաղդաբար ոչ մէկ ատեն մտքէս անցած է, որ կը-
րակ մըն ալ կրնայ խորտակել ղիւս : Եւ գլխաւորութիւնը այդ
միտքին ուրիշ կրակ մըն է, — կրակելու անհամբերութիւ-
նը . որովհետեւ գիտակցութիւնը թէ քու գնդակդ է մի-
այն մահացուն, անոր արձակումին վայրկեանն ու նշանը
սխտուել կուտայ ամէն վայրկեան :

Ինձ կը թուէր թէ Բերլին հասնելու օրս անգամ ինձ
առիթը պիտի ներկայանայ գոնէ աչքով դարձնելու իմ աղ-
ղը դարնողը, չափելու իր հասակը, որոշելու նշանակէտը .
ուր պիտի մխէի հրաշէկ կապարը : Զէի ուղեր յիշել Վիէն-
նայի սպասումներս, ո՛չ ալ անդրադառնալ Վիէննայի
դասիս կրկնումին : Զէ՞ որ այլեւս սահման չկար անցնե-
լիք, չէ՞ որ նոյն քաղաքին մէջ պիտի ըլլայինք, որս ու
որսորդ : Բերլինը չէր կրնար ըլլալ այնքան մեծ որ վրէժ-
խընդիւր հողիս չկրնար շուտով գտնել զինքը : Իսկ աչքը
որ պիտի խուզարկէր կեղծուած անուններով հասցէնե-
րը, ոչ մէկ տարակոյս որ շուտով պիտի ցուցնէր զայն, որ
շարունակու համար ի դուր չէր Պոլսէն մինչեւ Բերլին սա-
ւառնիլ :

Ղեկավարին վրայ անկասկածելի վստահութիւնը զին-
ուորին համար յաղթանակի ստուգութիւն մըն է : Եւ ես
անսահման վստահութիւն ունէի անոր վրայ :

Չունէի նաեւ օտար երկիր մը գացողի զգացականու-
թիւնը, այնքան խանդավառ էի իմ առաքելութեամբ եւ
նաեւ այնքան լաւ կերպով պատրաստուած յատկադիժ
մը ունէի երթալիք հոթէլիս, ճաշելիք ճաշարանիս, այ-
ցելելիք սրճարանիս եւ բոլոր անհրաժեշտութիւններու
մասին : Ինձ կը թուէր թէ կ'երթամ քաղաք մը, ուր հաս-
նելէ յետոյ պիտի նկատեմ թէ արդէն նախապէս այցելած
եմ եղեր :

Իմ ձեռքիս տակն էին արդէն Գուրֆիւրսդէնդամի

սողոտային յատակադիծը, անոր վրայ լացուող փողոցները, Էնգլիշս Բաֆէն, Առաքելքի վրայ Ճէմալ Ասմիին ծխախոտի խանութը... վերջապէս մեր դործունէութեան ամբողջ շրջանակը կէտերով ու նշաններով, որոնց շուրջ պիտի կրնայի դառնալ ծանօթի մը եւ անկասկածելի մը քայլերով: Ճարպիկ ձեռք մը գծեր էր այդ բոլորը, պէտք էր ուսումնասիրէի մինչեւ Բերլին հասնիլ, ինչպէս անսխալի կերպով ուսումնասիրեր էի Պէհաէտտինին գէմքը մինչեւ Պրինտիզի:

Երկու օր յետոյ, Երեկոյեան Ժամը Գին, ան պիտի գտնէր զիս Էնգլիշս Բաֆէին մէջ: Ես պիտի հետեւէի իրեն, երբ պիտի բարձրանար Երկրորդ յարկին վրայ գլոտնըւած միզարանը եւ ան պիտի յայտնէր ինձ իմ առնելիք յաջորդ քայլս:

Արդէն գիծ առ գիծ մտքիս մէջն է յատակադիծը, որ ունիմ: Կը պատուեմ կտոր կտոր նաեւ զայն ու կը նետեմ:

Եւ թրվռուն հոգիով կը դիտեմ պատուհանէն դուրս: Գետինը, ծառերը եւ չէնքերը այնքան արագ կը վազեն, որ վստահ եմ թէ Պերլին չուտով պիտի հասնի ինծի:

Իսկ ես Պէհաէտտինին...:

ԲԵՐԼԻՆԻ ՄԵՁ

Վիէննայի մէջ տրուած Ժամադրութիւնը վայրկեանը վայրկեանին յարդուեցաւ Բերլինի մէջ:

Ժամը ճիշդ Գին ան մասն Էնգլիշս Բաֆէի դռնէն: Ժամադրութեան այս ճշդապահութիւնը յետոյ պիտի գտնէի որ ազդարարութիւն մըն էր այն խտտապահանջութեան, որ նման գործերու մէջ ստաջին անդամը պիտի տեսնէի: Այն հսկայական արեւ ընկերական մարդը անդու ըլլալու չափ դաժան էր, ինչպէս յաջորդական քայլերու մէջ երեւան եկաւ, երբ վայրկեան մը ուշացում տեղի ունենար որոշ վայրկեանին, որոշ տեղ ըլլալու առն: Եւ առիթներ շատ ունեցայ գիտնալու, թէ ինչպէս ան

վայրկէաններով կը նշանակէր ուշացումները առանց տեսնուելու, երբ կարգը եկած էր որոշ կէտերու վրայ եւ որոշ ժամերու հսկողութիւններ նշանակելու, մեր որսերուն վայրերը ու շարժումները որոշելու համար:

Ան խոփու էր ու խտտաբէմ, մինչդեռ իր երեւոյթը զիս կը լեցնէր պայծառ զգացումով: Թեթեւ ճամբորդական յոգնութիւններն էին զինքը մռայլեցնողը, մտածեցի ես, երբ ան, հին յաճախորդի մը քալուածքով դրնաց զրաւել սեղան մը, ամենէն հետաքննին աչքն անգամ խտրելով թէ կրնար սեւէ ծանօթութիւն մը ըլլալ իր եւ իմ միջեւ:

Քիչ յետոյ, երբ կարծես սպասարկելի էր դաւաթ մը խմելիքը, ան վստահ որ կը յիշէի իր սրտուէրը, առանց ակնարկ մը փակ նետելու ինձ, ելաւ տեղէն եւ դանդաղ քայլերով բարձրացաւ սանդուխներէն:

Գտայ զինքը միղարանին մէջ: Ժպտեցաւ: Բայց նըկատեցի որ ծանր հոգ մը կար աչքերուն մէջ:

— Կը հետեւիս ինձ երբ դուրս կ'ելլեմ, ըսաւ ան, եւ անմիջապէս դուրս ելաւ:

Երբ հետապնդող մը իսկ գտնուէր, անկարելի էր անոր կասկածիլ անդամ թէ երկու ծանօթներու հանդիպում մը տեղի ունեցած էր եւ հրահանգ մը տրուած, այնքան արագ ու ճարպիկ կերպով տեղի ունեցած մեր հանդիպումը:

Քանի մը բոսիչ յետոյ երբ կը գրաւէի իմ աթոռս, նկատեցի որ ան խորատուղուած էր միտքերու մէջ: Ծամբորդական յոգնութիւն մը չէր. անպատճառ զինքը մտառանջող խորհուրդ մը ունէր:

Կէս ժամ յետոյ, ես կը հետեւէի անոր քայլերուն ստուերի մը պէս: Ան կը քալէր անհոգ ու փողոցները ճանչցող մէկու մը պէս. իսկ ես՝ իր քայլերուն կապուած մեքենականութեամբ, մինչեւ որ հատանք ելեքորական լամբի մը լոյսէն հեռու անկիւն մը:

Ամայի էր փողոցը :

— «Կրկնեմ, ըստ առանց յառաջաբանի, ո՛չ մէկ գինով, ո՛չ մէկ պայմանի տակ փրարու ծանօթներ ենք : Ամեն երեկոյ, դուն կը ստանաս յաջորդ օրուան ծրագիրը եւ յաջորդ գիշերուան հանդիպումի ձեռն ու վայրը, ինձ ղեկուցանելու համար թէ կատարուած են նախորդ օրուան հրահանգները» :

«Երկու շաբաթ արդիւուած է այս շրջանները շատ երեւնալը : Երբեք պէտք չէ երեւիլ ձէմալ Ազմիխն խանութին բոլորափքը, ոչ ալ Ուլանդաբասէ, անոր տան շուրջը» :

Կարծես կռահելով իր բառերուն առթած հետաքրքրութիւնն ու դժգոհութիւնը իմ հոգիին մէջ, կտրուկ բայց համոզիչ շեշտով մը աւելցուց անմիջապէս .

— «Պատճառը յետոյ կ'իմանաս» :

«Ուրեմն, երկու շաբաթ քեզի վաղանց : Բերլինը մեծ է եւ հաճելի, կրնաս երթալ ամէն տեղ, բացի այն տեղերէն որ քեզ յայտնեցի հետու մնալ :

«Իսկ զգո՛րշ, որ չխաբուիս երբ...» :

— Կրնաս վստահ ըլլալ—կտրեցի իր բառը, հասկընալով իր միտքը :

— Վաղը նորէն, ժամը 9-ին, քեզ կը գտնեմ Էնգլիշէս Բաֆէ եւ կրկին իլը հետեւիս ինձ, երբ դուրս կ'ելլեմ» :

Մի՛ մոռնար որ Պարսիկ ես եւ միայն Պարսիկ : Օրեր պիտի գան, որ այդ դիմակը պիտի խաբէ Բերլինի ոստիկանութիւնը» :

«Հիմա հետեւէ՛ ինձ կրկին հետուէն» :

Եւ մենտորիս հետեւէն շուքի մը պէս քալելով՝ հասած էինք կէտ մը, ուրկէ երբ կը բաժնուէր ինձմէ, ժպիտ մը դէմքին վրայ բռնել կ'ուզէր վարժես . — «Ահա սենեակդ, ատեն է հանգչելու» :

Երկու շաբաթի արդելքը, որպէսզի ձէմալ Ազմիխն խանութին ու տունին շուրջ չերեւիմ, ամբողջ գիշերը

խոռովեց միտքս : Ինչո՞ւ այդ արդեւիքը եւ ինչո՞ւ երկու
չարաթիւ կորուստ մը : Արդեօք աւելորդ չէ՞ր այդ փոր-
ձարկութիւնը իմ մասին , եթէ փորձարկութիւն մըն էր :
Վստահ էի թէ անսահման վստահութիւն ունէր իմ մասին
եւ ատոր ապացոյցը ինձ վստահելն էր նման դործ մը :
Չէի կրնար ինքզինքս համոզել , թէ եղածը փորձարկու-
թիւն մըն էր :

Յետոյ երբ ամէն բան վերջացած էր , այն պահն
միայն բացատրեց , թէ ինչո՞ւ դրած էր այդ արդեւիքը :

Վիէննայի մէջ իսկ լուր ստացած է եղեր Բերլինէն
եւ Բերլին հասնելուն պէս ստուգած լուրին ճշդութիւնը ,
թէ Ամերիկայի դերմանական դեսպանատունէն լուր տըր-
ուած Բերլինի արտաքին գործերու նախարարութեան ,
թէ ահաբեկիչներ եկած են Բերլին , սպաննելու համար
Պէհաէտտին Շաքիրն ու Ճէմալ Աղին : Նախարարութե-
ան այս լուրը հաղորդուած է եղեր ոստիկանապետու-
թեան , Վիլհէլմ շտրասէ , որ իր կարգին տեղեկացուցեր
է ենթականերուն , որոնց փրաւունք տուած է զէնք կրել
եւ աչալուրջ ըլլալ : Իսկ խօսք տրուած է ոստիկանական
պաշտպանութիւն եւ հսկողութիւն կատարել իրենց տու-
ներուն եւ Ճէմալ Աղմիւի խանութին վրայ :

Թէ ինչպէ՞ս այս շատ դադանի լուրը հասած է իրեն ,
այդ ունի սատանայական պատմութիւն մը , որու մասին
խօսիլ իմ գործը չէ : Բայց որ ճիշդ է եղեր որ Պէհաէտտին
Շաքիրին եւ Ճէմալ Աղմիւին հաղորդուած է , թէ իրենք
վստաւի տակ են , ստուգուեցաւ , երբ երկու հայակեր ռճ-
րագործները իրարու վրայ ինկան մէկ վայրկեանի մէջ ,
տորճանակները դրպաններուն մէջ : Որովհետեւ թերթերը
այս առիթով գրեցին քննադատելով Բերլինի ոստիկանու-
թիւնը , որ գիտնալով մէկտեղ դաւադրութեան մատին ,
աչալուրջ չէր եղած արգիլելու անցեալ տարուան (Թա-
ւեաթի) սպաննութեան կրկնութիւնը եւ նաեւ չէր յաջո-
ղած ձերբակալել ահաբեկիչները :

Ահա թէ ինչո՞ւ դրուած է եղեր երկու շաբաթի արդեւքը, որպէսզի ոեւէ կատկած չտրուի, հաստատելու համար տրուած լուրը եւ ցրուի մօէն կասկած այդ մասին :

«Ոճրապործներու հոգեբանութիւնն է— կ'ըսէր ան երբ արդէն Պոլիս վերադարձեր էինք —ըլլալ որքան ծայրայեղ կատկածոտ եւ զգուշաւոր, նոյնքան անհոգ ու դիւրին որս, երբ առիթ չես տար իրենց կատկածները հիմնաւորելու: Այդ է պատճառը, որ ամէնէն խորամանկներն անպամ ամէնէն պարզամիտ մէկի մը չափ դիւրութեամբ ծուղակը կ'իյնան»:

Այս պատմութիւնը լիմանալէ յետոյ միայն հասկցայ թէ ինչո՞ւ համար այնքան մոռալ էր առաջին օրը եւ մտախոհ, կնճռոտ հորց մը լուծելու հողով ծանրաբեռն:

Բերլինի մէջ, Էրկրորդ գիշերն իսկ, հարցուցի թէ արդեօք Թալէաթի տունը, ապաննուած կէտը եւ Սողոմոնի բնակած տունը կ'իյնան այն շրջանակին մէջ ուր կ'արդիւուէր Թափառիլ:

Ան հասկցաւ հարցումիս իմաստը: Այնքան կը թըրթրուար ձայնս հարցումիս ամէն մէկ բառին վրայ: Ուշտաւոր մը, որ ուխտի կ'երթայ եւ կ'ուղէ այցելել սրբատեղիները՝ հաւատալով որ անոնցմէ պիտի հաղորդուի եւ ուխտը պիտի դառնայ ուխտական:

Ես կ'ուղէի տեսնել ու դիտել այն որջը, ուր ցեղիս դահլճը որջացած էր եւ կը կարծէր մարսած ըլլալ միլիօններու արիւնը: Կը կարծէի, չէ՛, կը հաւատայի որ այդ որջը դիտելով պիտի տեսնէի որջն անոր, որու որսին ելեր էի՝ մտրակուած արբաղան վրէժէն: Կ'ուղէի դիտել այդ շէնքը՝ կանգնած պատուհանին տակ Սողոմոնին, ուրկէ ան հսկեր էր Թալէաթին վրայ, անոր սրտուհանը, անոր դուռը եւ արդարագոյն հոգէառի մը պէս նետուեր, երբ զազանը դուրս ելած էր որջէն: Եւ կը բաղձայի, եւ

ինչպէս, կանգնել այն կէտին վրայ, ուր Թալէաթի դիակն էր փռուեր եւ ուղեղը ցրեխտուեր:

Հաւատացէք որ քաջութիւն եւ յանդգնութիւն ատանալու համար չէր, այլ հաղորդութիւն՝ հոգեկան քաղցրագոյն ապրումներու, որոնք միայն կարելի է զգալ ու ապրիլ ըստ էրբեք բացառել: Իմ հոգիին անդուստ պահանջը: Անձնասիրութիւն՝ վերագոյն հաճոյքի մը: Թող այդպէս ըլլայ: Սուրբ է ան, ինչ ալ ըլլայ անունը:

Թափանցող հայեացքը ժպտաւ մը վաղեց երակներէս ներս: Հասկցած էր զիս: Հասկցայ ես ալ զինքը:

Յաջորդ օր ան կը քալէր իմ սոջեւէն, ինչպէս մենաորդէպիլ հաղորդութիւն: Պայմանադրական նշաններ տուած էր ինք երէկ դիշեր:

Գիտէ՛ր որ կը քալենք Հարդէնբէրդի վրայ: Լայն պողոտայ մը, որ կ'երկարի Յօօլօղիչէի վայրանէն մինչեւ Պիղմարդըշտրասէն:

Գրեւ ապրումներս: Այդ անկարելի է:

Կանգ առաւ չէնքի մը երկաթածող շրջափակին առջեւ: Ուրեմն այդ չէնքը տունն էր, որ Թալէաթի որջ ծառայած էր քանի մը տարի: Եւ երբ ան կը հեռանար, կըտրելով պողոտան, ես արդէն կանգներ էի շրջափակին առջեւ: Գլուխս ձկն էր եւ մէջքս ուղիղ: Կարծես պողպատէ ձուլուած: Զէի ուղեր հեռանալ այդ կէտէն: Կարծես կը պատէի որ Պէհաէտտին դուրս դար այդ դռնէն ու մատս քաշէր բլթակը: Եւ երբ դարձայ դէպի իրեն, ան կանգնած էր դէմս ու դէմս, պատի մը տակ, որու երկրորդ յարկին վրայ պատուհան մը բաց կը դռնէր Թալէաթի պատուհանը: Հո՞ն էր դեռ Սողոմոնը:

Ո՛ր վրիժադիր լուսամուտ:

Ես կանգնեցայ անոր տակ: Դիտեցի երկար Թալէաթի տունն ու պատուհանը: Այն պատշգամբ, որու վրայ դուրս եկեր էր ան վերջին անգամ, տարի մը առաջ, կարծես ըսելու համար Սողոմոնին. — «Ահա ես...»:

Ու հետեւեցայ քայլերուն, կարծելով որ կը կոխեմ Սողոմոնի ոտքերուն տեղը, նոյն մայթին ձեւիւնքն ի վար: Կ'երեւակայեմ թէ ինչ կը զգար Սողոմոնը այդ առտուն, երբ կը վազէր այս մայթին վրայէն՝ աչքերը դամած գլմացէն դացող մահապարտին, իսկ մատը վրէժ-իրենդիր բլթակին վրայ:

Ոչինչ կը տեսնեմ: Սրբազան դատասարահ մըն է Հարդէնթէրզը, ուր ես կ'ըմբոշխնեմ դատաստանի մը երանու-թիւնը:

Ան կանդնած է արդէն գլմացի մայթին վրայ: Երկաթածող շրջափակի մը առջեւ: Գաւազանը դամուած է կէտի մը վրայ: Վրիժակէտը, Թալէաթի արիւնիով նշա-նադէւած:

Ձեմ դիտեր ո՞րքան ձերկար կանդնած մնացի այդ կէտի վրայ, երբ ան հեռացած էր արդէն:

Ինձ կը թուէր թէ Թալէաթի դիակը դեռ այդտեղ էր տարածուած իր արիւնին ու ցրելատուած ուղեղին մէջ: Ոտքերու տակ կը զգայի իր լէշը եւ կը կարծէի կօշիկներս տեսնել արիւնով ներկուած: Այս երանութիւնը ցեղիս նահատակութեան պարտադրանքն էր եւ ես անոր յաւեր-ժութիւնը կը բաղձայի:

Փըթի Շանի մայթին վրայ ես կոխեր էի Ճիւանչիւրի արիւնի բիծին վրայ: Ահա Թալէաթի արիւնշաղախ ուղեղին բջիջները ոտքերու տակ՝ Հարտէնթէրզի վրայ:

Կ'երգնում որ երկու ոտքով անվրէպ պիտի կոխեմ Պէհաէտտինի արիւնին վրայ:

Եւ երգուընցայ անգամ մըն ալ լուռ խառնարանին առջեւ, անթիւ, անհամար նահատակներու, որոնց դը-լուխները կը բարձրանային հողիւս մէջ:

* * *

Երկու չաբաթ, ամէն երեկոյ, մենք հանդիպեցանք իրարու: Երկու չաբաթ, ամէն երեկոյ, նոյն հրահանգ-արգելքը կրկնուեցաւ:

Իսկ այն երեկոյին, որ արդեւքը պիտի վերցուէր, թէեւ աւելի լաւ տրամադրուած էր, բայց դեռ կնճիռ մը ճակտին՝ կը մատնէր թէ ուղեղը բոլորովին հանդարտած չէր:

Այդ երեկոյն յայտնեց, որ յաջորդ օրը պէտք էի այցելել Ուլանաշտրասէ թիւ 49-ը, տեսնելու չէնքը, որու մէջ կը բնակէր Ճէմալ Աղմին, նաեւ այն փողոցները, որ կը բացուէին այդ չէնքի անկիւնէն: Դժուար էր ինձ գտնել այդ հասցէն, որովհետեւ այնքան յստակ դժուած էր այդ շրջանի յատակագիծը:

Պիտի անցնէի Ճէմալ Աղմիի խանութին առջեւէն եւ վստահօրէն կէսօրին, ժամը 12-ին, պիտի տեսնէի թըրքական մօրուքով ծանրամարմին մէկը, որ խանութէն դուրս պիտի դար: Այնքան մանրամասն նկարագրած էր զայն, եւ այնքան թըրքատիպ էր այդ հայակերը որ պիտի կրնայի առաջին իսկ ակնարկով ճանչնալ զինքը: Իսկ իբր ասպացոյց ատուելութեան, ինք պիտի քալէր Գուրֆիւրստեմպառի վրայ դէպի աջ, երբ ան դուրս դար խանութէն:

Իսկ երեկոյին, ժամը 5-ին, Ճէմալ Աղմին կը ձգէր իր խանութը, ճիշդ խանութին դիմաց գտնուող ելեքտրակառի կայանէն պէտք էր նստէի այն ելեքտրակառը որով սոյնորաբար Ճէմալ Աղմի տուն կ'երթար ձմեռ օրերը: Իմ դերս պիտի ըլլար քննել զինքը, թէ ոեւէ կասկած կը մատնէ՞ր ան իր շրջապատի մասին. զգուշութիւն կ'ընէ՞ր ելեքտրակառը նստելու կամ անկէ վիջնելու ատեն:

Առաջին յարձին էր որ տեղի պիտի ունենար, իբր առաջին քայլ այնքան բաղձալի գործին:

Անհրաժեշտ էր փորձը սկսիլ Ճէմալ Աղմիէն, որովհետեւ իր խանութն էր այն աստղը, որ մեզ պիտի առաջնորդէր Պէհաէտտին Շաքիրին, որու տան հասցէն դեռ անծանօթ էր: Իսկ անոր վրայ տեսնուած զգուշաւորութեան կամ անհոգութեան նշանները պիտի առաջնորդէին նոր հնարամտութիւններու:

Յաջորդ օրը փորձերը անցան յաջող :

Վայրկեանը վայրկեանին տեղի ունեցան շարժումները, որոնք ցոյց կուտային թէ սխտեմատիկ ուսումնաւորութիւն մը կատարուած էր ձէմալ Աղմիի սովորութիւններուն շուրջ: Իսկ ղինքը ճանչնալու համար փաստի եւ ցուցմունքի ոչ մէկ կարիք կար:

Գազանի քառակուսի գլուխ մը, թաւ յօնքերու տակ ոճրադրածի աչքեր, հաստ վերարկուի մը մէջ ծանր ու ճարպոտ մարմին մը, երկու կարճ սրունքներու վրայ, որոնք կը պահէին թուրք փաշայի մը օրօրուն քալուածքը, կոկուած բայց թրքադրոշմ մօրուք մը, որու կը խառնուէին թաւ պեխերը եւ կ'աղաղակէին թէ իսկական թուրք մըն է ան: Իր անունը արդէն ըսուած էր — ձէմալ Աղմի փաշա, Տրապիզոնի Վալին, հայ երախաները Սեւ Ծով թափող հրէշը, որ հայ արիւնէն կշտացած, եկած էր Սապեականներու ոսկիներով յղիանալ Բերլինի մէջ:

Կարելի է հայ վրէժխնդիրին համար, որու մէջ միլիոններու արիւնը կը վժժայ, ըլլալ հանդարտ որջան ալ խիստ ըլլան հրահանգները, երբ ան կը տեսնէ գազանը, որու դիակը պատառոտելու համար բիւրաւոր բերաններ կը բացուին իր հոգիին մէջ: Եւ ես իր ետեւէն իրեն քրտուելով ցատկեցի թիւ 4 հանրակառքը: Զգացի թէ քիչ մը անդրոյշ, բայց զգացումներ կան որ ոեւէ օրէնքով կարելի չէ կաշկանդել: Գուցէ եւ ղինքը քննելու ատեն եղայ անդրոյշ: Զեմ գլխեր, որովհետեւ զգացումներս կ'ալեկոծէին ղիս:

Եւ երբ ղիշերը կը հանդիպէի գեկուցանելու համար, ան դիտել տուաւ ինձ որ անդրոյշ էի ելեքտրակառք մտնելու ատեն: Բայց երբ հասկցուցի իրեն, թէ ո'չ այդ անդուշտութիւնը ոչ գուցէ մինչեւ իր տունը նոր անդուշտութիւններ երբեք ցոյց չէին տուած որ ձէմալ Աղմիին կատկած մը մտաւնած ըլլայ իր նաչուածքով, իր ոեւէ շարժումներով, խորունկ շունչ մը քաշեց ան:

— Այդ լաւ է , շատ լաւ : Յաջորդ փորձը պիտի կատարենք Պէհաէտտինի վրայ :

Ճէմալ Ազմիի կատկածամտութիւնը փորձի ենթարկելու քայլը մեզ ներշնչեց այն կարծիքը , թէ իրենց երկիւղը փարատած էր , եւ յաջորդական հետապնդումները մեր կարծիքը վերածեցին համոզումի : Որովհետեւ Բերլին ապաստանած ռճրագործները ցոյց չէին տար այն ծայրայեղ դուշութիւնը ինչ որ պիտի պարտադրէր միլիոնով արիւնին պարտապաններուն :

Ատոր առաջին ապացոյցներէն մէկն էր Ճէմալ Ազմիի տիկարէթի խանութին դոյութիւնը , Առաքեղէնէրշտրասէի վրայ , քանի մը քայլ հեռու Քուրֆուրստէնտաժի յայտնի պողոտայէն : Ոչ իսկ Թալէաթի ապաննութիւնը , որ վայրկեան մը շփեցուցած էր ռճրագործները եւ շատերը մղած իրենց հասցէները փոխելու եւ ծածկանուններու տակ ապրելու չափ դուշաւորութեան , կրցած էր Ճէմալ Ազմին մղել իր խանութը փոխելու : Գուցէ առեւտրական յաջողութեան մը նախընտրութիւնը կեանքի վտանգէն : Կամ կարծիք մը ինքնիր մասին , թէ ինք , Ճէմալ Ազմին , կ'իյնայ երկրորդական դժի վրայ , թէեւ Տըրապիզդնի երախտները ինքն էր եղած ծովը թափողը քանի որ առաջնակարգներէն դեռ միայն Թալէաթն էր դատաստանի խնթարկուեր : Իսկ Վանի Ճէպլաէթը , Պէհաէտտինի , Ազմի Պէյը , Պոլսոյ ոստիկանական տնօրէնն ու Պէյրութի վալին , Բերլին էին , եռապետութեան անդամ Ճէմալ փաշան՝ Միւնիխ էր : Եւ այս բոլորին վրայ Բերլինի ոստիկանութեան հսկողութիւնը , ոստիկանական վարկին դեպքումը եւ իրենց անձին հանդէպ ցոյց տրուած հովածութիւնը թերեւս դեր կատարեր էին , որ դեռ Ճէմալ Ազմին կը պահէր իր խանութը :

Կը մտածէ՞ր ան երբեք թէ իր խանութը առաջնորդող աստղ մը եղած էր Թալէաթն ու իր հասցէն դռնելու :

Եւ դեռ չէր վերջացուցեր իր դերը՝ հայ Նեմեսիաք առաջ-
նորդելու մէջ :

Եթէ մտածած ըլլար եւ եթէ ոճրագործի հողին ծայ-
սայեղ կասկածամտութեան զուգընթաց չունենար նաեւ
երախայական անհողութեան դիմը, որ բնութիւնը դրած
է ամէնէն խորամանկ աղուէսին մէջ անգամ, դայն օր մը
որս թաթերոյ ծուղակը ձգելու համար, ապահովաբար
թալէաթի սատակումէն յետոյ ձէմալ Ալմի պիտի փախէր
իր խանութին դռները : Իսկ արդար վրէժխնդրութիւնը
աւելիով պիտի քրտնէր իր ճամբային վրայ :

Այսպէս, հոն, նոյն տեղն էր ձէմալ Ալմի խանու-
թը : Միակաուր ապակիէ ցուցափեղկին մէջ արկարէթնե-
րու նմոյշներով, թրքական աստղանիւ մահիկը, իբր ցու-
ցանիչ եւ «Հիւալ» (մահիկ) անունը փակցուած ճակատին :

Վաճառանիչեր, որոնք Գերմանացիին կը հրապուրեն
արեւելիի համբաւով, դէպի փաշայական ծխախառն ու
արկարէթները : Եւ որոնք, սակայն, հայ վրէժխնդրին
աչքերը կը թռնեն դէպի զիրենք եւ կը փախան անոր ա-
կանջներուն. — «Հոս Սամսունի ծխախոտին վերածուած
են Տրապիզոնի հայութեան արիւնով ներկուն հայ ոսկի-
ները» :

Եւ այդ կէտէն կը սկսին մեր քայլերը՝ դէպի նոր դէմ-
քեր ու հասցէներ, առաջին փորձէն յետոյ, երբ ձէմալ
Ալմին մեղ ներշնչեց այն կարծիքը, թէ այլեւս տպաւո-
րութեան տակ չէ այն լուրին թէ հայ ահաբեկիչներ նորէն
այցի ելիւ են : Մինչեւ անգամ կասկած կրնար ծնիլ, թէ
անճիշտ է լուրը թէ անոնք դիտեն ռեւէ բան եւ գուցէ խու-
ճապահար մտքի մը ծնունդն է այդ լուրը, իր նպատակէն
չհրեցնելու համար դժուած ծրագիրը : Յաջորդական ա-
մէն փորձ այդ ուղղութեամբ այդ եղբակացութեան կըր-
նար տանիլ :

Ըսեմ ու անցնիմ միայն, այս կէտի մասին, թէ աչ-
խատողներ ալ պակաս չէին, որպէսզի ծրագիրը չգոր-

ծաղրուի : Ոմանք հետեւանքներէն անձնապէս խուսափելու մտահաղթեամբ, իսկ ուրիշներ Պէհաէտտին Շաքրի կեանքին վրայ դուրդուրալով՝ իրր լաւագոյն մէկ դաշնակից :

Մեր յառակադծուած հետապնդումները, որ առաջին լիորձէն յետոյ, ժամանակացուցային ձեւով կ'ընթանային, երեւան հանեցին որ Ճէմալ Ազմին, ամէն առտու, կանոնաւոր կերպով, ժամը 9-ին կը հասնէր խանութ, մեղմ օգերուն վաշաշական շօրօրանքով, դուրս գալով իր տունէն եւ քալելով ամբողջ Ուլանդարասէն եւ դառնալով դէպի աջ՝ Գուրգիւրստէնդամ : Ծամբայ մը, որ իր շօրօրուն քալուածքով կը տեւէր մօտ կէս ժամ : Իսկ կէսօրին, նոյնպէս քալելով, եթէ օդը լաւ էր, կամ ելեքարա-կառով, եթէ օդը ցուրտ էր. մանաւանդ երեկոները, ժամը միշտ 5.30-էն 6 կը վերագառնար տուն :

Իր ներկայութիւնը խանութին ետեւի մասին մէջ էր ռուհասարակ : Սենեակ մը, որ երկար ատեն ծառայած է իւր կեդրոնավայր Իթթիհատի Բերլինարնակ դեկամլար-ներուն, բացառութեամբ Վանի ձէպտէթին, որ իբր զգուշութիւն թէ ներքին քէներու, (թերեւս երկուքն ալ) կտրուած իր նախկին ընկերներէն, գիշերները կը լուսցնէ եղեր պարասորահներու եւ գիշերային վայրերու մէջ :

Շատ քիչ անգամ կարելի էր զինքը տեսնել խանութի տուածախի բաժինին մէջ, որովհետեւ միշտ ալ մէկ կամ քանի մը իրեն դասակարգակիցներու հետ հին ու նոր ծրարադիրներու մէջ խօսակցութեան մէջ կ'ըլլար ետեւի մասին մէջ, որ Թալէաթի սպաննութենէն եւ Մօցչտրասէի Շարգը վախուելէ յետոյ, կրկին գտած ըլլալ կը թուէր Իթթիհատի կեդրոնավայրի բնոյթը :

Իսկ յաճախորդները ընդունելին ու առուտուրը վարելը բաժինն էր՝ Էքմէլին :

Նիհարակազմ, գրեթէ խաբարիչահեր, բայց ժամանակէն առաջ խենթչութեանց մէջ սպառած, խողի սղաոր

աչքերով և բրտասարդ մը, որ հաղիւ թէ հետաքրքրու-
թիւն ցոյց կուտար դէպի սուեւտուրը: Ձայն կարելի էր
ամէն երեկոյ ու գիշերներէ յետոյ տեսնել փողոցներու
վրայ, երբ գիշերային դուարձավայրէ մը դուրս կ'ելնէր,
բերանը լորձնոտ: Ձարմանալի ոչինչ կար: Թուրք մըն էր
ան ամբողջ արիւնով: Մանաւանդ որ գիտէինք իր պատ-
մութիւնը, թէ ինչպէս, 1915-ին, երբ դեռ 14 տարեկան
լակոտ, հայրը Տրապիզոնի հարուստ հայերու գեղեցիկ
աղջիկներէն, դեռ 8, 10 տարեկան, հարէմ մըն է կաղմեր
իրեն համար, եւ ինք առտուրնէ մինչեւ երեկոյ, անոնց
մէջ թրքական տախանքը հասունցուցեր ու յորդեր է:

Այս պատմութիւնը իր հարէմին մէջ ունեցած կեան-
քի մասին, պատմութիւնն է իր իսկ բերանովը պատմը-
ւած եւ մեր աւանջներով յսուած: Վերացած այն օրերու
վերջիչումներով, բերնին երկու անկիւնները լորձուցի
պղպղակներով, երբ «իր հայրը երբեմն կը նախանձի յոգի
իրեն տեսնելով զինքը այդ շուշանի կոկոններուն վրայ
թառած...»:

Ճէմալ Ալմին փարոսն էր մեր հետապնդումներուն:
Պէտք էր, սակայն, դանել Պէհաէտտին Շաքիրը եւ ճանչ-
նալ իր հասցէն, տիրանալ իր շարժումներուն:

Հետեւցնելով երեւոյթներէն, Պէհաէտտինը կը թը-
ւէր Ըլլալ աւելի զգուշաւոր. որովհետեւ հակառակ օ-
րուան գրեթէ ամէն ժամերու հակողութեան՝ Ճէմալ Ալ-
միի խանութին բոլորովին, դեռ կարելի չէր եղած հան-
դիպիլ իրեն: Ընկերներս վստահարար նոյնքան լաւ ու
սովմնասիրած էին իր լուսանկարը: Իսկ եւ չէի տարա-
կուսեր որ առաջին իսկ հանդիպումին պիտի կրնայի
ճանչնալ զինքը:

Տարակոյս չկար, որ ան աւելի գիտակ իր ոճրա-
գործութեան, իր վրայ ծանրացած մէկ միլիոն հայու-
թեան արիւնի մեղքին, իբր բժիշկ ու համալսարանական
եւ Իթթիհատի գլխաւոր մէկ ղեկավարը, աւելին գիտէր

ու կը զնահատէր հայ Նեմեսիսը, որու բազուկը դեռ տա-
րի մը առաջ կըրցած էր հասնիլ Թալէաթին: Այսպէս կը
մտածէինք մենք եւ կը բացատրէինք յապաղումը մեր
հանդիպումին, որ պէտք էր տեղի ունեցած ըլլար, եթէ
ան ալ մէկն ըլլար ձէմալ Ալմիի խոնուիթը համարձակ-
օրէն այցելողներէն:

Կը մնար, ուրեմն, ճշդեւ իր հասցէն, այն յոյսով որ
հակառակ իր բոլոր դիւշաւորութիւններուն, անշուշտ
օրուան ընթացքին ան դուրս կ'ելնէր տունէն եւ մենք պի-
տի կրնայինք իր քայլերը հետադօտել:

Օր մը ձէմալ Ալմին, հակառակ իր սովորութեան,
Ժամը 4-ին ձեռք խոնուիթը եւ կանոնեցաւ թիւ 4 ելեկտը-
րակառի կայանը, Քուրֆուրատէնդամի վրայ:

Պարզ էր որ տեղ մը պիտի երթար ելեկտրակառով:

Վայրկեան մը մեղ թուեցաւ, որ այդ օր պիտի յա-
ջողինք դտնել Պէհաէտտինի հասցէն, եթէ ան չիջնէր իր
տունին առջեւ: Ամէն հետապնդում մեղի համար այլեւս
առաջին վայրկեանին յաջողութեան մը յոյսին սարսուռը
կը վազցնէր մեր երակներուն մէջ, որ, սակայն, յաճախ
ծանր հայհոյանքով մը թեթեւցող յուսախաբութիւնով կը
վերջանար:

Մենք կը դառնայինք իր շուրջը՝ քաղցրաւէնիք պա-
րունակող պնակի մը շուրջ դարձող մեղուներու պէս:
Գուցէ դիւշաւորութեան պայմանները մոռնալու աստի-
ճան. որովհետեւ Պէհաէտտինի հասցէն անհամբեր կը
դարձնէր մեզ:

Ելեկտրակառը կը շարժէր: Մենք կանգնած էինք
դուրսը: Մէկս մօտաքի եւ միւսս՝ ելքի տախտակամածին
վրայ: Ելեկտրակառը դարձաւ Ուլանդշորասէի անկիւ-
նը: Սրտատրոփ, աղօթողի մը պէս կը բաղձայի, որ չի
կանգնի 49 թիւին կայանը, այն վատահոլութեամբ որ եթէ
ան կը շարունակէ իր ընթացքը առանց իջնելու իր տան
առջեւ, պիտի կրնանք դտնել նոր հասցէ մը, որ պէտք էր

Պէշապատիւնինն ըլլար : Այդ անունէն զատ ուրիշ անուն
գոյութիւն չունէր ուղեղիս մէջ :

Ալեքտրակառն կանդ առաւ 49 թիւին մօտիկ կայանը :
Սրտէս բան մը սիրեցաւ : Կարծես սիրական յոյս մը փա-
խաւ ձեռքէս : Բայց երբ կրկին շարժեցաւ Ալեքտրակառն ,
տեսայ թէ ճէմալ Աղմիւն դեռ նստած էր իր տեղը :

Ապրա՞ծ էք այնպիսի վայրկեան , որ ձեր վերջին յոյ-
սը կորսնցուցած էք եւ յանկարծ կը գտնէք դայն ձեր ա-
փերուն մէջ՝ պինդ բռնած : Վստահարար դէմքս գիտող
մը պիտի կռահէր հոգիիս մէջ տիրող յուզումը : Յոսսա-
հատ մը՝ ստոյգ ընկղմումէ նետուած արատաւար գօտիի
մը մէջ : Կ՝ղգայի որ քաղցր ժպիտ մը կը պայծառացնէր
դէմքս : Վստահ , որ յաջողած ենք : Ի՞նչ քաղցր է զգացու-
մը փնտռածը գտնելու :

Այդ քաղցր ապրումներու մէջ էի , երբ Ալեքտրակա-
ռն կանդ առնելուն հետ ճէմալ Աղմիւն չունէն զգացի իմ
մօտ : Օ , արիւն կը հոսէր ան . . . :

Այսքան մօտ փրարու , անոր հետ որ մինչեւ կոկորդը
խմած էր ցեղիս արիւնը . . . : Ես չեմ գիտեր ին՝ չպէս բա-
ցատրել այդ զգացումը : Այդ կրնայ թերեւս զգալ որսոր-
դը , որ իր սիրականը բղքող շնագայլին մօտն է , մատը
բլթակին վրայ , բայց քարացած՝ չի քաշեր հարուածը :

Զգուշութիւնով ծանր մարմինը հանգչեցուց ելքի
սանդղամատին վրայ : Ես հիմայ կը գիտէի զինքը իր գըլ-
խուն վրայէն : Ոտքը դրաւ փողոցին վրայ : Եւ երբ կըռ-
նակէն կը չափէի զինքը , տեսայ ժպիտ մը , որ 79 թիւի
դուռին վրայէն կը գիմաւորէր զինքը :

Դեռ Ալեքտրակառն չէր շարժած , երբ անոնք կը մըտ-
նէին քառայարկանի շէնքի մը դռնէն , որու առջեւ կանդ-
նած էր ժպտող մարդը :

Թուի դէմքով , լիակական թրքենի , բայց նուրբ գի-
մադծերով , իր արտաքինով կատարելապէս եւրոպակա-
նացած , պղտիկ սեխով , յայտնապէս փաշայական դասա-

կարգի պատկանող մէկն էր : Ոչ մէկ տարակոյս որ թուրք մըն էր ան եւ յայտնի թուրք մը : Կ'ուզէի որ ան Պէհախտտինն ըլլար : Կը բաղդաատէի զայն մտքիս մէջ փորագրուած պատկերին հետ : Բայց ոչ մէկ դիժ նմանութեան՝ անոր հետ : Ձէի կընար հրաժարիլ, սակայն, որ ան Պէիախտտինը չէ : Ձէի ուղեր որ ան ուրիշ մէկն ըլլար :

Եւ երբ յաջորդ կայանը վար կը ցատկէի մեքենայար, որովհետեւ երեքտրակաւը իր ճամբորդներով անտանելի պարապուածիւն մըն էր, այլեւս, ուրկէ պէտք էր փախիլ, մտքիս մէջ կը մըճահարէին հարցումները դանկաճաթեցնելու ուժգնութիւնով :

— Ան էր թէ ան չէր... ո՞վ էր այդ մէկը, եթէ ան չէր... :

* * *

Շուտով հարցումներս դառն իրենց պատասխանը :

Այդ մէկը Ալմի պէյն է եղեր : Պոլսոյ ռատիկանական տնօրէնը, Պէյրութի վալին, որ հայ մտաւորականութեան հաշիւը արեւնախանձօրէն վերջացնէ յետոյ, իրեն յանձնուած էր Սիւրիացիներու հաշիւը մաքրել հայաջնջօրէն : Եւ ան արդարացուցեր էր իր վրայ դրուած յոյսերը :

Մեր յուսախաբութիւնը կը մեղմանար անով դոնէ, որ կէտ մը եւս կը նիւշէինք : Կէտ մը, որ թերեւս ձէմալ Ալմի խանութին ու տունին հետ կը լրացնէր պակաս մը :

Եւ նոյն գիշերը հետապնդման կէտերու եւ հսկողներու ու հսկումներու ժամանակացոյցն ու դերերը կը դրժուէին համապատասխան ձեւով :

Ձէմալ Ալմի խանութը, տունը եւ Ալմի պէյի (Պէյրութի վալին) տունը կանոնաւոր եւ խիստ հսկողութեան տակ էին : Յրեք կէտերու վրայ, իրարմէ բաւական հեռու, միշտ հսկող աչք մը կար : Ամէն գիշեր կը յանձնուէր յաջորդ օրերու հետապնդումի յատակադիժը, ժամանակացոյցերով եւ որոշուած հսկիչներով, որոնք իրարու կը

յաջորդէին իրենց դիրքերը իրարու փոխանցելով, փնջալէս
կ'ընեն պահակ կանգնած զինուորներ:

Եւ ամէն դիշեր, իւրաքանչիւրը իր զեկուցումին իբր
պատասխան կը լսէր, թէ ինք քանի՞ բոլակ ուշացած էր
իր կէտին վրայ գտնուելէ, թէ փր շարժումները որքան
համապատասխան էին կամ ոչ: Եւ զարմանալի էր որ ոչ
մէկս կրցած էինք տեսնել ան, որու աչքը հսկած էր ամէն
մէկ կէտը այնքան մօտէն ու խստութեամբ:

Բայց դեռ չենք հանդիպած Պէհայտտին Շաքիրին:
Այս ուշացումը մէկ կողմէ կը ջլալանացնէր մեզ եւ միւս
կողմէ կը վերանորոգէր կասկածը, թէ բոլորովին ճիշդ
չէին մեր հետեւութիւնները մահապարտներու անկասկա-
ծամատութեան մատին:

Ո՞ւր կ'անցնէր ան իր օրերը: Բերլինի ո՞ր անկիւնը
որջացած էր, մեծադոյնը այդ ոճրագործներու խումբին,
որ երեւան չէր ելնէր: Հեռաւոր մէկ անկիւնէն էր թէ ոճ-
րագործի խիղճը զինքը կը պահէր իր սենեակին չորս պա-
տերուն մէջ: Չես գիտեր ինչ աղբիւրէ եւ ինչ հաշիւներ-
ով, բայց յայտնապէս նենդ շարժառիթներով, շշուկներ
ալ կը հասնէին փափուքով, թէ ոստիկանութիւնը արդէն
անոններով ու դէմքերով մեր հետքերուն վրայ է եւ կըս-
պասէ յանցանքի վրայ բռնելու ամբողջ խումբով:

Սարսափելիօրէն դաժան էր ան այն դիշերը, երբ
իմացաւ այդ շշուկի մասին: Վճռական շեշտով յայտա-
րարեց, որ ոեւէ մէկ չրթունքի վրայ անգամ մըն ալ
մէկ հատիկ բառ այդ մասին, կը նշանակէ յաջորդ օրն
իսկ հեռանալ Գերմանիայի տահմանէն: Կատակ չէր փրեր
եւ չէր ըներ գործի ընթացքին: Եւ մենք շուտով տեսանք
որ դիշեր մը հրամայեց մէկին.— յաջորդ օրն իսկ թրէնն
առնել եւ հեռանալ Գերմանիայէն:

— Եկած ենք միլիոնի մը արիւնին վրէժխնդրու-
թեամբ—ըսաւ ան— ամէն միջոց պիտի գործ դնենք թէ
լուծել վրէժը թէ օձիքնիս ձեռք չտալ այս անգամ, բայց

ով որ յանձն չառնէր բռնութեամբ, բանտարկուեցաւ նոյնիսկ մահապատիժ ստանալու ուխտը յրարի է դացելը վաղուքն է իսկ :

Եւ դառնալով մէկին, որ իր դանդաղկոտութեան համար յաճախ նկատողութիւն լսած էր, սպառնական շեշտով յայտնեց .

— Մինչեւ քսանըջորս ժամ եւ պէտք է ցոյց տաս թէ պարտականութեանդ տէրն ես :

* * *

Յաջորդ դիւեր մեզ կը յանձնուէր արդէն յատակադիծ մը, որու վրայ աւելցած էր կէտ մը եւս — Սալինիի վրայ :

«Ուսանդ շտապէի դիմացը — բացատրեց ան — Գուրֆիւրատէնդամի վրայ բացուող ճամբան, որ կ'երկարի դէպի հիւսիս, երկաթուղիի կամուրջի տակէն, կ'առաջնորդէ պզտիկ հրապարակ մը, որ կը բացուի հաղիւ կամ մուրջի կամարը անցած : Այդ խաղաղ հրապարակը, ծաղիկներով զարդարուն, կեդրոնաւայր է մայրերու եւ ըսպասուհիներու, որոնք ցերեկները կը բերեն երախտները օդ առնելու համար եւ իրենք կը նստին նստարաններու վրայ ու կը զրադին դիրք մը, թերթ մը կարդալով կամ ձեռագործ հիւսելով : Այդ հրապարակի վրայ բացուող փողոցներէն Գրովանշտրասէի 22 թիւն է հասցէն Պէհաէտինի : Աթոռ մը կայ ծաղիկներու ամուրի մը քով, որու վրայ նստողը կրնայ դիւրութեամբ հսկել թիւ 22-ի ելումուտը» :

Յրտեցանք նախորդ իրիկունն ճշումին փոխարէն յոյս մը մեր կուրծքին տակ թէ այլեւս չուշանար տեսնելը նաեւ մահապարտներու վրիսաւորը եւ չափելը նաեւ անոր հասակն ու քայլերը :

Չէինք սխալած :

Կէսօրէ յետոյ էր : Դանդաղ քայլերով, ինչպէս չըրջադաշտութեան ելած մէկը, կը կտրէի Գուրֆիւրատէն-

դամբ, երթալ փոխարինելու համար Թ...ն, Սալվինելի փլացի կէտին վրայ: Դեռ կամուրջը չհասած՝ արդէն դէմ դէմի դռայ փնդղինքս անոր որու պատկերը տաղուած էր ուղեղիս վրայ: Պէտք չկար որ կամուրջին տակ նկատէի Թ...ի «մանկունակ» պատկերը վստահ ըլլալու համար թէ դիմացինս ինքն իսկ է: Ան հոգն անգամ չէ ունեցած փնդղինքը ծպտելու, դժուարածանաչելի դառնալու: Ճիշդ ու ճիշդ պատկերին տէրն էր: Բարձրահասակ, թիկնեղ եւրոպացի մը, որու վրայ ոչ մէկ նշան կայ թուրքի:

Ես չեմ դիտեր ի՞նչ զգացի: Արձանացած էի: Խորամանկութեան բնազդական հրաման մը միայն դէմքս դամեց խանութի մը ցուցափեղկին, որու ներսը չեմ գիտեր ի՞նչ կար. բայց իբր թէ ես տարուած էի զայն դիտելով:

Եւ երբ Թ...Ժպտելով կանգնեցաւ նոյն ցուցափեղկին առջեւ Պէհաէտտին արդէն կտրած էր Քուրֆիւրստ տէնդամի լայն պողոտան եւ պէյական քայլերով կը մըտնէր Ուլանդ:

Մենք հասկցած էինք իրար: Պէտք չէր կորսնցնել իր հետքը:

Թ...թեթեւոտն հասաւ իր ետեւէն, մանկական ձեւերով, անգամ մը կանգնելով ցուցափեղկերու առջեւ, անգամ մը քայլելով թեթեւոտն: Իսկ ես միշտ աւելի հեռուէն, կը հետեւէի անոնց:

Մենք քայլեցինք երկար, աւելի քան կէս ժամ, մինչեւ որ ան անտարբեր անցաւ Ճէմալ Աղմիի դռնէն եւ հասաւ մինչեւ Այմի պէյի դուռը:

Վերջին ապացոյցը, թէ անսխալելիօրէն Պէհաէտտինի հետն էինք այն ճամբային վրայ:

Եւ երեկոյին, երբ մեր դեկլոցումները կ'ընէինք, ան դոհունակութեան չունչով մը, որ կը Ժպտար իր աչքերուն մէջ, ըսաւ միայն.

— Այդ պատմութիւնը ինձ ծանօթ էր:

* * *

«Ուշադրութիւն, որ տառ մը չվրիպի ձեզմէ» :

Այսպէս սկսաւ ան իր խօսքերը .

«Հիմայ, որ այլեւս մեղի ծանօթ են հասցէներն ու դէմքերը անոնց, որ պէտք է վախեն իրենց խմած արիւն-ները, պէտք է դիտնաք հետեւեալները .

«1. — Այս անգամ շանթահարուողները պիտի ըլլան երկուք կամ աւելի :

«Ուրեմն, ո՛չ մէկ պարագայի տակ, նոյնիսկ ամենէն ապահով վայրկեանի մէջ, միտքերնէդ չանցնէք ոեւէ բան, երբ առանձին կը գտնէք մէկը :

«2. — Գործը պիտի կատարուի միայն գիշեր ատեն :

«Որովհետեւ ամէն միջոց պիտի գործ դնենք որ ոեւէ մէկ զոհ չտանք նոյնիսկ իբր բանտարկեալ : Թալէաթի գործին հանդէպ ցոյց տրուած բարեսոցակամութիւնը չենք կրնար սպասել այս անգամ :

«3. — Ասկէ յետոյ, ուրեմն, պիտի հսկենք որ երեւոյ մը անոնք հաւաքուին տեղ մը, բացի Պէհաէտտինի տունէն, որպէսզի գիշեր ատեն դուրս դան իրամբով եւ Պէհաէտտինը անպատճառ պէտք է ըլլայ անոնց մէջ : Եւ երբ դատաստանը կը սկսի, դատունին նուագադոյնը երկու ոճրապարտներ» :

Եւ ցրուեցանք, առած մեր ժամանակացոյցը յաջորդ օրուան համար, հետապնդելու այն օրը, որ անոնց համար պիտի ըլլար վերջինը, իսկ մեզ համար յաղթանակը :

* * *

Երեք կէտերը, Ալմի պէյի, Ճէմալ Աղմիի եւ Պէհաէտտինի բնակարանները կարելի է ըսել թէ կը գտնուէին ուղիղ դժի մը վրայ, մօտ կէս ժամ երկարութեամբ : Ճէմալ Աղմիի տունը կը գտնուէր դժի մէջտեղը : Այնպէս որ անոր տունը հաւաքուելու սլարադային, ցրուածին ատեն Աղմի պէյ պէտք էր ուղղուէր դէպի հարաւ . իսկ Պէհաէտտին դէպի հիւսիս : Աղմի պէյի տունը հաւաքուելու սլարադային, Ճէմալ Աղմի եւ Պէհաէտտին միասին պիտի

քաղէին դէպի ճէմալ Ալմիին տունը, որմէ յետոյ Պէհա-
էտտին պիտի շարունակէր իր ճամբան:

Եւ որովհետեւ Պէհաէտտինը անպայման պէտք էր
ըլլար մէկը շանթահարողներէն, ուրեմն, կը մնար որ
առիթը չփախցնէինք, երբ պիշերային հաւաքոյթ մը տե-
ղի կ'ունենար Ուլանդի երկու կէտերէն մէկին վրայ:

Բայց առ քայլ չսկսած էին հեռաւորութիւնները
փողոցներուն, որոնք կը բացուէին Ուլանդի վրայ: Բերլի-
նի փողոցները ունին անպատահութիւն մը: Իրարմէ այն-
քան հեռու են, որ դժուար է արագօրէն դառնալ մօտիկ
փողոց մը եւ հետք մը կորսնցնել:

Ուսումնասիրութիւնը երեւան կը բերէր, որ յար-
մարագոյն կէտը մահալճիւղը գործադրելու, էր ճէմալ
Ազմիի տան դռնին առջեւ: Որովհետեւ ան կը բացուէր
Լուդվիգիւրշտրասէի անկիւնին մօտիկ, որու վրայ աջ
թէ ձախ կը բացուին մօտիկ փողոցներ, նոյնպէս դէպի
հարաւ փողոց մը, որ բացառաբար կարճ հեռաւորութեան
վրայ կը բացուէր:

Այս բոլոր մանրամասնութիւններուն ծանօթանալէ
յետոյ, կը յայտնուէր որ դատաստանալայրը պիտի ըլ-
լայ ճէմալ Ազմիի դռնին առջեւ:

Անոնք պիտի ելնեն խումբով. անտարակոյս ճէմալ
Ազմին ալ պիտի ընկերանայ հիւրերուն՝ մինչեւ դուռը,
ըստ արեւելեան յարգամեծարութեան: Ոչ մէկ խօսք որ
անոնք, ըստ արեւելեան սովորութեան, քանի մը բոպէ
կանդնած՝ պիտի շարունակեն իրենց ասէկօսէները: Իսկ
Ազմի պէյի տունը հաւաքուելու պարագային, անխու-
սափելիօրէն Պէհաէտտինն ու ճէմալ Ազմին պիտի քայլեն
միասին մինչեւ վերջինի դուռը: Այդ պարագային պէտք է
հսկել ու հետապնդել զիրենք մինչեւ որոշուած կէտը:
Երկու պարագային ալ տորճանակները պիտի կատարեն
իրենց դերերը, կատարելով որոշումը՝ առնուազն երկու
արիւնասպարտ, որոնցմէ մէկը անպայման Պէհաէտտինը:

Յատակադիրժը պատրաստ էր, վայրը որոշուած եւ
փախուստի ճամբաները դժուած...:

* * *

ԹԱԼԷԱԹԻ ՍՍՏԱԿՈՒՄԻՆ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ

Մարտ 15-ը հաւանաբար փոխէր մեր ծրագիրը եւ ա-
մէն բան աչքի առնելու զնով մահնայանդուզն քայլի մը
մղէր մեզ, եթէ օր մը առաջ տեղեակ ըլլայինք թէ ինչ
տեղի պիտի ունենար Թալէաթի այրիին տունը, անոր ըս-
պանութեան տարեդարձի օրը:

Քիչ մնաց որ Պերլինէն քշուէր ան, որ պատասխա-
նատու էր լուրը ժամանակին հասցուցած չըլլալուն հա-
մար: Այնքան վրդոված ու ջղայնացած էր ղեկավարը
Մարտ 16-ի գիշերը, երբ իրեն կը հաղորդուէր Հարդէն-
բէրդի թիւ չորսը նախորդ գիշեր տեղի ունեցած հաւա-
քոյթի մասին:

Ո՞վ կրնար երեւակայել թէ թուրքերն ալ սովորու-
թիւն ունէին հոգեհանգիստ կատարել իրենց մեռելներուն
համար: Նորութիւն մըն էր այդ մեզ համար: Եւ կը գրա-
նէինք բացատրութիւնը, թէ ինչու համար հսկողութեան
տակ առնուած բոլոր կէտերը լոյս չէին վառեր նախորդ
գիշերը:

Թրքահայ միլիոններու արիւնով յղիացած եւ Բերլին
ապաստանած ամբողջ խումբը հաւաքուած է եղեր Թալէ-
աթի տունը հոգեհանգիստ կատարելու համար ոճրագետի
հոգիին: Կատարուած է կրօնական արարողութիւն: Մօլ-
լան կարդացեր է Ղուրանէն կտորներ: Ողեկոչէր են յի-
շատակը մեծ «չէհու»ին եւ հաղորդուէր են անոր գոր-
ծերու մեծութեամբ: Մխրթարական խօսքեր ուղղէր են
Թալէաթի այրիին եւ խմելէ յետոյ սեւ սուրճը, իբր ա-
րեւելեան սովորութիւն, հետզհետէ ցրուէր են խումբ առ
խումբ, երկասարդները երթալու սրճարանները, գեր-
մանուհիներու ակնարկներուն տակ մոռնալու աղատօնը,

խել Թալէաթի դասակարգակից ընկերները՝ որոճալու նոր ոճերներ :

Ոչ ոք կրնայ նախատեսել պատկերը , որ պիտի կրնար պարզուիլ այդ դիշեր , երբ ոճրագործներու խումբը , Պէ—հաէտտինի դիխաւորութեամբ , դուրս պիտի դար Թալէա—թի տունէն եւ հայ վրէժխնդիրները պիտի սպասէին դա—նոնք զիմաւորելու : Տարակոյս չկար որ Թալէաթի մահ—ուան տարեգարձը պիտի տօնուէր արժանաւայել կեր—պով , թէեւ այդ տօնակատարութեան մէջ խառնուէր նաեւ մեր արիւնը : Այնքան դրաւիչ պիտի ըլլար պատկերը , որ ոչ մէկի միտքէն պիտի կրնար անցնիլ չմասնակցիլ այդ փառքին , թէեւ փեռեկտուէին մեր երակներն ալ :

Այդ պատկերին թոյլչութիւնն էր որ մեր դէմքերու խոփուանքը կը խառնուէին անոր կատաղութեան , երբ ան կ'աղղարարէր վճռապէս .—

— Ոեւէ մէկ նոր թերացում կը նշանակէ այլեւս կապ չունենալ այս դործին հետ եւ անմիջապէս հեռանալ Գեր—մանիայէն :

Եւ երբ կը հեռանայի այդ երեկոյ , աչքերուս առջեւ անտեղիտալի կերպով կը դառնար պատկերը , որ հողիւս հետ կը խաղար : Պատկեր մը , որու պատառն էր Հար—դէնքէրդի պողոտան , այն կէտն իսկ ուր փռուած էր Թա—լէաթի դէակը եւ ուր դիակներու կոյտ մը , ճիշտ տարի մը յետոյ այն վրէժխնդիր թուականէն , կը կանգնէր ը—տելու համար աշխարհին , թէ հայութեան ուրացուած նահատակութիւնը այսպէս կ'ընէ իր դատաստանը :

Անկարելի էր երթալ քնանալ :

Եւ երբ կը մտնէի Բէգինա , գւաթ մը խմիչքի առ—ջեւ հանդատացնել յոգնած ոտքերս , այնտեղ , լոյսի յոր—դումին տակ տեսայ էքմէլը , Ճէմալ Ագմիի տղան , խարտ—եալ դերմանուէի մը կողքին սեղմուած , չողիքները չըր—թունքներուն երկու անկիւնները :

Գրիւնավալը այն նշանաւոր արուարձանն է Բերլինի, որ գեղեցիկ վիլլաներով՝ կ'իյնայ Բերլինի արեւմտեան փէշին վրայ: Այնտեղ Գրիւնավալի խաղաղ կանաչաւտու թեւան մէջ կ'ապրի առհասարակ ունեւոր դասակարգը:

Վիլլաներու գիւղ մը, որոնք շրջապատուած են պարտէզներով. իսկ պարտէզները՝ բարձր սլաքերով, հասարակ մահկանացուներու աչքերէն ծածկելու համար կեանքը, որ կը տապալուի վիլլաներու մէջ:

Այստեղ է նաեւ Վիլլան Էնվէր փաշային, ուր կը բնակի սուլթանուհի տիկին Էնվէրը իր երկու պղտիկ մանչերով. թերեւ իրը պահակ ունենալով նաեւ Էնվէրի եղբայրը, որ իրը թէ կ'ուսանի Բերլինի մէջ:

Մենք նկատի չունէինք Էնվէրի Վիլլան. որովհետեւ Էնվէր շատոնց մեկներ էր Գերմանիայէն եւ կը գտնուէր Աֆղանիստան, այնտեղ վերսկսելու այն, որ կ'ուստ ձգեր էր: Եւ արդէն սկսեւ էր իր դործին, որ օր մը Աֆղանիստանը պիտի միացնէր Թուրքիայի: Քէմալ եւ Էնվէր, որքան ալ անձնապէս հակառակորդներ, կը հետապնդէին ծրարիւր մը, որ կը միացնէր զիրենք: Եւ Էնվէր տեղաւորելէ յետոյ սուլթանուհին իր սեփական վիլլային մէջ, հեռացեր էր Բերլինէն: Պարզ հետաքրքրութենէ մղուած միայն մենք ուզեր էինք տեսնել այդ Վիլլան, ուր սուլթանուհի մը կը բնակէր եւ սուլթանուհի մը, որ Էնվէրի կիներն էր:

Կալսելի էր մտքէ անցնել, որ Պերլինի ոճրագործները, որոնք նոյն շրջանակին մէջ խմբուած էին եւ արդէն այլեւս ծանօթ էր, թէ անոնք իրենց գիշերային հաւաքոյթներն ու դադանի Ժողովները կ'ընէին այդ շրջանակի հասցէներէն մէկն ու մէկին մէջ, կրնային նաեւ իրո՞հաւաքավայր դործածել Էնվէրի Վիլլան:

Լուր հասած էր, տակայն, — ինչպէս այդ գիշեր

յայտնեց մեզ եւ հրամայեց անմիջապէս ատրճանակները քննել եւ իրեն հետեւել — թէ Թալէաթ-Էնպէրի երրորդ անդամ ձէմալ փաշան, վերադարձեր է Փարիզէն եւ իջեւանած Էնպէրի վիլլան։ Ուր նաեւ այդ գիշեր տեղի պիտի ունենայ ժողով, լսելու համար իր ղեկուցումը։

Գիտէինք եւ արդէն ստուգուած էր, որ ձէմալ փաշա տասնըհինգ օր առաջ Միւնիխէն—ուր կը բնակէր— եկած էր Բեռլին։ Տեղի ունեցած էր ժողով. որովհետեւ այդ օրերուն Փարիզի մէջ պիտի դամարուէր դաշնակից պետութիւններու արտաքին գործերու նախարարներուն ժողովը։ Բեռլինի ժողովը որոշեր էր այդ առիթով պատուիրակ ղրկել, աղբերու համար արտաքին գործերու նախարարներու խորհրդաժողովին վրայ։ Եւ որովհետեւ ձէմալ փաշա միշտ նկատուած է եղեր դաշնակիցներու մարդ եւ մասնաւորապէս Փրանսասէր, անոր յանձնուած էր այդ առաքելութիւնը։

Այս լուրին ճշդութիւնը ստուգուած էր։ ձէմալ փաշայի Փարիզ մեկնելն ալ ապացուցուած։

Այս ծանօթութիւններն էին որ հաւատարի կը դարձնէին նաեւ այդ գիշերուան ժողովը՝ Էնպէրի վիլլային մէջ։ Պարզ է որ ձէմալ փաշան պէտք էր գիշերը ղրկուողներուն ղեկուցանէր իր առաքելութեան արդիւնքին մասին։ Եւ որովհետեւ տարօրինակ չէր թուեր որ ան կրնար նաեւ հիւր ըլլալ սուլթանուհիին, այլեւս անտարակուսելի կը դառնար լուրին ճշտութիւնը։

«Ձէմալ փաշայի վերջին առաքելութիւնն է այս— կ'ըսէր տեղեկատուն— որովհետեւ ան շուտով պիտի մեկնի Մօսկուա եւ անկէ պիտի անցնի Կովկաս եւ Աֆղանիստան. միանալու համար Էնպէրին։ Անոր պիտի յաջորդեն, իրարու ետեւէ նաեւ ձէմալ Ազմին եւ ուրիշներ, որոնց պաշտօնները որոշուած են արդէն։ Իսկ Տօքթ. Նազիր, Մօսկուայի մէջ, կը մնայ գիւրացնելու համար անոնց

գործերը եւ ապահովելու համար Մօսկուայի օժանդակութիւնը) :

Ուրեմն, այս գիշեր հայ վրէժխնդիրներ կրնան առիթ ունենալ նաեւ իրենք պատասխանելու այն զեկուցումին, որու հիմքը, ինչ ալ ըլլար, դրուած էր մնացորդ հայութեան ակիւնին վրայ :

Կալճ էր հրամանը .

— Եթէ ճիշդ գուրա դայ, որ անոնք հաւաքուած են Գրիւնալայէ, առանց ոեւէ երկմտութեան, էնպէրի վիլլային առջեւ, երբ գուրա կուգայ խումբը, պիտի կոտորուի ամբողջ խումբը :

Եւ մենք հետեւեցանք պատրաստ, վճռապէս որոշած ամէն գինով, այդ գիշեր, Գրիւնալայէի խաղաղութիւնը խռովել այնպէս, որ թրքահայ միլիոններով նահատակներու հոգիները հրճուին :

Գրիւնալայէ իր խաղաղութեամբ, գիշերուան ժամերուն իր փողոցներու անմարդութեամբ վստահաբար պիտի տար լաւադոյն առիթը, վրիժառօնէն յետոյ կորսնցնել մեր հեռքերը : Բայց ունէր նաեւ այն անպատեհութիւնը, որ անծանօթ դէմքերու սլքտանքը, ոեւէ պատահական անցորդի աչքին, կրնար կասկած հրաւիրել : Այդքան ոխակ միջոտ ալ գոյութիւն ունի ամենէն վստահելի քայլի մէջ անդամ :

Իսկ մենք չէինք կրնար հաշուել նման բաները : Մեր պարտքն էր հետեւիլ հրամանին, հետեւիլ իրեն :

Ուրախ էինք եւ բարձր էր մեր տրամադրութիւնը : Կը հաւատայինք որ այդ գիշեր մեր նահատակները պիտի սրսակեն մեր ճակատները : Գրեթէ վստահ էինք, որ խումբը պիտի գտնենք այնտեղ, որովհետեւ օրուան մեր հետապնդումները երեւան կը հանէին, որ այդ օր ձէմալ Աղմին բնաւ խանութ չէր փակեր . իսկ աչքառու դէմքերէն ոեւէ մէկը չէր հանդիպած ոեւ կէտի վրայ : Ուրեմն... վստահաբար Գրիւնալայէ հաւաքուած են :

Երբ հասանք Գրիմովարդ, արդէն ժամը տասնուկէսի տոնեն էր :

Յատակադէմը պատրաստուեցաւ անմիջապէս :

Պիտի սպասէինք պայմանադրական նշանին, որ պիտի տար ինքը : Իսկ մենք, մատենինս բլթակին վրայ՝ բռնած էինք մեզ համար նշանակուած կէտերը :

Որքան ծանր էին բոսկէները : Երբեք սպասումը այսքան ճնշիչ չէր եղած ինձ կեանքիս մէջ :

Ժամուկէս սպասել... Դդալ որ ամէն մէկ բոսկէ նշան կը տրուի եւ սակայն չտեսնել այդ նշանը... Դդալ թէ կրնաս մատնուիլ... ծառերու ճիւղերուն ստուերներուն մէկ շարժումը կը դառնար լրտեսողի գէմք մը, որ քու ուղեղը կը կարգայ, ճիւղերու խըչիւն մը, որ կարծես կը սրտայ :

— «Զգոյշ, այստեղ դաւադիրներ կան...»

Եւ այսպէս ամբողջ ժամուկէս :

Եթէ կրակելը այսքան դժուար ըլլար, վստահաբար ոչ մէկ ձեռք կրնար քաշել բլթակը... :

* * *

Ինչ ճնշում էր, Աստուած իմ, երբ կը վերադառնայինք Բերլին : Կարծես սիրտս պիտի դադրէր : Աւելի ծանր քան ժամուկէսի սպասումի ճնշումը : Որովհետեւ դացեր էինք յաղթանակի մը վստահութեամբ, բայց կը դառնայինք այդ յոյսը սխալած... Կարծես վերջինն ըլլար այդ յոյսը եւ մենք այլեւս ոչինչ ունէինք ընելիք :

Այնտեղ չէին :

Ուրեմն, եթէ ճիշդ էին իսկ տրուած տեղեկութիւնները, ճիշդ չէ եղեր մէկը : Եւ մեզ համար այդ մէկն էր կարեւորագոյնը թէ Էնլիքի վիլլան պիտի հաւաքուին այս գիշեր : Եւ եթէ ճիշդ էր անգամ թէ հաւաքուած էին այնտեղ, ճիշդ չէ եղեր ժամանակը, գիշերը... : Արդեօք մենք ուշ հասեր էինք : Փաստն այն էր որ այնքան տագնապներէ

յետոյ, ստորդ յոյսով Կրթալէ յետոյ, կը դառնայինք ահա պարտութենէ մը ջախջախուածի պէս :

Երբ կը բաժնուէինք, ան ժպտաց միայն : Բռնադրօ-
տիկ ժպտա մը, որ իր հոգիին դժուրքը քողարկելու համար
էր : Բայց ժպտա մը, որ լուսամուտ մը կը բանար նոր յոյ-
սերու վրայ :

* * *

Ապրիլ ամիսն էինք մտած : Եղանակը կը դառնար
հաճելի, քայց ջղախուժիւնը որ կը տիրապետէր մեզի
թոյլ էր տար դիտելու մեր շուրջը եւ զգալու թարմու-
թիւնը, որ ծառերու թարմ կանաչութենէն կը տարածուէր
ծառուղիներուն վրայ :

Մեր կեանքը մեքենական էր, ինչպէս դործաւորի մը
կեանքը : Առտուն որոշուած ժամերուն ըստ ժամանակա-
ցոյցի, իւրաքանչիւրս պիտի ըլլայինք որոշ կէտի վրայ եւ
ժամը անդամ մը վրար վիժարկնէինք, նոյն կէտին վրայ
միեւնոյն դէմքը երկար մնալով՝ կասկած չհրաւիրելու
համար :

Երկու առիթներու մէջ յուսախարութիւնը աւելի ու
աւելի դիտիպիւնէ կը դարձնէր մեր շարժումները : Երբորդ
յուսախարութեան մը անստորդ հետեւանքներու դաժա-
նութիւնը կը կարգայինք իր դէմքին վրայ, որ ամէն անց-
նող օրի հետ քիչ մը աւելի կը մոայլանար :

Տարակոյս չունիմ թէ ինծի պէս նաեւ ուրիշներու
միտքէն յաճախ կ'անցնէր, թէ արդեօ՞ք աւելի լաւ պիտի
չըլլար վտարտութիւն մտցնել որոշումին մէջ եւ վտա-
նակ մէկէ աւելին միաժամանակ ահաբեկելու, դժհանալ
միայն մէկով, ինչ որ պիտի դիւրացնէր մեր դործը, որով-
հետեւ քանի անգամներ առիթ ներկայացեր էր, յարմար
կէտի մը վրայ խօսել մէկը : Եւ ան երեւի թափանցեր էր
մեր հոգիի անհամբերութենէն ծնունդ առնող այս մտքին,
որովհետեւ միշտ կը կրկնէր, թէ քաղաքակապէս արդիւ-
նած է գնդակ արձակել մէկին վրայ, երբ սոսանձին է

ան ևւ մանաւանդ եթէ Պէհաէտտին Շաքիրը չէ այդ մէկը :

Մեզ կը մնար տանիլ նաեւ անհամբերութեան տա-
ժանքը եւ շարունակել մեր հետապնդումները մինչեւ որ
առիթը ներկայանար : «Մի՛ ջղայնանաք, տղաք, այդ ա-
ռիթը հեռու չէ», կ'ըսէր ան, թէեւ իր շունչը կը մատ-
նէր նաեւ իր ջղայնութիւնը : «Որովհետեւ— կ'աւելցնէր
ան— այս քայլով մենք այլեւս պիտի վազենք մեր հա-
շիւնները Գեղման սահմաններէն ներս եւ պէտք չէ այդ վա-
կումը ըլլայ մէկէ աւելի ոճրադործներու յիշկներով» :

* * *

Ապրիլ 14-ի ուրբաթ իրիկունն էր : Աւազ ուրբաթը :

Եւր որոշուած տեղը յայտնուեցաւ ան, լիբ դէմքը
այնքան մուսլ էր որ յայտնի էր թէ վտթորիկ մը կար իր
հոգիին մէջ : Լսեց զեկոյցները : Եւ երբ կարգը եկաւ Ս.ին
հաղիւ ան վերջացուցած իր խօսքերը, կարծես կայծակ
մըն էր որ վայլատակեց իր աչքերէն .

— «Այս քանի՞ անգամ է որ ո՛չ միայն կը բռնեմ քեզ
թերացումներու ալլ նաեւ շինծու պատմութիւններ հիւ-
սելու մէջ : Ահա քեզ ճամբու ծախսը մինչեւ... քաղաքը
եւ վաղը իրիկունն իսկ պիտի հեռանաս Բերլինէն եւ Գեր-
մանիայի սահմաններէն» :

Եւ դրաւ թղթադրամները ձեռքին մէջ, որ մեքենա-
րար երկնցաւ :

Մենք չէմք էինք :

Ճիշդ է որ Ս.ն յայտնապէս եւ յաճախ թերացած էր
իր պարտականութիւններուն մէջ . ան հետապնդած էր
յլայն եւ ստուգած նաեւ որ այս առիթը կը դործածէ եղևր
անձնական առեւտրական որոշ հետապնդումներու :
Բայց չէինք ահնկալեր որ այսպիսի վճռական քայլի մը
կը ղեկմէր :

Ո՛ր մէկ խօսք ոչ մէկիւս կողմէ, ո՛չ մէկ միջամտու-
թիւն :

Յետոյ, երբ ամէն բան վերջացած էր արդէն եւ մենք

իրար կը գտնէինք Պոլիս, հարցուցիւ օր մը, թէ խլատ չէ՞ր արդեօք իր քայլը ճիշդ այնպիսի օրերու երբ ամէն օր Վրնար մեր ծրագիրը իրագործուի, ինչպէս եղաւ քանի մը օր յետոյ:

Այն ատեն միայն յայտնեց որ այդ քայլը անհրաժեշտ էր, մանաւանդ որ Ս. ոչ միայն ծանրօրէն կը թերանար իր պարտականութիւններու մէջ, այլ նաեւ զօրաւոր կասկած ունէր անոր վրայ, թէ չէր ուզեր որ այս ծրագիրը յաջողէր եւ որպէսզի ծածուկ մնար իր միտքը, կ'ուզէր դուրսի կիսատ մնալը վերադրուէր աղաներու բարոյաւթումին, ինչ որ կը ձգտէր առաջ բերել այն պատմութիւններով, որ յաճախ կ'ընէր, իբր թէ ոտտիկանու թիւնը կը հետապնդէ զինքը եւ բոլորա եւ այլն: Իսկ այդ վատկածը աւելի շեշտուած է եղեր իր մէջ, այդ օրը, որովհետեւ նոյն օրը իր ասացած ծածկագիր նամակ մը կրկնելով Ս. ի պատմութիւնները կը թելադրէ եղեր այն միտքը, թէ քանի որ այդքան կասկածելի է, լաւ է ծրագիրը յետաձգել եւ տղաները ցրուել իրենց տեղերը:

Մենք բաժնուեցանք այդ օրը մէկ կողմէ ծանրօրէն ճնշուած բայց միւս կողմէ աւելի լարուած ջիղերով:

* * *

Սպրիլ 17—ը: Զատիկ յաջորդող երկուշաբթին է: Մեռելոցի օրը:

Բերլինն ալ այսօր կը ներկայացնէ այնպէս ինչպէս ամէն մէկ ջրիստոնեայ քաղաք: Ամէն մարդ իր մեռելներուն այցի կ'երթայ, փունջ մը ծաղիկով եւ աղօթքով մը թարմացնելով յիշատակը իր մեռելներուն:

Իսկ մենք, ժամանակացուցադրուած աշխատանքի ենք, մեր մեռելոցը միտտելով: Որովհետեւ մեր մեռելները հեռո՛ւ, հեռո՛ւ անապատներու մէջ են: Եւ անոնք մեզմէ ծաղիկ չեն տղասեր այլ ոճրապարտ գանկերու ախլանը:

Կը հաւատամք երազներու : Ես կը հաւատամ : Յա՛նա երազները գուշակութիւններ եղած են :

Պատմեմ ձեզ երազի մը մասին , որ այդ օր , երկու՜ չարթի ան պատմեց մեզ :

«Այս գիշեր երազիս մէջ տեսայ որ եկեղեցի եմ դա՜ցեր : (Պնդաց . մենք ալ խնդացինք , որովհետեւ գիտէինք թէ ան գործ չունէր եկեղեցիներու հետ) :

«Տօն օր էր : Պատարագ կար . Բերլինի մէջ էր . եկեղեցին դերմանալան : Բայց ճիշդ ու ճիշդ հայկական եկեղեցիի մը ներքնամասը . խորանները լուսավառ , մայր խորանին առջեւ պատարագիչը զգեստաւորուած հայ վարդապետի մը պէս , վարիլուն շուրջառ , թագ . . . , ծնծղայ , երգեցողութիւն եւ հայ լուսաւորչական ծիսակատարութիւն : Ժողովուրդը խռնուած կը հետեւէր արարողութեան , որ տեղի կ'ունենար գերմաներէն : Իսկ ես առինքն ինքնաբերական երանութիւնով լեցուն , կը հետեւէի այս պատարագի արարողութիւններուն , թովուած կրօնական երաժշտութեամբ առանց բառերուն ու շարժումի զարձակելու :

«Յանձարծ , լսեցի շատ յատակ բառերն ու եղանակը . — «Ի վերին Երուսաղէմ . . . » :

«Այս մեր եկեղեցիի մահերգն է . . . ճշացի եւ արթընցայ . . . » :

«Տղաք , պատրաս եղէք , պատարագը պիտի կատարուի : Այս երազը աղբարարութիւն մըն է» . ըսաւ , ճառագայթող դէմքով :

* * *

Ժամը հինգի ատեններն էր : Ճէմալ Աղմին իր փաշայական ջօրօրուն քալուածքով տարեր էինք արդէն Աղմի պէյին տունը : Ժամը 6-ի մօտերը Ուլանդչարապէի երկայնքին կը հետեւէինք նաեւ Պէհաէտտին Շաքիրին իր կնոջ հետ : Ան ալ կը մտնէր Աղմի պէյի տունէն ներս :

Այս ժամուն ընտանիքի անդամներով այցելութիւն

մը ենթադրել կուտար թէ այս գիշեր անոնք պիտի ըլլան միասին : Պիտի ճաշեն , պիտի ուրախանան եւ պիտի յիշեն այն օրերը , երբ իրենք ամբողջ թրքահայութիւնը պլխատեցին :

Եթէ ճիշդ էր մեր ենթադրութիւնը , այս գիշեր մենք նաեւ կը տօնէինք մեր մեռելոցը :

Պէտք էր հսկել ամենախիտաւ կերպով մինչեւ որ հաստատուէր այս ենթադրութիւնը : Եւ աչքեր , անթարթ աչքեր զամուսած էին Ադմի պէյի դուռին :

Ահա գեղեցիկն տիկին Թալէաթն ալ : Սուպի հետք չունի այլեւս : Ժպտուն փ ու թեթեւ ինչպէս ապրիլի այս արեւոտ օրը :

Ժամը ութն փ արդէն : Ոչ մէկը դուրս ելած է այս դուռէն :

Ուրեմն , ճիշդ է որ անոնք ուրախ հաւաքոյթ ունին այս գիշեր : Իսկ երրորդ յարկի (Ադմի պէյի յարկաբաժնի) պատահաններէն լոյս կը յորդի :

«Այս գիշեր պիտի վերջանայ եւ ամէն գիշու» :

Ահա վերջին ազդարարութիւնը , որ կ'ըլլար մեզի . որոշուելէ յետոյ կէտերը , որ պիտի բռնուէին , փողոցը ուրիշ տեղի պիտի ունենար փախուստը եւ անպայման , որոշ հեռաւորութենէ յետոյ թաքսիով հեռանալը մինչեւ Ունտէր-Դէն-Լինտէն եւ փոխելով թաքսին , իւրաքանչիւրը իր սենեակը , յաջորդ օրը հանդիպելու համար իրարու :

Ճէմալ Ադմիի դուռին առջեւ տեղի պիտի ունենար պատարագը , երբ որոշ հեռաւորութեան վրայ ան կ'առաջնորդէր խումբը մինչեւ այդ կէտը , ուր մենք պիտի սպասէինք :

Գիտէինք որ նման հաւաքոյթներու անոնք վերջ չեն տար Ժամը 11-էն առաջ :

Ինչ երեք Ժամեր . . . :

Աւելի դանդաղ ու լեռնակշիռ քան Գրիւնվալդի գի-

չերն էր : Որովհետեւ վատահ գիտէինք թէ անոնք ահա այդ պատերուն հտեւն են եւ դուրս պիտի դան , պիտի դան անպատճառ : Ու կարծես մագնիսական ուժ մը դա-մած է ժամացոյցի սլաքը , սլաքը մխուած է կարծես սըր-տիս եւ անոր շուրջ սիրտս է միայն որ կը դառնայ կոտ-տուքով :

Կարգապահութեան հակառակ քայլ մը , որ դուցէ խիստ հետեւանք ունենար եթէ այդ գիշեր մեր յաջողու-թիւնը չքաւէր այդ դանցառութիւնը :

Զգիմանալով սպասումի դժոխային ճնշումին , թո-ղուցինք կէտը , ուր պէտք էր սպասէինք մինչեւ որ տես-նէինք իր անցքը դիմացի մայթին վրայէն , իբր աղաւարա-րութիւն որ խումբը կուպայ արդէն եւ պատրաստ :

Ոչ մէկ տարակոյս որ անխուսափելիօրէն մեր ճամ-բային վրայ պիտի դիմաւորէինք զիրենք , որովհետեւ կը քալէինք դէպի Ազմի պէյի տունը , այն մայթին վրայէն ուրկէ խումբը պէտք էր առաջանար :

Կտրեցինք մայթը : Մեր ակնարկները զարնուեցան իրարու : Հասկցանք իրար : Հրամանը վճռական էր : Եւ մենք կրկին մեր կէտերուն վրայ էինք :

Անցաւ խումբը մեր առջեւէն , երբ կը կտրէր փողո-ցը , որ երկու հարիւր քայլ հեռու ձէմալ Ազմիի դռնէն՝ կը բացուէր Ուլանդի վրայ : Մենք դուրս կուգայինք՝ իբր կողմնակի փողոցէ դուրս եկող պատահական անցորդ :

Առջեւէն կը քալէր Բուհսի պէյ , անպէտ տխու մը , որ Տիկին Թալէաթի հետ կը բնակէր եւ կը ծառայէր իբր հոգածու եւ քարտուղար : Ձէմալ Ազմիի եւ Պէհաշատինի կիները շրջապատուած իրենց զաւակներով կը քալէին խմբովին . իսկ Տիկին Թալէաթ , մէջտեղը ձէմալ Ազմիին եւ Պէհաշատինին , տաք տաք եւ ուրախ խօսակցութեամբ կը հետեւէին խումբին :

Խումբը հասաւ դուռը :

Մենք անոնց կռնակը :

Տիկին թալէաթը դէպի առաջ հրել եւ երկու զնդակ
դանդերու մէջ դամել ակնթարթ մը միայն տեւեց :

Վայրկեանական քարացած լռութեան մը յաջորդեց
լալազին ողբուկոծ մը «սապա՛, պապա՛, պապա՛...»
երբ երկու դիակներ փոռեցան իրարու վրայ :

Ի՞նչպէս եղաւ . չեմ գիտեր : Տեսայ միայն որ դե-
տինը ճանկերու վրայ ինկած է նաեւ թ... , ատրճանակը
թռած՝ ձեռքէն : Իսկ Տիկին թալէաթ, հակառակ բոլորի
վիվլուկներուն եւ դիակներու վրայ թափուելուն , կը փոր-
ձէ բռնել թ...ն :

Ատրճանակիս փողը իր կուրծքին ընկրկել տուաւ
դինքը : Նորէն քայլ մը եւ բռնելու ճիւղ մը : Կրկին սպառ-
նալիք : Կրկին փորձ եւ կրկին սպառնալիք , մինչեւ որ
սատանայի ձկունութեամբ թ... արդէն ցատկած էր :

Գնդակ մը ելեկտրական լոյսի լամպարին , որ սա-
կայն վրիպեցաւ : Բայց մենք արդէն Լուսովիդչտրասէի
վրայ ենք , երբ դեռ ուշ մնացող քանի մը անցորդներ դեռ
չեն սթափած անակնկալի քարացնող ներարկումէն :

Իսկ երբ վիվլուկներ եւ օգնութեան աղաղակներ կը
սթափէցնէին քարացած անցորդներն ու կը ըացուէին պա-
տուհանները , մենք արդէն դարձած էինք փողոցները , ուր
այլեւս չէին հասներ լացերն ու ճիչերը :

Բերլինի փողոցները անսովոր ոչինչ ունէին , երբ
թաքսին դիւ կը տանէր դէպի Ունտէր-Պէն-Լինդէն եւ ու-
րիշ թաքսի մըն ալ հտ դէպի իմ սենեակը :

Այնքան թեթեւ կ'դղայի , կարծես լեռ մը ինկած էր
կուրծքիս վրայէն : Վստահ էի զնդակիս մահացութեան
մասին :

Հաստուցուած էր ուխտը հայ մեռելոցին :

* * *

ԱՀԱՐԵԿՈՒՄԷՆ ՅԵՏՈՅ

Մենք վերջացուցինք մեր գործը:

Կը ակաէր գերման ոստիկանութեան գործը:

Նոյն գիշերն իսկ, երբ մեր գնդակներու կրակը սառեցուցեր էր մարմինները երկու հայակեր հրէշներու, դիակները փոխադրուած էին գիւղնարան եւ նետուած հասարակ սպանեալներու դիակներուն մէջ, գիւղնու-թեան համար: Իսկ ոստիկանութիւնը իր շուներով ակսած էր գործի, որոնք կրցեր էին իրենց հոտառական տաղանդը տանիլ քանի մը փողոց եւ չմորած էին, անապատի մէջ իր ճամբան մոլորեցնողի մը պէս: (*)

«Սէվէյճ» ատրճանակը, որ ձէմալ Աղմիի ուղեղը տաղելէ յետոյ թռած էր Թ.ի ձեռքէն, տեղին վրայ գըտնըւած էր եւ հաստատած այն համոզումը, որ ուրեմն ճիշդ է եղեր արտաքին գործերու նախարարութեան լուրը, թէ հայ ահաբեկիչներ զրկուած են Բերլին, նշանադրուած երկու սպանեալներուն համար:

Յաջորդօր, կէս օրին, գտնուած էր նաեւ, Լուդվիկ-քիրշ շտրասէի արեւելեան ծայրը, տունի մը պարտէզին մէջ, Մանլիխէր ատրճանակը, որու գնդակը Պէհաէտտինի ուղեղը տաղելէ յետոյ, դուրս եկած էր ճակատէն:

Զարմանալի չէր որ Սէվէյճը չէր զօրած դուրս գալ ձէմալ Աղմիի ուղեղէն: Ով որ տեսած ու չամիւծ էր անոր քառակուսի գլուխին արտաքինը, պիտի զարմանար եթէ այդ ըլլար: Բայց եղածը բաւական էր, մեր նպատա-

(*) Յուշերուս այս երկրորդ մասը կը կազմէ այս գործի կազմակերպումին սատանայական մասը, որուն ծախերէն դուազները հէփիաք չեն այլ իրողութիւններ եւ մենք օրը օրին տեղեակ կը դառնայինք թրքական շրջանակի եւ ոստիկանութեան աշխատանքներուն: Դեռ կանուխ է, հասկնալի նկատառումներով վարագոյրը վերցնել այդ արարին վրայէն:

կը ճախարհին վրայ ծակ մը բանալ չէր, այլ ոճրածին ուղեղը տալն է։ Եւ տաղեր էինք։

Թող ոստիկանները իրենց շուներով վաղվղեն փողոցները. թող վրլլուկներու մէջ տեղեկոտութիւններ, նըկարադրութիւններ տեղան Ճէմալ Աղմիի տունին մէջ՝ ոստիկանութեան, ուր լոյսերը վառ մնացին մինչեւ լոյս, եւ հնչուքները փողոց կը հասնէին, երբ ժամ մը յետոյ դռնէն կ'անցնէր մէկը եւ թեթեւ սրտով կ'երթար մօտիկ փողոցին մէջ իր սենեակը խաղաղ քնանալու։

Հաղիւ անկողին մտած աջակիսի երանաւտ քունով մը քնացայ այս գիշեր, որ հաղիւ թէ այնքան անուշ քննացած ըլլամ կեանքիս մէջ։ Անհող մանկիկ մը կարծես, որ գլուխը բարձին դրած՝ աչքերը կը դոցէ քաղցրօրէն։ Ոչ մէկ յղնութիւն, ոչ մէկ կասկած կամ երկիւղ... չէի մտածեր անգամ թէ ոստիկանութիւն կայ եւ հետապնդողներ։ Իբրեւ թէ վերադարձած ըլլայի հաճելի քէյֆ մը եւ գինին քաղցր թմրութիւնով մը գրկած զիս։ Միլիոններու արիւնին վրէժխնդիրին համար ի՞նչ աւելի գինովցնող գինի քան ոճրագործներուն արիւնը։ Եւ երբ կը շարունակուէր ականջիս մէջ «սապա՛, սապա՛, սապա՛» կոծը, ինձ կը թուէր թէ մայրիկս է, որ օրօր կ'երգէ, օրօրոցս օրօրէին։

Յաջորդ օրը Ինգլիշէս Գաֆէին մէջ, ըստ նախապէս ձեռած կարգադրութեան հանգիստեցանք իրարու, խօսեցանք նայուածքով ու ժպտով, իսկ երեկոյին լսեցինք ամբողջ պատմութիւնը թերթերուն, առինք նոր հրահանգներ եւ բաժնուեցանք։

Հետաքրքիր էր մեզ համար իմանալ սղտիկ դրուադ մը. —

Այս առտու կանուխ Ճէմալ Աղմիի տղան, էքմէլ, կը հեռախօսէ գիշերային դուարձութիւններու իր ընկերներէն մէկին, թէ երէկ գիշեր, իրմէն բաժնուեցին յետոյ, տուն վերադարձին դառած է իր հօր եւ Պէհաշտին Շաքիր

պէջի դիակը, հառաչելով՝ «Թալէաթը սպաննողները վերջապէս կերան նաեւ հօրս գլուխը...» :

Կուչտ մը խնդացլինք :

* * *

Թէ հայեր էին տէնօրիսաները, ոչ մէկ կատկած ոստիկանութեան եւ թերթերու համար : Թերթերը միաբերան կը գրեն, թէ Թալէաթը ահաբեկողներն են դարձեալ, որ հաղիւ տարին բոլորած, վերսկսած են իրենց գործունէութեան Բերլինի մէջ : Աւ դայրոյթով կը մեղադրէին ոստիկանութիւնը, որ զիտնալով միասին թէ նման ծրագիրով ահաբեկիչներ եկած են եղեր եւ չէ կրցեր արդիւլել՝ դանոնք ձերբակալելով : Ոմանք կը բողբէին լռելով, թէ Գերմանիան հայ թրքական կոիւններու ռազմադաշտ չէ եւ կը պահանջէին որ ոստիկանութիւնը ամէն գնով գտնէ ահաբեկիչները եւ վերջ տրուի ահաբեկչական գործունէութեան : «Հայերը թող իրենց վրէժը լուծեն ուրիշ երկիրներու մէջ» կը գրէին անոնք : Իսկ թրքապէր գլխիւնէր կ'աւելցնէին . «Եթէ անցեալ տարի Թէհէրեանի հանդէպ ցոյց չտրուէր անպարտութեան վճիռ, անոր ընկերները պիտի չքաջալերուէին եւ այս նոր ոճիրները պիտի չգործուէին» :

Թէեւ այս առիթով ալ անդամ մը նորէն հայակեր պաղանութիւններէն դրուագներ հրապարակ դրուեցան, բայց յայտնապէս վրդովմունքը տիրական էր, նախ որովհետեւ գերմանացին չէր հանդուրժեր տեսնել իր մայրաքաղաքը՝ իբր ռազմադաշտ հայկական վրէժխնդրութիւններու, երկրորդ եւ մանաւանդ որ իր ոստիկանութեան վարկին դէմ կը գտնէր երկու դիակ մէկ վայրկեանի մէջ սխալած տեսնելով եւ առանց օձիւքներ ձեռք տալու : Ինքնասիրութեան վիրաւորանք մը, որ կը կատղեցնէր գերման ինքնահաւանութիւնը եւ կ'ուզէր տեսնել որ գտնէ իր ոստիկանութիւնը աւելի ճարպիկ դուրս գար քան հայ ահաբեկիչները :

Այնքան արհամարհելի հայու կտորներ, որ կրնան մինչև Բերլին դալ, Երկու միաչաներ ապաններ եւ ճողող-րիլ, այս արդէն անհանդուրժելի վիրաւորանք մըն էր դերման հողիին համար, որ ինքզինքը ամենակարող կը զաւանի: Ֆայց ահա միաստը մէջտեղ եւ ոստիկանական տեղեկագիրը, անոր նախապէս գիտակ ըլլալու պարա-զան, որ հարկադրաբար այլեւս մամուլի նիւթ կը ծա-ռայէին, աւելի դաժան կը դարձնէին քննադատութիւն-ները՝ ոստիկանութեան դէմ: Իսկ ոստիկանութիւնը ւեելի կատաղի եւ գործօն, սիրկելու համար իր խոցուած վարկը:

Առաջին եւ անմիջական հրամանը ւղաւ խիստ քննու-թեան տակ առնել սահմանները եւ ուեէ հայ որ կը սիր-ձէր սահմանն անցնիլ, բերել Բերլին:

Նոյնպէս հրահանգ դրկուեցաւ բոլոր քաղաքներու ոստիկանութիւններուն, որ ուեէ հայ որ զատկական վա-զանցի առլթով մեկնած է եւ եկած Բերլին, ստուգիլ ու ձերբակալուելով բերուի Բերլին՝ քննութեան ենթար-կըւելու համար:

Յայտարարուեցաւ, որ վարձու սենեակ տուող տան-տէրեր աջակցին ոստիկանութեան, լուր տալով անոր ե-թէ իրենց հայ վարձակալները ըսցակայ եղած են այդ օրերուն:

Բերլինի մէջ բոլոր այն հայերը, որոնք վերջին եր-կու ամիսներու ընթացքին Գերմանիա եկած էին, պէտք էր կանչուէին ոստիկանատուն եւ քննութեան ենթար-կըւէին:

Այս եւ նման խիստ հրահանգներ անոր համար, որ անվիճելի էր իրենց համար, թէ ահաբեկիչները հայեր էին: Պէտք էր, ուրեմն, անոնց միախուստը Գերմանիայի սահմաններէն արգիլէին, վրտահ ըլլալով որ պիտի կըր-նան ձեռք ձգել սահաբեկիչները, քանի որ մօտէն դի-

տած էր երկուքն ալ, մէկը բռնելու փորձին, իսկ միւսը իրեն ապառնալու դերին մէջ:

Եւ Տիկին Թալէաթ աչքէ կ'անցնէր ամէն մէկ հայ, որ ոստիկանատունը կը բերուէր: Եւ անոնք հարցաքննութենէ յետոյ աղաւթ կը ձգուէին միայն այն ատեն, երբ Տիկինը կը բարեհաճէր յայտնել, թէ այդ մէկը չէ:

Այսպէս մէկ երկու օրուան մէջ աւելի քան յիսուն Բերլինացի հայեր առաջնորդուեցան ոստիկանատուն: Անոնք, սակայն, դուրս կուգային ժպտուն ու խնդուն եւ հազիւ փողոց ելած՝ յեղափոխական երգերով կը հեռանային, ըսել ուղեկով կարծես. «մեղք որ ես չեմ մէկը անոնցմէ. բայց եթէ զերման օրէնքը չի կրնար զիս դասել անոնց կարգին, իմ հոգին եղբայրն է վրէժխնդիրներուն...»: Եւ զերման ոստիկանութիւնը ատիպուած էր լսել անոնց երգերը, որոնց բառերը չէր հասկնար. բայց իմաստը կը գլար եւ ակոյց կը կճրտացնէր իր կատաղութիւնը թափելու անոնց վրայ, որ վստահ էր թէ ձեռք պիտի ձգէր:

Իսկ մեռնք:

Մենք չգացինք բնաւ ոստիկանատուն: Աւելի խաղաղ եւ անխռով քան Ապրիլ 17-ի դիշերէն առաջ, կը վայելէինք Բերլինը, ինչպէս զբօսաշրջիկներ, ամէն իրիկուն միայն տեղեկանալով, թէ ի՞նչ նոր բան որո՞ճացուած է զերման սահմաններէն դուրս դալու, ոստիկանական ցանցը իշխալէ առաջ:

Իրիկուն մը ժպտադին ան մեզ ցոյց տուաւ պատկեր մը, չարածճի հարցումով մը.

— Տեսնեմ, կը ճանչնամ քասոնք:

Երկու սատակներու պատկերներն էին, կողք-կողքի մահճակալներու մէջ, ճերմակ սաւաններու տակ. Պէհա-էտտինի ճակտին վրայ սեւ բիծ մը, կնիքը պաշտելի առողրճանակիւ: Բոգները նստած այրիները մահադէմ, անոնք որ այնքան հայ այրիներու ի տես քրքջացեր էին.

խիստ ատուերին մէջ գլխարկաւոր պարուն մը : Ո՛չ պէտք կար հարցնելու « ուրկէ՞ », ոչ ալ պատասխան սպասելու :

Բայց հետաքրքիրն այն էր , որ երկու մահճակալներու գլխին վերեւ խաչ մը կար պատէն առկախ :

Մեր զնդակները ոչ միայն վրեր վէին միլիօններով հայ քրիստոնեաներու դահլճները , որոնք առանց խաչին հահոյելու չէին խողովողեր , այլ անոնց լէշերը պատկեցողներ վէին հայհոյուած խաչին տակ . . . :

Եւ ան պատմեց , թէ դիատան մատուռն է այս : Սատակատէրերը չեն ուզած որ իրենց սատակները մնան ուրիշ դիակներու մէջ եւ վրախաչեր են անոնց տալ արժանի յարգանքը : Եւ այսպէս վրիսադրուած են յարակից մատուռին մէջ իրր յարգանք նոցին վաչալուծիւններուն : Թէեւ սատակատէրերը ուղեր են որ խաչը վերցուի , որովհետեւ իրենք միւսիւրմաններ են : Բայց դերման յարգամեծարութիւնը մերժեր ք խաչէն վեր դասել դիակներու մոհհամմէտականութիւնը , եւ որովհետեւ ո՛չ Պոլիս եւ ո՛չ Տրապիզոն էին , հարկադրուած են եղեր խաչի շուքին տակ պառկեցնել խաչին հայհոյողները :

Յաղթանակ խաչին թէ անարգանք . . . :

Այդ պատկերը , սակայն , միշտ աչքերուս առջեւն է : Եւ խաչի հանդէպ դպացումս այդ պատկերով շոյուած կը սրգամ :

Եթէ յաղթանակ . . . փառք հրաչէկ զնդակին . . . :

* * *

Ոստիկանութիւնը իր թափին մէջն էր միշտ : Թերթերը երբեմն ջղային ձեւով կը թարմացնէին հանրային վըրդովումը , քանի օրերը կ'անցնէին եւ չէր յայտարարուեր թէ ահաբեկիչները ձերբակալուած են :

Թուրքերը լծուած վին ամէն տեսակ աշխատանքի եւ ցուցումներ կ'ընէին միշտ խթանուած պահելու համար ոստիկանական դործունէութիւնը : Անոնք չբաւականալով ոստիկանական հետապնդումներով , դիմած էին դադտնի

ոստիկանական դործակալութիւններու եւ վարձած
զաղտնի ոստիկաններ : Պարսիկներ, որոնք թէեւ մեծ թիւ
չէին կազմէր բայց առեւտրական հրապարակի վրայ դիրք
ունէին, կրօնակցութեան դպացումներէ մղուած՝ լծուած
էին դործի եւ չէին խնայել ոչ դրամ ոչ ալ կը տատամայե—
ին ցուցմունքներ ընելու :

Այսպէս . բանակ մը կազմուած էր յաղթահարելու
հայ Նեմեսիտը, որու հրամանատարութեան տակ կ'երե—
ւակայէին հսկայ բանակ մը եւ կը նախապաշարէին ոստի—
կանութիւնը, որ կը սկսէր հետզհետէ մոլորումներ ունե—
նալ : Խեղճ խուճապահար ուղեղներ, որ չէին կընար մտա—
ծել անդամ, որ բանակը թիւի մէջ չէ այլ հայ վրէժխնդ—
րութեան հոգիին մէջ :

Խուճապահարութիւնը թափ կ'առնէր ամէն օր որ
կ'անցնէր անյաճողութեամբ : Եւ լուր կը հասնէր, թէ Ադ—
մի պէյ (Պէյրութի վալին) եւ ուրիշ գլխաւոր ռճրադործ—
ներ արդէն փոխած են իրենց բնակարանները : Ճէմալ փա—
շան, յաջորդ օրն իսկ մեկներ էր Միւնիխ, ուր կը բնակէր
եւ աւելի ապահով կ'դպար քանի որ այնտեղ հազիւ քանի
մը հայեր կ'ապրէին : Տարակոյս չկայ, որ այս հարուածը
փութացուց անոր մեկնումը դէպի Աֆղանիստան, էնպէրի
մօտ, որ, սակայն, կէս պիտի մնար, Թիֆլիսի մէջ գտնե—
լով հայ վրէժխնդիրի պնդակը, որմէ փախեր էր Բերլինի
մէջ :

Յուսահատ վայրկեանի մը մէջ անոնք ժողով դումա—
րեր էին եւ գերման ոստիկանութեան վրայ չվստահելով,
հաւաքարար խնդրադիր ղրկելը՝ Մուսթաֆա Գէմալին, որ
թոյլ տայ իրենց վերադառնալ Թուրքիա, որովհետեւ
«այլեւս — կ'ըսէին անոնք — աշխարհի ոեւէ անկիւնը
իրենց կեանքը անկարելի է ապահով դպալ հայ ռճրադործ—
ներու ձեռքէն բացի իրենց վաթանին մէջ...» :

Իսկ միւս կողմէ ծրագիրներ կը մշակէին ո՛չ միայն
ամէն պնով ձեռք անցնել ահաբեկիչները, այլ եթէ այդ

անկարելի ըլլալ, քանի մը հայեր գոնէ զլրպարտելով իրենց վրէժը լուծել: Լսեցինք նոյնիսկ որ առաջարկ ընողներ եղեր են փոխվրէժի դիմելու եւ անուաներ ալ տուեր մն: Լսեցինք ու խնդացինք: Սրտանց կ'ուղէինք որ նման փորձ մը կատարէին, քանի դեռ Գերմանիա էինք եւ ոստիկանութիւնը անգոր էր քակել խորհրդաւորութեան հանդոյցը:

Պարսիկներ մասնաւոր կերպով մատնացոյց կ'ընէին Վ.—ը, որ Պարսկաստանի մէջ ճանչցած են յեղափոխական գործունէութեան մէջ եւ կը պնդէին ոստիկանութեան մօտ, թէ ան անպատճառ կապ ունի այս գործին մէջ: Հայ մը գոնէ զոհելու ձգտումին հետեւանքն էր այս ցուցումը եւ անոնք պիտի ընէին այդ քայլը, եթէ ստոյգ կերպով դիտնային անգամ թէ նման կապ գոյութիւն չունէր: Փաստն այն էր որ բոլոր մատնացոյց եղողներն ալ, ինչպէս բոլոր հարցաքննուողները կապ ու տեղեկութիւն չունէին: Իսկ անոնք որ դերակատարներն էին, անոնց մասին կասկած ու ցուցմունք չկար: Մի՛ դարմանաք: Ուրովհետեւ... ոսկիա ուրիշ պատմութիւն է...:

Թուրքերը կը կատգէին, որ ոստիկանութիւնը չի ձերբակալեր ու բանտ նետեր ցոյց տրուածները: Անոնք «ախ» կը քաշէին Թուրքիայի, ուր հայ ըլլալը վճռուած ոճիր էր: Եւ չէին կրնար ըմբռնել թէ Գերմանիան, որքան ալ վրդովուած, Թուրքիա չէ:

Բայց եթէ կը պակսէին հիմքեր նշաւակ եղողներ բանտարկելու, անոնք խիստ հսկողութիւններու տակ էին զաւտնի ոստիկանութեան կողմէ:

Նշաւակ եղողներէն մէկն էր Աւետիքեան, որ դեռ կը պահէր հանրապետական Հայաստանի հիւպատոսի տիտղոսը: Իզմիրցի լարի միլիոնատէր մը, որ կը պնդէին Թուրքերը, թէ ահաբեկչութիւնները Ֆինանսաւորողն է եւ կը պահանջէին անպատճառ ձերբակալել զայն, խու-

զարկել հիւպատոսարանը, հաւատացնելով որ փաստեր ձեռք պիտի ձգուին :

Նոյնը Գրինֆիլդի համար, հանրապետական դեսպանը, պատուական հայ մը, հակառակ անդլիացի հօր մը զաւակն ըլլալուն : Բայց Թոմանեաններու աղջկան հայ արիւնը իր երակներուն մէջ զայն դարձուցած էր մէկը հազուադէպ հայերէն :

Եւ վերջապէս բոլոր անոնք, որ տարի մը առաջ Սոլոմոնի պաշտպանութեան եւ դատաւարութեան ընթացքին, առանց երազելու անգամ տարի մը վերջի գործը, բաց ճակատով հրապարակ եկեր էին եւ դատարան ներկայացեր :

Առիթ մըն էր այս թուրքերուն համար վրէժը լուծելու նաեւ երէկի, օդոտելով տիրող մտայնութիւններէն, որ կ'ուէր դոհացում գտնել ծանր պատիժի մը մէջ :

Բայց դերման ոստիկանութիւնը կը պատահանէր թուրքերուն, թէ դեսպանն ու հիւպատոսը, նաեւ դեսպանատունն ու հիւպատոսարանը անձեռնմխելի են ըստ միջազգային օրէնքներու, եւ կը բաւականանային միայն այդ հաստատութիւնները ելումուտ ընողները հետապնդելով՝ գաղտնի ոստիկաններով :

* * *

ԲԱՆՏԻ ԽԱՂ

Բախտն ի՞նչ է : Չեմ գիտեր : Բայց ես կը հաւատամ որ ան կայ : Թերեւս արեւելքցիի ճակատագրապաշտութիւնն էր որ կը խօսի հայու արիւնէս : Ըսէ՛ք ինչ որ կ'ուզէք : Ինձ կը թուի, սակայն, որ ամենէն տաղանդաւոր կերպով ու աստանայական նրբամտութիւնով ծրագրի մը մէջ անգամ յաջողութիւնը բախտի մատին ծայրն է, եւ եթէ այդ մատը չի գործեր, ճախորդութիւնը կը խառնըտըկէ ամենէն ճարտար ոստայնն անգամ :

Եթէ բախտը ի հաշիւ մեղի չգործէր, ո՞վ կրնար ընդարձացնել ուղեւոր այն ոստիկանին, որու շրջանակին

մէջ դորնուած վրիժառութենէն իսկ դուրսուած՝ ան մըտքէն իսկ չանցնէր, թէ մէկն ահարեկիւններէն իր տունին մէջ վարձակալ մըն էր։ Ո՞վ ցտմբեցուց անոր ուղեղը, որ ոստիկանական աշնքան լարուած՝ հետապնդումներէն, թերթերու խիստ քննադատութիւններէն, Բերբերեանը մինչեւ Միւնիխէն Բերլին փոխադրուելէն եւ մանաւանդ անոր վիճապէսի նմանութենէն թ. — ի հետ, չմտածեց անգամ մըն ալ այն երիտասարդին վրայ, որ իր տունին մէջ սենեակ մը ունէր։ Ու մինչդեռ իրեն նմանող անմեղ երիտասարդ մը հազար փորձերու կ'ենթարկուէր, ինք, ճէմալ Ալմիի ուղեղը տաղուղը ոստիկանատունը չառաջնորդեց դէթ իրր ձեւականութիւն։

Անեղիստ մը, զաւեշտային տեսարան մեր խաղցած արամային մէջ, որ կը խաղցուէր բախտին դերակատարութիւնով։ Եւ տարօրինակ չէ՞, որ այս պարագան ոչ միայն չէր մոռնողներ մեզ, ընդհակառակը՝ աղաւտութեան մը զգացումով կը վարակէր մեզ։ Խաղաղէս ալ թ. — ի վարձակալ ըլլալը ոստիկանի մը տան մէջ փաստօրէն աղաւտութիւն մը եղաւ։

ՄԵՐ ՆՈՒԱԶԸ

Հետապնդութիւններու թափը կտրեցաւ, երբ չարաթ մը յետոյ իմացանք, թէ Միւնիխէն հայ երիտասարդ մը (Բերբերեան) ձերբակալուած, փոխադրուած է Բերլին, իրր ահարեկիւններէն մէկը։

Թաղէաթի ալրին զայն տեսնելով պոռացած է վճռական շեշտով։

— Մէկը այս էր. այն որ դեռին ինկաւ եւ ես փորձեցի զինքը բռնել...

Մենք խնդացինք. լաւ ալ էր որ այսպէս էր. որովհետեւ անկարելի էր այդ խեղճ երիտասարդին վրայ, որու դոյութիւնը կ'անդրոտանայինք մենք ինչպէս ինք՝ մերը, կարենային հաստատել նման արարք մը։

Բայց ոստիկանութիւնը հաւատացած էր որ արդէն

ձեռք ձգած է մէկը եւ շուտով կը դռնէ միւսն ալ. առ նուազն կը քալէ կծիկը այն դաւադրական կազմակերպութեան, որ թուրք լեզուներով առատակերպին ձեւով ներարկուած էր ուղեղներու մէջ:

Ահա թէ ինչո՞ւ ձերբակալեր էին այս անմեղ ուսանողը:

Պատանի Բերբերեան դատական վազանցը անցնելու համար կը մտածէ պալ Բերլին, ուր այդ օրերուն մեծ թիւով հայութիւն կար եւ ունէր ծանօթներ:

Իր տանտիրոջին, հարապատ դերմանուհի (պերմանացի ամէն մէկ վարձատէր եւ դռնապան հակիչ դործակալ մըն է պաղտնի ոստիկանութեան), ըստ ոստիկանական հրահանգին, կ'իմացնէ Միւնիխի ոստիկանութեան, որ իր հայ վարձակալը, Բերլին պացեր էր այդ օրերուն: Ոստիկանութիւնը կը ձերբակալէ երիտասարդը եւ Բերլինի հրահանգին վրայ կը փոխադրէ Բերլին, ցոյց տալու համար Տիկին Թալէաթին: Եւ ահա Տիկին Թալէաթ կը պնդէ, որ ինքն իսկ է, ահաբեկիչներէն մէկը:

Եւ երբ մենք կը հեռանայինք Գերմանիայէն Բերբերեան բանտն էր դեռ, ուր մնաց մօտ վեց ամիս, մինչեւ որ բոլոր փորձերը չյաջողեցան հաստատել ունէ մեղք եւ օր մը Տիկին Թալէաթ, ատիպուեցաւ յայտարարել — «կարծեմ թէ առ էր»: Ու «կարծեմ թէ»-ն եղաւ անմեղ երիտասարդին անպարտութեան վճիռը:

Բերբերեանի վրայ դործ դրուած ոստիկանական բոլոր հնարամտութիւնները կը յանգէին ձախողանքի: Մինչեւ անգամ դիշեր մը, կէս-գլխերին հետեւեալ փորձը, ունէ կերպ խոստովանութիւն մը կորոյելու համար:

Ուլանդշտրասէն առնուեցաւ շղթայի տակ. կրկնեալ բեւոյթը պատկերացուցին ապրիլ 17-ի դիշերուան եւ Բերբերեանը դոյ կառքով փոխադրեցին ահաբեկչութեան վայրը: Կրկնեցին յետարանը իր բոլոր մանրամասնութիւններով, յոսսալով որ երիտասարդը պիտի մատնէ

խնդրները այս կրկներկույթին տուցեւ։ Անմեղութիւնը պարտութեան մատնեց նաեւ այս փորձը։ Բայց Տիկին Թալէաթ յամսոօրէն կը պնդէր իր վկայութեան վրայ։ Եւ անոր պնդումը միակ պատճառն էր որ անմեղ երկուսս ոտիւր կը մնար բանտը։

Ոստիկանութիւնը, սակայն, սպառած էր անոր ճարտարութիւնները։ Իրաւունք ունէր այլեւս կասկածելու թրքոսիին թրքական հոգիին վրայ։ Կարգը Տիկին Թալէաթինն էր ոստիկանական ճնշումի ենթարկուելու եւ «ստոյգ»-ը վտխելու «կարծեմ թէ»-ի, հարկադրուած դժհանալով, որ դռնէ հայ մը կըցած է տանջել վեց ամիս բանտի չորս պատերուն մէջ։

Այդքանը իս շատ չեմ դռներ գեղովսի Տիկին Թալէաթին, միայն թէ, ա՛խ, շատ ջգտնուէր մեղ համար Թալէաթի, Պէհաէտտինի, Ճէմալ Աղմիի տաղուած ուղեղը... Իմ ցաւն այն է, որ այդ շատ դռնուեցաւ եւ դռնողները Տիկին Թալէաթներ չէին, ո՛չ ալ թուրք հոգիները, այլ ալ... «մերիները...»։

Այս ալ ուրիշ պատմութիւն է։

* * *

Բերբերեանի շուրջ ուշադրութեան կեդրոնացումը պէտք էր օգտագործել։ Անշուշտ որ երկու թուրքերու սատակները յաւիտեան չէին կրնար դերման սահմաններու պահակ դառնալ, բայց այդ սահմաններէն ուրքան կարելի է շուտ դուրս սպրդելուն մէջ էր յաջողած ծրագրին վերջակէտը։

Ամենէն անվտանգ կարծուած վայրկեանին մէջ է մեծ ուղոյն վտանգը։

Բերլինը այլեւս հրապոյր մը չունէր մեղ համար, որքան ալ մեր կեանքը անվրդով էր։ Իսկ մշտական վտանգի սահմանադի մը մէջ գտնուելու դիտակցութիւնը այլեւս չգային կը դարձնէր մեղ։ Ո՞ր կրնար երախաւորել թէ օ-

րին մէկը ոստիկան մը պիտի չկանգնէր մեր առջեւ հրա-
ւիրելու ոստիկանատուն :

Նման վայրկեան մը անտարակոյս պիտի կրնար քա-
կել կծիկը : Որովհետեւ ի դուր չէր որ Տիկին Թաթեաթ կը
պնդէր Բերբերեանի վրայ, իբր մէկը ահաբեկիչներէն :
Հիմբ մը ունէր ան : Բերբերեան իսկապէս դէմքի որոշ նը-
մանութիւններ ունէր Թ.ին : Կը նշանակէ թէ թրքուհին
իսկապէս կըցած էր տպաւորուիլ այն դէմքէն՝ զոր քըռ-
նել փորձեր էր : Ոչ մէկ տարակոյս որ ճանչնալու չափ ալ
տպաւորուած պիտի ըլլար անկէ, որ կրկնակի սպառնա-
ցեր էր իրեն ատրճանակով, մինչեւ որ Թ. յաջողած էր
կանգնիլ ու պրծիլ :

Այս պարագայի մասին մեր զխտակցութիւնը ոչ մի-
այն ճանճրալի կը դարձնէին Բերլինը այլ նաեւ անհաճոյ
թէեւ մեզ տրուած էր ազատութիւն եւ միջոց վայելելու
զայն :

Եւ կատարուեցաւ փորձը, ստուգելու համար թէ ո՞ր
սահմանադրութիւնները քննութիւնները աւելի մեղմ են :
Ճիշդ է ծրագրի մէջ առաջին օրերէն նախատեսուած էր որ
մենք կարենայինք անցնիլ ոչ-հայ անունով, թայց այդ
անկասկածելի երաշխիք մը չէր : Ու երբ փորձը ցոյց տը-
ւաւ որ այլեւս ժամանակն է պատրաստուիլ անցնելու ա-
ւըստրիական սահմանը, դէպի Վիէննա, ծանր քար մը ին-
կաւ մեր կուրծքէն :

Կ'երեւի թէ Բերբերեանի ձեռք անցնիլը, իբր վատահ-
օրէն մէկը իսկական ահաբեկիչներէն եւ թերեւս ենթադ-
րութիւնը, թէ միւսը արդէն իսկ յաջողած է դուրս գալ
դերման սահմաններէն, երկու շաբաթի խստութիւնները
բաւական համարել տուած էին ոստիկանութեան : Փաստն
այն էր որ առաջին օրերու խստութիւնները չկային եւ
պէտք էր օգտուիլ առիթէն :

Հրահանգուած էր պատրաստուիլ մեկնելու Վիէն-
նա : Քանի մը օրեր անհրաժեշտ էին օրինական ձեւակեր-

սղութիւններու : Այդ օրերուն որքան տաղտկալի ձեւա-
կերպութիւններ կային ներս մտնելու, նոյնքան նաեւ
դուրս ելլելու համար : Շրջանային ստիկանութիւնը, Ա-
լեքսանդր վրաց Ֆինանսական պաշտօնատուն եւ այլն
սկէտք էր պատիւ եւ ձեւակերպութիւններ կատարել : Եւ
ան որոշած մեր մեկնելէն յետոյ թողուլ Բերլինը, սկէտք
էր հարթեր այս ճամբան :

Գիշեր մը, սակայն, (ամէն գիշեր մենք ունէինք մեր
հանդիպումները) երբ արդէն վերջացած էին դրեթէ կար-
պազութիւնները, վտանգի մատներուն սարսուռը կրե-
ցինք, երբ ան յայտնեց մեզ, թէ ինք ստիպուած է վաղն
խաղ մեկնիլ, որովհետեւ այդ օրը իրեն լուր տրուած է հա-
ւատարմացնել, թէ համանուն անձ մը կը միտոռուի ոս-
տիկանութեան կողմէ :

Քանի մը օրեր ժամանակ կորսնցնել ստուգել կարե-
նալու համար թէ իսկապէս ի՞նքն է միտոռուածը, կրնար
աններելի անհոգութիւն ըլլալ : Հետեւաբար ան ամբողջ
օր վազէ վազ կարգադրեր էր եւ վաղն իրիկուն խաղ կը
մեկնէր դէպի Բերլինը : Կը թելադրէր, ուրեմն, քանի մը
օրեր ձեռն սղաակ Բրիւքսէլէն ստանալէ յետոյ իր երկ-
սողը, անմիջապէս մեկնիլ դէպի Վիէննա եւ Սօֆիայի մէջ
սպասել իրեն, վայելելու համար իսկական խրախճանքը
սկիզբիւնդութեան մը յաղթանակին :

Բաժնուէլու ատեն սրտազին համբուրեց մեզ : Այդ
համբոյրը իր մէջ ունէր ուժը վերջնական յաղթանակին :
Եւ դոնէ, չէի կտակածեր թէ կրնանք պարտուիլ վերջին
վայրկեանին :

Պատմութիւնը հետեւեալն է, որ ստուգուեցաւ յե-
տոյ, երբ բոլորս ալ դուրսն էինք գերման սահմաններէն .—

Համանուն հայ մը, Խզմիրցի, իբր վաճառական
Բերլին կուղայ վերջին շաբաթներուն, եւ որովհետեւ ոս-
տիկանութիւնը մասնաւորապէս հետամուտ էր նորեկ հա-
յերով, խստօրէն կը միտուէր զայն քննութեան ենթարկելու

Համար: Անուանի նմանութիւնը, առանց զխոնարհութի
փնտռուածը վաճառական մը կրնայ ըլլալ, կատարած կը
ներշնչէ տեղեկատուին, թէ ոստիկանութիւնը ինչպէս
բող հետքի վրայ: Եւ այդ կարելի պէտք էր Համարել, եթէ
խախտէս զերման ոստիկանութեան տաղանդէն մատին
մեր կարծիքը արդար ըլլար: Բայց այս անգամ զոնէ ան
չարդարացուց այդ յաւակնութիւնը:

Ատեն չկար վտանգի սահմաններուն մէջ ասուգնելու
մանրամասներն ու զերման ոստիկանութեան տաղանդի
կշիռը: Այդ չէր մեր գերը:

Երկու օր յետոյ մենք կը ստանայինք երկտող մը, որ
ցոյց կուտար թէ զերման ոստիկանութիւնը ուշ է այլեւս,
եթէ նոյնիսկ փնտռածը ճիշդ ու ճիշդ ան ըլլար:

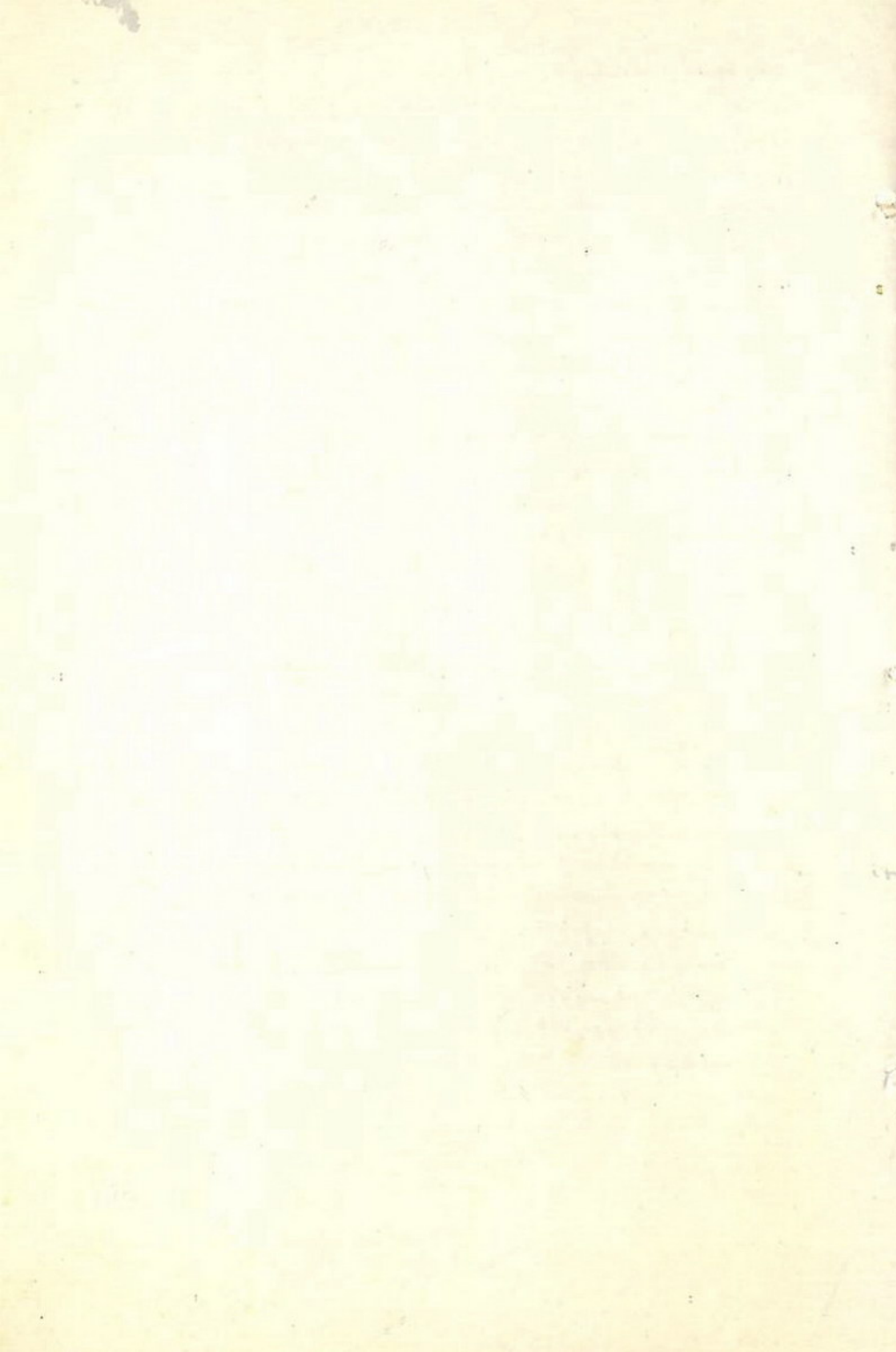
Քանի մը օր յետոյ ալ դնացքը կը սուրբար դէպքի ա-
ւելտորիական սահմանը:

Եւ երբ մաքսատունէն անցած կը կոխէինք աւտորի-
ական հողը, ինձ թուեցաւ թէ բանտէ մը դուրս կուգայի
աղատ օղի մէջ: Բանտ մը, որու ծանրութիւնը նոր կը
զգայի. որովհետեւ վրէժխնդրական սրբազան պարտքի
մը կատարումը թոյլ չէր տար ինձ զգալ բանտի ծանրու-
թիւնը երբ Բերլին էի:

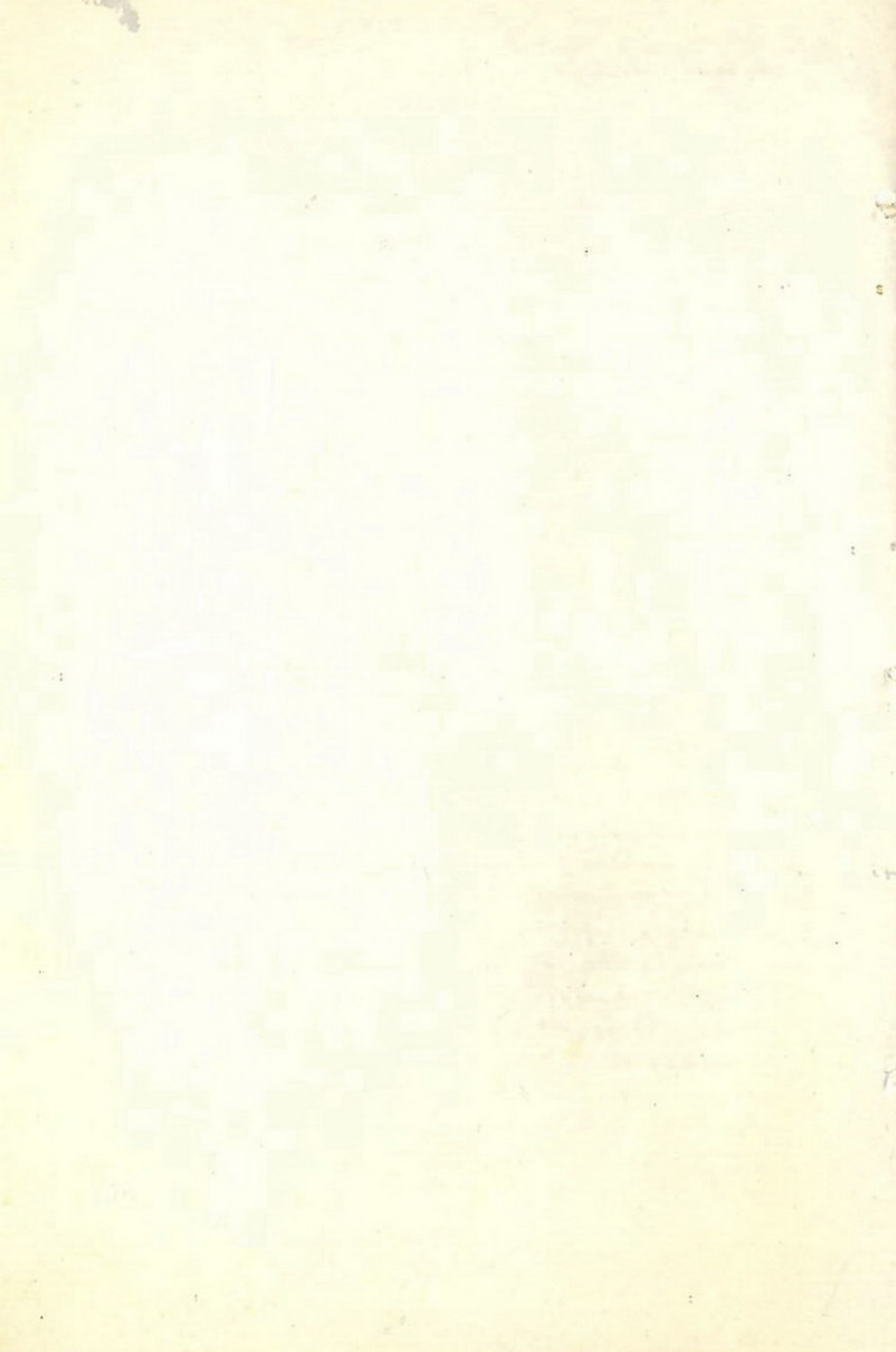
Ես գրեցի մէկ գլուխ միայն Հայ «Վրիժապիւրք»էն:
Մէկ էջ միայն դրուագէ մը, որու ամբողջութիւնը ունի
գեո. բազում էջեր, որոնք երբ օր մը ամբողջացունին, արի-
տի ապացուցանեն թէ որքան նրբամիտ է ուղեղը Հայ Նե-
մեսիան, երբ սրտի տրոփումները Հարազատ ևն Հայ նա-
Հատակներու արիւնին:

Գրեցի, որպէսզի չկորսուին էջերը իմ կեանքի գե-
ղեցկագոյն օրերուն:

Եւ թող բացւին անոնք, երբ այլեւս փակուած են
իմ աչքերը:

Բ
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

1.— ՅԱԽԵԼՈՒԱԾԸ կը կազմէ լրացուցիչ մասը Դոկտ. Բէհհէտտին Շաքիր Բէյի եւ Ջէմալ Ալմի Փաշայի ահաբեկման դործին, քաղուածքներ քրմիական մեղքով ծածկադիր օրադրութիւններէ, որոնք բացուած են 1923-ին եւ ընդօրինակուած Հ.ի ձեռագրով:

Արամի յուշերուն մէջ յիշատակուած հաւաքական քայլերուն պատմութիւնը կը պատկանի նաեւ բոլոր գերակատարներուն (լրտեսում, հսկողութիւն եւայլն, ըստ օրական ժամանակացոյցի), հետեւաբար զանց առնուած են կրկնութիւնները:

Բացառելով Մէհմէտ Ալի Բէյը, որու գերը ըլլալով միայն ու միայն թրքական շրջանակէն տեղեկատուութիւններ տալ, խիստ նախադուշութեամբ հեռու պահուած է այլ քայլերու մասնակցութենէ:

2.— Միակ վաւերական եւ հարապատ փաստաթուղթերը, որոնք գոյութիւն ունին, շնորհիւ ձեռքին որ սրբութեամբ պահած է, ու կը պահէ, ու փրկած ոչ միայն պատմութիւնը՝ օրադրական արձանագրութիւններով, այլ հակառակ ընկալեալ կանոնին, (որ նման դործերու մէջ գրաւոր արձանագրութիւններ չեն պահուիր), նաեւ դրամական հաշիւներու մանրամասնութեամբ:

(Նախախնամական կարելի է համարել ասիկա, որպէս զի փրկուէր պատմութիւնը եւ ըմբերանէր ներկայ ու դալոց սուտ ու վատուի «Խրաղեկ»ներու եւ արհեստով սեւացրէքեաններու ստութիւններն ու ուրացումները):

3.— Հասկնալի պատճառներով անունի սկզբնատառերով միայն ներկայացուած են գերակատարները: Թ. սկզբնատառն է ահաբեկչական անունին երկրորդ ահաբեկիչին, որու գնդակով ինկաւ Ջէմալ Ալմին:

4.— Մէջն ըլլալով Բերլինի մէջ երկու շաբաթ նա-

խաղաղական օրերը, եօթը շաբաթ տեւած է Սուրբ Գործի տեւողութիւնը եւ վերջացած յաջողութեամբ, հակառակ ներքին ընդդիմութեանց եւ դաւերուն Բերլինի մէջ թէ Պոլիս Ս. Զ., Ս. Վ., Ռ. Դ., Վ. Ն., Ռ., Գ.:

5.— Յզանալէ յետոյ Բերլինի մէջ երկրորդ եւ հաւաքական ձեռով ահաբեկչական միտքը, ծրագրի ուսումնասիրութեան համար յատուկ այցելութիւն տրուած է Բերլին եւ յատկապէս տրուած է կարելիութիւնը առնուազն երկուքի ահաբեկման:

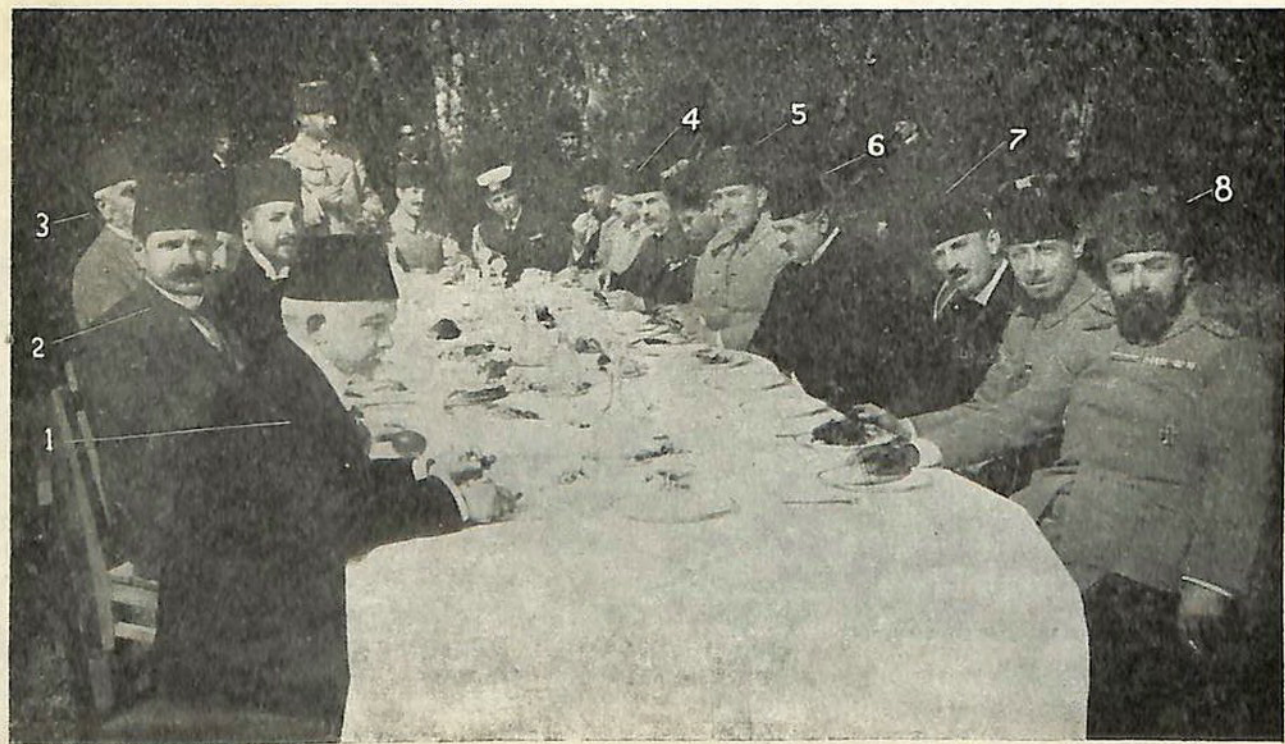
6.— Սրբազան «խարէութիւն»ներով եւ սպանալիքներով դժուարութիւնները հարթելէ յետոյ է, որ մէկ-մէկ եւ զոյգ՝ վեց հոգի, իբր մասեր նուիրական մեքենային, իբր ալլադիներ, բնաւ հայ, խմբուած են Բերլին:

7.— Եւ երբ պայմանները հարկադրած են որոշ սրբադուրթիւն ընել սկզբնական ծրագրի ծաւալին մէջ եւ դոհանալ երկու մահապարտներով, ահաբեկիչներէն մէկը նկատուած է աւելորդ եւ զրկուած Գերմանիայէն դուրս: Իսկ իբր անբարեխիղճ եւ ծրագրի ձախողութիւնը հետապնդող, մէկն ալ հեռացուած է գործէն:

8.— Ապրիլ 17-ի դիշերը ահաբեկման կէտին վրայ եղած են միայն երկու ահաբեկիչներ եւ հսկող աչքը:

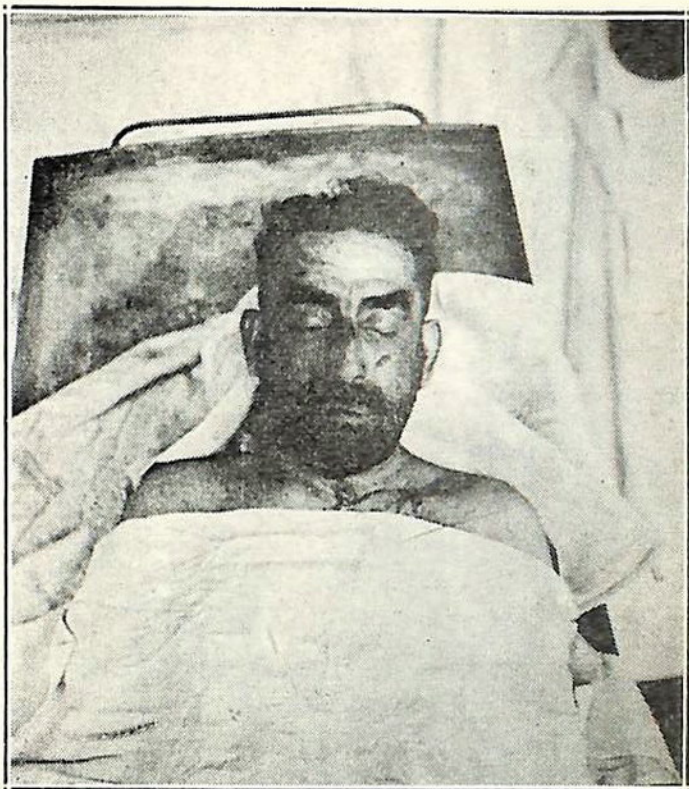
9.— Թալէաթի օրերուն փորձառութիւնները, Բերլինի եւ լեզուի որոշ ծանօթութիւնները (բերլինցիներէ օժանդակութիւն չմուրալու տեսակէտէ), իւրաքանչիւր դերակատարի ճշդուած դերը, խիստ կարգապահութիւնը եւ, այո, նաեւ բախտին մատը, զլիսաւոր աղբակներ հանդիսացած են Գործին յաջողութեան:

10.— Եւ արդիւնքը եկած է փաստել, որ ծրագրում ու գործունէութիւն պատկուած են յաջողութեամբ: Ահաբեկուած են երկու հայասպաններ, եւ դերակատարները ապահով դուրս եկած են շնորհիւ աննահանջութեան, անձնուիրութեան, գործակցութեան եւ միլիտանտոր հայ նահատակներու տրուած սրբազան Ուխտին:

Կոչումնք մը հայակեր նիւաղներուն, որոնք հայութրտինքը կը լակեն որոնալով հայութեան մահը :

Զախէն աջ 1.— Սայիտ Հալիմ, 2.— Միդհատ Շիւք-րի, 3.— Ահմէտ Րիզա, 4.— Հիւսէյն Ճահիտ, 5.— Էն-վեր, 6.— Թալէաթ, 7.— Րահմի, 8.— Զէմալ Փաշա :

ՃԷՄԱԿ ԱԶՄԻ ՓԱՇԱ

Տրապիզոնի վալին : Մէկը անասելի ոնրագործներէն , որ տառացիօրէն գործադրելէ յետոյ իր կուսակալութեան մէջ տեղահանութիւններն ու կոտորածները , հայ որբուկներն ալ լեցնել տալով մաւակներու մէջ , Սեւ Ծովի բացերը՝ քափեց ծովը , ծովեզերքը զինուորներ դնելով , որ հրացանագարկ ընեն այնպիսիները , որոնք իբր մարտար լուրորդներ կրնան յաջողիլ եզերք հասնիլ : Հայ գեղանի որբուհիներէն տասնեակով մը հարէմ մը ստեղծած էր , իր տղուն , դեռ 13-14 տարու էֆմէլին , որու «կը մախանձէր» , ըստ էֆմէլի իսկ վկայութեան :

ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄ

Վարչապետը, որու դակիինը տուաւ վնիոր 1915 հա-
յաջնջութեան ծրագրին: Եւ ինք քաւեց իր ունիոր Հոռոմի
մէջ իյնալով հալ վրէժխնդիրի (Թ.) գնդակով:

Թ . , զոյգը Արամին , որ դեռ պատանի , Ա . Համաչ-
խարհային սրատերազմի վախճանի օրերուն , Պոլսոյ մէջ ,
վարժ մարդիչի ձեռքերուն տակ , դատախազի մկրտու-
թիւնը կ'առնէր Հայ մատնիչի մը դիակը փռելով :

Զինադադարի , այդ աննման առիթներու օրերուն ,
երբ Հայ կտրիճներ , այնքան վտանգներու յանձնառու ,
Պոլսոյ ծածուկները կը մտնէին , թաքստոցներէն դուրս
քաշելու միլիոնով Հայ զոհերու պատասխանատուները ,
մեր մենծ աղաներու իմաստութիւնը կը զօրէր այնքան
միայն ազատ ձգելու Հայ Նեմեսիսներու բազուկը , որ
փոխանակ տեղն ու տեղը դատելու զանոնք , կաշկանդէին
արդար դատաւորներու բազուկները , եւ զոհանային մի-
այն կեանքերը վտանգելով՝ Զան Փօլատները ձերբակալե-
ին եւ մեր աղաներուն կոնակը չոյող անդլիացիներուն
ձեռքը յանձնելով :

«Փրկիչ» անգլիացին կը խոժոռի , բարեւը կը կտրէ ,
եթէ Հայը ինքը դատ ու դատաստան տեսնէ : «Անգլիացին
սխալի հաւաքէ բոլորը , սխալի տանի Մալթա , սխալի դատէ
բոլորը խտորէն...» :

Ով կուրութիւնը Հայ միամտութեան... :

Եւ դատեց անդամ մըն ալ . դատեց անգլիացին Զոլոտ
առեւտրականի մը պէս :

Հայուն բաժին մնացեր էր Հայու քանի մը թափթը-
փուքները , որոնք թուրքին ծառայէր էին պատերազմի օ-
րերուն :

Անշուշտ որ անդատաստան պէտք էր մնային անոնք
ալ : Եւ անոնցմէ մէկն էր , որ իր մեղքը կը քաւէր Թ . ի
զնդակով : Եւ կը ատանար իր պսակաւորի տիտղոսը :

Ու երբ անգլիական մարտանաւերու աչքերուն առ-

ջեւ անմերձենալին Մալթայի լաւտէն անոնք, մօտ 120 հայտերներ, «կը փախչէին» (չա՛տ ուշ էր «ծռնիկ ծեծել»), Թ. ի բաժին կ'իյնայ Հռովմ :

Սայիտ Հալիմ փաշան ճիշդ է Թալէաթ մը չէր : Բայց ինքն էր վարչապետը այն դահլիճին, որ Թալէաթի բերանով կը վճռէր :—

«Այնպէս ընել սա հայ ազգին, մէկ ամսուան մէջ, որ Համիտ չէր կըրցած ընել երեսուն տարուան ընթացքին» :

Հռովմի հերոսական արարքէն ան հազիւ շունչ առած Պոլսոյ մէջ, արդար հպարտութեան եւ սիրող արտի վարձքէն, անոր կը վայլէր նաեւ Բերլինի վառքը, Ջէմալ Ալմիի դանկը :

Մե՛ղք, որ «Պրոմէթէ»ական ձեռքեր պիտի իջեցնեն եղեր վարապոյրը անոր դիւցադներդութեան վրայ, օր մըն ալ, երբ հասունցուցած կ'ըլլային Թ. երուն մէջ անդամ Օրը՝ թուրքը մոռնալու, թուրքէն վեր եւ առաջ հայ բօլշեւիկն առելու, Հայաստանը, թէկուպ Սովէտ, սիրող հայերու արիւնը խմելու դաւանանքին, դայն բեմ հանելու եւ այնպիսի խարան մը բաժին հանէին իր ճակտին, որ աշխարհի բոլոր կաթնաղբիւրները չկրնան մաքրել :

Ինչո՞ւ փախուէր անոր այնքան արդար հայ փառքի դիրքը : Եթէ պիտի փախուէր խակ, փախուէր Ջէմալ Ալմիի դատաստանով, անարատ : Պէտք էր խնայուէր իրեն անջնջելի խարանը Հայաստանը պաշտողի արիւնին :

Բայց այն ատեն «Հայ Պրոմէթէ»ն կը մեռնէր փոխանակ ուրիշները մեր անթաղ նահատակներուն :

Ահա թէ ինչո՞ւ, այդ օրէն ի վեր, մէկ հատ թուրք մահապարտի մաղը չխոռեցաւ Թ. երու ձեռքէն. իսկ հայ հողիները քաղութեցան ամէն անկիւն, «դադլթական Հայաստան»ի մէջ :

* * *

Արիւնը հայ դաւառին այս տղուն մէջ, Պոլսոյ մէջ վարժ ձեռքերու դուրդուրանքին յոսկ միշտ մտնկունակ,

նուրբ սղայ մը, սնդիկի սէս անձերբելի: Խորամանկու-
թիւն մը երբեմն մերձաւորին քթին խնդարու չափ խախ-
տի կը խաղայ սուր աչքերուն մէջ, անմեղուկ ժպիտով
ծրարուած: Հազցուր կարճ տափառ մը, բաւական է, եւ
դայն կրնաս քշել, փորձագէտի աչքին անդամ, իբր նա-
խակրթարանի մէկ աշակերտ, որու չարաճճութիւններուն
ետեւ մտածուած ոչինչ կարելի ըլլայ վնասել ու տեսնել:
Եւ կռահել, թէ ան արդէն կազմուած երիտասարդ մըն ֆ:
Մկանուտ մարդիկ մը: Որքան քաջ ու յանդուգն, նոյնքան
ճարպիկ ու ճապուկ: Նուրբ, եւրոպական տեւէ քաղաքի
մէջ ընդունելի իբր յղկուած տիպ, առանց աչքառու խոր-
դութեան, բացի զիմագծի անուշ ցորենադունութենէն,
որ տաքութիւն ունի եւ կրնայ սղալ ճերմակութեան ձիւնը
հալեցնել:

Ահա ան, Թ. Ն, Արամին հետ երկուորեակներ՝ հայ
Նեմեսիսէն բղխած:

Ձէմալ Աղմիկի խանութը, տունն ու հասցէները ծա-
նօթ են Թալէաթի օրերէն:

Անհրաժեշտը Բէհաէտտինի հասցէն է: Ան է զլխաւոր
յաջորդը Թալէաթին: Պայման է այդ:

Եւ, սակայն, դեռ կ'ուշանայ անոր հասցէն: Կ'անց-
նին շարաթները: Մէհմէտ Ալի բէյի դանդաղկոտութիւնը
այլեւս կը ջղայնացնէ, կը վրդովէ հոգիները:

Մարտ 17-ն է: Մարտ 15-ի սատակումի տարեդար-
ձի ուշացած տեղեկատուութեան օրը: Եւ, վե՛րջապէս,
«22 Սափինեի փլաց, երկրորդ յարկ, յարկարամնի դու-
ռին վրայ փոխսիօն» բառերը, որոնք միայն կրնան մեղմել
ղղացուած զայրոյթը, կարծես արդէլելու համար պոռթ-
կումը:

Նոյն գիշերն իսկ կը ստուգուի, որ Սափինեի փլացը
ունի միայն 13 թիւ:

Փլաց ըսուածը բոլորածեւ հրապարակ մըն ֆ, որու
վրայ աստղածեւ կը բացուին փողոցներ:

Փլացի մէջտեղէն կ'անցնի Քանաչտրասէն, որու թիւերը, փլացին մօտիկ, չեն համարարտաթիւաներ տրուած թիւին:

Մէկ կողմէ կը քացուի Գարնըրշտրասէն, որ ունի 18 թիւ միայն:

Յաջորդը՝ Քնէդէրէքտրասէն է, որու 22 թիւը Սաւինեի փլացի մօտերն է:

Բայց ահա Կրօմանշտրասէն, որու 22 թիւը աւելի մօտիկն է փլացին:

Այս երկու 22-ներէն մէկն ըլլալու է ճակատադրականը, եթէ ճիշդ է թէ տրուածը շփոթեցուցիչ հասցէն է: Ո՞րը, սակայն:

Ձէ, կարելի չէ չարաթներ եւս սպասել, որպէսզի Մէհմէտ Ալին կարենայ ստոյգ թիւը տալ: Օրերը ճակատադրական են:

Պէտք է մտնել երկու 22-ներէն ալ ներս, վազել երկրորդ յարկը, ստուգել, թէ կա՞յ «փանսիօն» բառը դուռի մը վրայ: Այդ է արագ կերպը ստուգումին, թէեւ ոչ-շիտակը:

Եւ ահա սա «անմեղունակ ու անկասկածելի պատանեկիկը», որ կարծես հիւանդ ալ ըլլալ կը թուի, անդիկի ճապով կուլթեամբ կը թափանցէ դռնէն ներս: Ո՞ր դռնապանուհին պիտի կասկածէր սա տղեկէն, մանաւանդ որ Կրօմանշտրասէի թիւ 22-ին դուռը կը կրէ բժիշկի մը նշանատախտակը:

Վայրկեան մը միայն եւ ան փողոցն է արդէն, հաղորդելու համար, թէ «փանսիօն»-ը հոն է. դուռին վրայ ալ՝ արարատառ «Ալի»:

«Ալի» եւ արարատառ: Ստուգուած է որջը:

Անունները փոխած ասլոխ: Այս փ, այդ օրերուն, Բերլին որջացած ժողովարտներու ծպտումներէն մէկը:

* * *

Արամին հետ, Արամին սէս, միւլթարութիւնը ան-

դոհանքներուն դուրսի վտանգներուն մէջ, ներսի չկամութիւններուն ու նենդութիւններուն դէմ:

Եկած են ուխտով եւ հայ նահատակութեան տրուած ուխտն անասան է: Ոչ գերման ոտտիկանական հետապնդողումներու պատմութիւնները, ո'չ Ս.ի նենգ ներարկումները կրնան սարսել անոնց ուխտը: Եկած են եւ պիտի չդառնան կէս ձգած Սուրբ Գործը:

Եւ արեկոծութենէն, որ կը սպառնայ խարակներուն դարնել, ընկղմել նաւակը, կը տոկայ նաւակը. կը հասնի նաւահանգիստ:

Ուժը մեռելներէն կուգայ. «ոյջ»երէն՝ նենդութիւնը: Հոգի ունենալն է պայման: Հոգի՝ ոգիներով հաղորդուած:

Ու հոգիներ՝ հաղորդուած ոգիներով, միայն երեք հոգի, մահապատիժի այդ գիշերը, մէկը, առաջնորդած թափորը մահապարտներուն, երկուքը՝ անոնց կրօնկիւն վրայ, երբ կանգ կ'առնէ առաջնորդը դէմն ու դէմը մահաբեմին, զոյգ մը ատրճանակներէ կը ժայթքի հրեղէն մահը:

Սուտ չէ եղեր երազը հայ պատարագին...:

Եւ տրաքոցը սէվէյճին, որ կը յիշեցնէ մահերդը— «Խ վերին Երուսաղէմ...»:

Ո'չ թէ հասցէ սատակներուն, որ հոգի չունին, այլ ստուգութիւն մահուան, թէ երբ հայ բերանը «Խ վերին Երուսաղէմ» կ'երգէ, մահն ստոյգ է:

Եւ չէր կրնար չգալ Սպրիլ 17-ը, Մեռելոցի իրաւ կատարման օրը, որպէսզի անգամ մը գոնէ միլիոն հայ նահատակներու ոգիները լեցուէին Ուլանդչտրասէ եւ ուրիշները հրճուէին «Պապա՛, պապա՛, պապա՛» վայնասիւններով:

Գնդակները գտած են նշաններն անվրէպ:

Կը սահի ոտքը, կ'իյնայ Թ., Սէվէյճը կը թռի ձեռքէն... քած հոգէսուի սէս գլխուն վրայ է Տիկ. Թալէաթ

...հոն է, սակայն, նաեւ դիւցապնը՝ Արամ :

Կամ երկուքով կամ ո՛չ մէկը... :

Տիկ. Թալէաթ, դեղեցիկ ու երիտասարդ, բայց այն քաջը չէ որ չգողայ Արամի Մանլիխէլին առջեւ, ո՛չ ալ այն սատարնան որ կարենայ սնդիկ բռնել... :

Աւարդէն անհետացած են երեք ստուերներ... մընացած՝ երկու ռճրապարտ թուրք այրերու ու հայրերու արիւնշողախ լէշերը. դոնէ պոյզ մըն ալ թուրք այրիներու եւ քանի մը պոյզ ալ թուրք անհայրներու կոծը, Բերլինի մէկ փողոցը լեցուցած... :

Աշխարհ լեցուցին աղբ մը հայ անմեղ այրիներու եւ որբերու ողբն ու կոծը... :

* * *

Ո՞վ կրնայ կասկածիլ սա տղեկին վրայ, որ դեռ կարճ տալատ կը հագնի : Ո՛չ իսկ իր սենեակին վարձատէրը-ոստիկան :

Նախ՝ «Հայ մը չէ սն» : Յետո՞յ՝ «Սա խելօքիկ, դպրոցական խէ՛ղը...» :

«Զէ՛ : Այսպիսի յանդուզն ու ճարպիկ դործ, գիշեր ատեն, խումբի մը մէջէն երկու այնքան փորձ տխար, աչք թարթելու չափ արագ, եւ բռնուելու ամէն պայմաններէ ճողոպրել ու անյայտանալ, դպրոցական տղեկի մը հետ ի՛նչ կապ կրնայ ունենալ» :

«Այսպիսի բան պործն է այնպիսի մէկին, որ փորձառութիւններ ունի : Փորձառութիւնը տարիքին մէջ է : Կ'ըլլայ հոսիկու, տեսքով վայրագ, թաւ յօնքերով եւ անպատճառ նոյնպէս թաւ պիտով արեւեւըցիկ թուի դէմքին վրայ, թանձր շրթունքին վերեւ : Զէ՞ որ հայ է սպաննիչը եւ հայն արեւեւըցի է» :

«Իսկ սա տղեկը ո՛չ մէկն ունի այդ նշաններէն» :

Այսպէս կը դատէ գերման ոստիկանին ուղեղը :

«Նմանութիւնը իր եւ Բերբերեանին միջեւ դիպուա-

ծախան բան մը անպայման : Այնքա՞ն շատ են իրարու նըմանողները այս աշխարհին մէջ» :

Պէտք է բախտ ըլլար , որ Բերբերեանը նմանէր Թ. Վին .
պէտք էր ձերբակալուէր Բերբերեանը , որ կուրանար Տիկ .
Թալէաթը , կուրացնէր նաեւ գերման ոստիկանը :

Այսպէս նաեւ բախտին մատը . . . :

Եւ Ուխտը զարձաւ ուխտակահ . . . :

* * *

«Փառչայ մըն ալ ինծի՛ր՝ բաժին . . . Փառչայ մըն ալ ինծի՛ր՝
բաժին . . .»

Եւ ին՛չ ըլձանք, ին՛չ յոյզ կար իւրաքանչիւր բառի
ու տառի մէջ, ամբողջ հոգին, երբ ան կը պաղատէր,
ինչպէս աղօթքը այն անկասկած աղօթողին, որու յոյսը
մնացած Աստուծոյ վրայ եւ Ֆրեալը քարերուն կը քէ,
հաւատալով թէ օր մը Աստուած կը լսէ իր ձայնը:

Թալէաթ փաշա, Սայիտ Հալիմ փաշա, Զիւանչիւր
փոռուած էին եւ ինք ուղղակի մասնակցութիւն էին ունե-
ցեր անոնց մէջ: Մինչդեռ վրէժխնդրութեան ճամբուն
վրայ իր աշակերտներէն մէկը Հռոմի մէջ կը փոխէր Սա-
յիտ Հալիմ փաշան:

Արդար նախանձ. բոլորովին բարի, հոգին բաց գլիրք
է առջեւ. ոչ մէկ ստուեր չարախանձութեան:

Երեւակայեցէք, եթէ կրնաք, այն պահը, երբ սա
տղուն կը յայտնուի, թէ պատրաստուէ Բերքին մեկնելու:

Աւելորդ է ոեւէ ուրիշ բառ: Բերքին բառը բաւա-
կան է. հոն փաշաներ կան միայն:

Ուրեմն Աստուած լսած է իր ձայնը:

Եւ Բիթլիսցի սա տղան, ժառանգած իր Փէտայի հօր
ամբողջ քաջութիւնն ու յանդէնութիւնը, Պոլսոյ մէջ ա-
հաբեկչական ճամբուն վրայ հասունցած, վարպետ դար-
ձած, հայ ու թուրք մասնիչներու մաքրատործումներուն
մէջ, անհանգիստ սուրբ գործի ճամբու ընթացքին ան-
գործութեան օրերուն, մուրադին հասած է արդէն:

Կը ճանչնայ Պոլիսը իր բոլոր ծակոճուկներուն մէջ,
ապարանքներն ու գոխները հաւասարապէս: Օր մը գլին-
քը կրնաք տեսնել մարդավարի տարադի մէջ. կոկիկ
հագուած, երեսն ածիլուած, միշտ ժպտադէմ մէ-
կուն պէս, որ ոչ մէկ բանի արժէք կուտայ եւ հպարտու-

Թեամբ մը, գլխու էֆէական շարժումներով, որպէսզի, կարծես, դէպի ետ նետուած ֆէսին ծռալը համապատասխան օրօրանքն ունենայ, կը ծանօթացնէ ինքզինքը։

«Երէկ մօտէդ անցայ. «Թապալքեարներու լայն շալվարով, բանջարեղէններու մեծ կողով մը կռնակս. գըլուխիս ճմռթկուած ֆէս մը, շուրջը ետգմա մը։ Չճանչցարդ զիս...»

«Գործի» օրեր չեն։

Կ'անյայտանար յանկարծ, օրերով, շաբաթներով։ Եւ երբ երեւան կ'ենէր, կը զարմանայիր կուրծքին կախուած զոյգ-զոյգ ոսկի շղթաներէն, այն հասակեկներէն, որոնք յայտարարներն են իրենց տէրերուն-մագասնենդներ, զարնող-կոտորող ֆֆէներ, կտրիճներ։

Եւ չէր ծածկեր-այնքան քաց-սիրտ ֆը ու համարձակ։ Ու կը պատմէր թէ այս անգամ ո'ր խումբին հետն էր եղած, ո'ր կողմերը, ինչ արկածախնդրութիւններու մասնակցած, քանի թուրքերու հետ գործ ունեցած...

«Այս ժամացոյցներն ու շղթաները անոնց յիշատակներն են» կ'եղբարիակէր։

Այնքան տիրական ֆը իր վրայ էֆէական հովը, որ վր բոլոր ծայտումներն իսկ չէին կրնար պարտկել զայն։

Այս էր իր մեծագոյն դժբաղդութիւնը, որ երբ թուրքիայէն դուրս ասպատան գտած փաշաներուն եկած էր կարգը, զրկուած էր մնացած։

Պէխը, լեցուն ութաւ, որու վրայ ունէր արեւելք-ցիլի դուրգուրանքը, կը շոյէր այնպիսի հալարտութեամբ, որ կարծես հռչակած ըլլար, թէ «այո՛, պէխը տղամար-ութեան նշանն է եւ պատիւը»։

Անկարելի չէր իրեն հրաժարալիլ այդ թանկագին մազի փունջէն, եթէ հրամայուէր, ըստ գործի բնոյթին, թէեւ վատահ դժկամակութեամբ։

Բայց ինչ ընել առ զոյգ մը ընկոյղ աչքերուն, որոնց նայիլ մէկ բան կրնար թելադրել մտածել, թէ այս աչքե-

րուն, այս նայուածքներուն մէջ «կառավարութեան փօս-
տան դարնող» մը միայն կրնայ ըլլալ: ԵՉԳԵՅԱ...

Ա. չքեր, որոնց կրակը թոսիս ու նրբութիւններ մեր-
ժող արեւելքցիական դէմքին վրայ, թաւ յօնքերուն տակ,
կրնային մաղնիրսէլ առաջին ուշադրութիւնները, երբ դա-
նակի ու ատրճանակի արարք մը ըլլար մէջտեղ:

* * *

Որոշումը կորզուած է:

Բեկանուած է Գերմանիան «ազատ կացուցանելու»
որոշումը հակառակ ողորձի, հրաժարման սպառնա-
լիքի եւ հաւաստիացումներու: Աւելին ընդունիլ տրուած
է խմբական, առնուառն երկուքով, դատաստանի վճիռը:

Սողոմոնի եւ Մխաթի դերը վիակուած է:

Արամը արդէն մեկնած Բրիտիզի-Վիէննա:

Եւ 1922-ի Փետրուարի սկիզբները, ճամբայ կ'իյնայ
Ա.՝ն ալ, Բաղէշի արժանաւոր զաւակը, իր հետ Թ.՝ն,
դէպի Կոստանցա-Վիէննա, միանալու Արամին:

Հայ անթաղ հաւատակներու հրամանն է. — Եւրոպա-
յի կուրծքին վրայ եւ աչքին առջեւ սարքել այնպիսի մէկ
շերամ, ուր տրուին հայ զոհեր անդամ, Մեծ «դաշնա-
կիցներ»ն ու աշխարհ զգայ, թէ ինչ կը նշանակէ ազդ մը
յուսահատութեան հասցնել, ազդ մը միլիոններով զոհե-
րով:

Հաստատել Կարդինալ Մերսիէի խօսքը, թէ «եթէ
արդարութիւն չըլլայ հայութեան, արդար է որ ան ան-
իշխանական դառնայ»:

Եւ այդ անկարելի չէ: Ուրեմն տեղ կայ եւ Ա.ին:

«Փաշա մըն ալ ինծի՛ բաժին...»

Պետի մը պատիւն ինչ է:

Իսկ սեւ աղիոցներ կրնան աչքերու կրակն անթե-
ղել:

* * *

Կ'արձանադրէ օրագիրը:

«Աւը հեռու կը պահուի հետապնդական բոլոր քայլերէն: Անոր արտաքինը, այս միջավայրին մէջ, անյարմար է նման դերի: Անոր դերն վերապահուած է ճակատագրական վայրկեանին, երբ թուրքին հետ թուրքի պէս պէտք է վարուի»:

«Եւ ան խումբին հետ է Գրիւնլալդ, Ուլանդարտէ «պապականց տունը ժողով կայ» օրերուն, գիշերուան մութին մէջ»:

«Գրիւնլալդ»էն վերադարձի ճամբուն վրայ, կ'առաջարկէ .—

«Եթէ թոյլ տրուի ինձ, կ'երգենում, որ գիշեր մը կը սպրդեմ Էնլէրի վիլլային պարխապներէն ներս եւ թող Էնլէրը գոնէ հեռուէն խշխշայ եղբօր, զաւլի եւ կնոջ խըշխուի»:

Երեսէն կ'երեւի:

* * *

Սեդա Ա.: Մուրադը փորը մնաց...

«Օրերը կը հասուննան—կ'ըսէ օրագիրը— երկուքէ աւելի ծրագիրը կրնայ վտանգել, փճացնել կարելիութիւնը երկուքին»:

«Հատհատ կը հեռանան, երթալ միանալու Քէմալին եւ Էնլէրին»

»

:

«Պէտք է մնար այլեւս երեք ահաբեկիչի. երկուքն ալ բաւական է»:

«Պէտք է, ամէն դնով, օձիք ձեռք տալ, երկուքի պարագային»:

«Ա. իր արտաքինով, բոլոր ծախումներու մէջ, կըլլանայ գիւրացնել ոստիկանութեան դործը, փրկած ըլլալու համար իր խոցուած վարկը»:

«Ուրեմն... Ա. պէտք է հեռանայ Բերլինէն. Գերմանիայի սահմաններէն»:

«Վճիռը հաղորդուած գիշեր, սա կտրիճը, ըսես, գետին զարնուած, փչրուած բերեղ մըն էր»:

«Եւ մեկնեցաւ լալով, մուրադին չհասած...»

ՄԵՀՄԵՏ ԱԼԻ ԲԵՅ

Թալէաթի ահաբեկման օրերու փորձառութիւններէն ստլրած, թէ ինչպիսի թախառումներ ու հետապնդումներ կը պահանջէ անունները փոխուած, պզուշաւորութիւնով թաքնուած ռմբադործներու հասցէն գտնելու, ստուգում ընելու գործը. (վեց հոգեհան ամիսներ տեւեր էր Թալէաթի հասցէն գտնելը),

1.— Որպէսզի կարճեցուի նպատակին հասնելու ժամանակը, եւ թախառումներու, հետապնդումներու հետ կապուած անպատեհութիւնները նուազ ըլլան,

2.— Որպէսզի Սուրբ Գործը արագ հասնի իր վախճանին, քանի որ ստուգուած էր, թէ մահապարտները կը պատրաստուին թողնելու Գերմանիան եւ Երթալ, միանալու ինյէրին ու Քէմալին, էսկան կը դառնար աչք մը ունենալ թուրք շրջանակէն ներս :

Անոր դերը պիտի ըլլար գլխաւորապէս հայթայթել փնտռուածներու հասցէն : Մասնաւորապէս Բէհաէտտինի հասցէն :

Իսկ դատաստանը տեղի ունենալէ յետոյ, ըստ դրծի առած ընթացքին, եթէ անհրաժեշտ դառնար մնալ եւ չարունակել ներքին լուրերը հաղորդել, որպէսզի տեղեակ ըլլայինք թուրքերու մտածումներուն :

Այսպէս կը ծնէր Մէհմէտ Ալի բէյը :

* * *

Մէհմէտներ ու Ալիներ շատ կան : Թուրքեր :

Այս մէկի ճակտին միւսոն կայ : Հայ զրխառոնեայ : Մէկն անոնցմէ, որու ճողոպրումը թուրք եաթաղանէն հայաջնջութեան օրերու հրաչքներէն մէկն է :

Պարտամուրհակը ճակտին՝ չհատուցուած ծով աբիւնին : Եւ հատուցման ճամբուն սլրայ, ան ալէտք է թըլլաւորուի, Մէհմէտ Ալի դառնայ : Այդ է ճակտին դերը,

զոր հայ նահապետները կը հեգեն ամէն օր, անոնց, որ Ուխտերուն ամենասուրբն ունին, հոգիներուն մէջ:

Եւ մեր Մէհմէտ Ալին ունի:

Օրեր են, երբ պահ մը գոնէ հայը խելքի կուգայ, ի տես «Մեծ դաշնակիցներու» կողմէ հայ միլիոնով զուհերու ուրացումին եւ ծով արիւնի վաճառքին, ու իր ձեռքը կ'առնէ դատը, որ փրն է:

Սողոմոնի գնդակը արձակա ծ է վճիռը:

Շունչ առնելու ժամանակը չէ: Վազե՛լ, վազել՛... Այս օրերը մեզի հետ չեն մնար միշտ ո՛չ սեւերսը, ո՛չ ներսը:

Ոճրադործները շատ են. հասցէները թաղուած Բերլինի մոլորեցուցիչ խաւարին մէջ: Աչք մը, գոնէ աչք մը պէտք է, որ ներսէն կարենայ փարոսը դառնալ քայլերուն անոնց, որոնք պէտք է քիչ խարխաւեն, ժամանակին հետ քայլ կարենալ պահելու համար:

Այս է գերը Մէհմէտ Ալին:

Երիտասարդ մը, (գեռ կ'ալրի), նրբակազմ, չափանկազոյն մաղերով, միջահասակ, Կիտարիայի շրջաններէն, թուրքերէն լեզուն օրօրոցէն իրեն ընտանի, եւ շէշը իրաւ թրքական, եւ տէր այնպիսի յատկանիշներու, որոնք լեզուն իր հետ անխուսափելիօրէն կը բերէ ու կը նստեցնէ ենթակայի ձեւերուն, չարժամներուն, մտածելու ու գործելու կերպերուն վրայ, նոյնիսկ ետվաշ-ետվաշութիւնը «այսօր չըլլայ վաղն ըլլայ»-ի ճակատագրապաշտութեան: Դերին տիպը:

Խմորը արդէն մէջը, կ'իյնայ Պոլսական միջապայ-րին մէջ: Սահմանադրութեան օրերն են: Հայ երիտասարդութեան երազի քաղաքը, ուր դետի պէս կը հոսի գաւառներէն ուսումնաստենչ, խանդավառ հայ երիտասարդութիւնը: Համալսարա՛ն, բժիշկ ու փաստաբան դառնալու...:

Մէկն ալ մեր Մէհմէտ Ալին, որ ինքզինքը կը դանդ
իրաւարանական վարժարանին մէջ:

Եւ, սակայն, դեռ չաւարտած կը հասնի 1915-ը:
Պատմութեան անասելի թուականը:

Ու ինքն ալ մէկն անոնցմէ, որ խումբ առ խումբ տար-
ուեցան դէպի Անատոլիոյ խորերը եւ չդարձան: Հրաշքը
կը պահէ զինքը, ասլրած թուրք, շատերու պէս միակ
լատը այն օրերուն՝ եաթաղաններէ պրծումին, ճակա-
տադրուած դերի մը համար, կարծես, աւելիով հասուն-
ցած թրքադիտութեան լեզուին ու բարքերուն:

Օրն է իր դօրակաշին:

— «Յիմար երա՛ղ...» կը ծանակեն «բարձր քաղա-
քագէտները», «ուղեղի իշխանները»:

Որովհետեւ դեռ քանի մը ամիսներ են որ Բերլինի
մէջ ահաբեկուած է թալէաթը եւ «յիմար մը, երազող մը»
միայն կրնայ մտածել, թէ կարելի է տարի մը յետոյ նոր
յաջողութիւն ունենալ: Կայ նաեւ այն, որ սխալ է կեդ-
րոնանալ Բերլինի վրայ թէ՛ քաղաքապետին թէ՛ Բերլինա-
բընակ հայերու շահերու տեսակէտէն:

Բայց հայաստանի ոճրագործները Բերլին են կեդրո-
նացած: Ահա անունները անոնց, որոնց ձեռքերուն վրայ
թաց է դեռ հայ արիւնը եւ ուղեղներուն մէջ նոր արիւն-
ներու որոճանքը:

— Մեր նահատակները, կը պոռայ, «խենդ» սիրտը:
Ո՛չ քաղաքապետութիւն կայ, ո՛չ անհատներու շահ: Կան
ոճրապարտներ եւ անոնց որջը՝ Բերլինը:

Եւ կը յաղթանակէ սիրտը, ինչ հոգ թէ արիւն թրք-
նէր, եւ իրեն նետուած մաղթանքն ըլլար. — «Գնա՛, աղա-
սինք ձեռքէդ...»:

Թրիտաութիւն, թաղային մուխթարի վկայութիւն,
պաշտօնական ձեւակերպութիւններ, օրինական թուղթե-
րու հայթայթում... քանի մը շարաթի խնդիր միայն:

Եւ ահա Մէհմէտ Ալի բէյ մը ծնած:

Իտալիայի վրայով գէտի Բերլին :

Կեսարիայի շրջանէն հարուստ թուրքի մը գաւազը :
Հայրը մեռած , ինք մեծցած խնամքին տակ Բիւպա ա-
նուն հօրեղբոր , որ իր կարգին հարուստ վաճառական մըն
է եղած : Իր շրջանակին յատուկ գեղիս ու շուայտ կեանքը
քայքայած է իր առողջութիւնն ու ջիւղերը : Եւ հօրեղբայ-
րը թէ՛ հեռացնելու համար եղբորորդին իր շրջապատէն ,
թէ՛ բժշկելու համար անոր ջլախտաւորութիւնները , պիւն-
քը կը զրկէ Գերմանիա , բժիշկ հանձարներու երկիրը , ա-
նոնց խնամքին տակ մնալու :

Աւարները հայերու տեղահանութեան օրերուն , բազ-
մապատկեր են իրենց հարստութիւնը :

Ասիկա նաեւ խայծը գրպանով կուրացնելու Եւրո-
պային արդէն իսկ ծանօթութեան վարկ վաճառողները եւ
խթանելու անծանօթ նորեկին առաջնորդութեան մէջ շա-
հադիստութիւն մը , եւ դիւրացնելու իր գերը :

Այսպէս է , որ ահա կուգայ Բերլին : Տեղին ու լի-
պունքն անծանօթ , միայն լեցուն գրպանին վստահ , գրպա-
նով անոխիս :

Եւ իբր թէ ...

Ինչ բախտաւորութիւն... թափառանքներուն մէջ
յանկարծ աչքին կը դարնէ «հիւալ»... բառը իր լեզուին ,
տոտերը հալեխօս... եւ արիւնը կը խողտայ . հոս թուրք
կայ . ես եղբայրս գոռայ սա «տիլտիլ» աշխարհին մէջ :

«Այսպէս է , որ կը մտնեմ այս դռնէն ներս , ինչպէս իմ
տունէս» , կ'ըսէ ան , կարօտաբաղձութեան մէջ խեղդ-
ուած :

Ո՛ր օրհնեալ կեդծիք... :

Էքմէլն է իր գիմացը :

Օտարութեան մէջ անիմանալիօրէն տոեղծուած՝
գեղուն վաթանաւորութիւնը :

* * *

Եւ ահա կը խօսի օրագիրը .—

«Արդէն վառտկուած է մօտիկ բարեկամութիւնը Էք-մէլին . Զէմալ Աղմիի մեծ տղուն» :

«Ան է առաջնորդս մասնադէտ բժիշկներու մօտ . Թարգմանա» :

«Ուշինչ ունիմ գերմանացի մասնագէտին հետ : Իր համբաւին կ'երթամ միայն գրպանս վկայելու համար : Գուցէ, մասնադէտն ինքն ալ կը հաւատայ իր արտաճանաչութեան ալ, զեղազրին ամենաբուժութեան ալ : Էքմէլըն՝ հարկաւ : Ես եմ միայն որ գիտեմ թէ ջիղերուս դադարանքները տուտ վկաներ են, ինչպէս թուրք դատարաններու մէջ, թուրքը կը բերէր՝ հայուն դէմ» :

«Գիշերները մէկտեղ ենք յաճախ Էքմէլին հետ, որ Բերլինի քաֆէներուն, դրօսավայրերուն պաղտնիքները կը բանայ ինձ : Յայտնի է որ կը ճանչնայ դանոնք : Եւ կրկնակի դոճ, որ անգամ մըն ալ ձրի կը վայելէ դանոնք, ի հաշիւ իր անլեղու կեսարացի արիւնակցին» :

«Կը խօսի Բերլինի դեկավարներու եւ Քէմալի մօտիկ կապերու մասին, որոնք կ'աշխատին մէկիկ-մէկիկ յերթալու Անգարա եւ Բուխարա» :

«Աղայէվ, Մուսամէր, Աթըֆ եւ ուրիշներ արդէն իսկ անցեր են Անգարա եւ անցած կարեւոր պաշտօններու դուռն : Բայց դեռ Բերլին կը գտնուին Պէհաէտտին Շաքիր, Զէմալ Աղմի, Պէտրի, Ճէվտէթ, Աղմի եւ ուրիշներ» :

«Բէհաէտտին Շաքիր մօտիկ անցեալին պացած է Բուլղարիա Մուսթաֆա Քէմալին համար ղէնքեր գտնելու առաքելութեամբ» :

Կ'անցնին օրերը Մէհմէտ Ալի — Էքմէլ մտերմութեան մէջ : Եւ...

«Օր մը, ըստ իմ սովորութեան, կը հանդարտիմ «Հիւլալ», Զէմալ Աղմիի ծխախոտի խանութը» :

«Ներս կը մտնէ 12 տարի առաջուան, Պոլսոյ իրաւաբանական վարժարանի իմ թուրք դասընկերներէն մէկը :

Էքմէլ կը ծանօթացնէ մեզ իրարու» :

Ահա թէ ինչ կը պատմէ Էքմէլ օրեր յետոյ, երբ քանի մը դաւաթը զինքը «կ'անկեղծացնէ», դրօսարանի մը մէջ .—

«Քու խանութէն դուրս ելնելէ յետոյ, քեզ ծանօթացուցած բարեկամս ըսաւ, որ Մէհմէտ Ալին աֆէնքան շատ կը նմանի իր մէկ հայ դասընկերին (կուտայ անունը իսկ ու խկ), որու հետ եղած է իրաւաբանական համալսարանի մէջ» :

Էքմէլ կը խոստովանի, որ կատկած մը կ'արթննայ իր մէջ, թէ չըլլայ որ Մէհմէտ Ալին մէջ ծալտուած հայ մը ըլլայ :

Կասկածը շատ բնական հետեւանք է : Որովհետեւ նոյն ինքը Էքմէլն է, որմէ հետաքրքիր հայ ականջներու վը հասնի այն լուրը, թէ Սմեթիկայի մէջ հայ կազմակերպութիւն մը, որ Թալէաթը սպաննեց, ահաբեկիչներ զրկած է կամ պիտի զրկէ սպաննելու Բէհայատին Շաքիրըն ու Ջէմալ Աղմին ալ. թէ լուրը հասածէ Բերլին, Արտաքին Գործերու նախարարութեան, անկէ տրուած՝ Ալեքսանտր փլաց, ոստիկանական կեդրոնին, որ իր կարգին լուրը հաղորդելով անթականերուն, խոստացած է իր պաշտպանութիւնը, եւ իբր ինքնապաշտպանութիւն, արտօնած անթակաները՝ զէնք կրելու :

Բնական էր որ Էքմէլ ունենար վայրկենական կասկածը եւ քանի մը օրեր անուցանէր զայն, նոյնիսկ փորձարկումներ որոճար :

Այսպէս .—

«Մտածեցի — կը խոստովանի Էքմէլ —, մեղանշաւորի ձայնով, խղճահարի մը պէս — մտածեցի փորձ մը ընել : Մեր խանութի լաւ յաճախորդներէն, տիպէթի առուտորի մէջ, լաւ հայ բարեկամ մը ունիմ, Լեւոնը : Մտածեցի անոր պատմել քու մասին եւ անոր օգնութեամբ փորձ մը կատարել : Սարքել, որ օր մը երեքով ըլլանք

դբօսարան մը եւ խօսակցութեան ընթացքին, ան, իբր թէ պատահականօրէն, քանի մը խօսք ըսէ հայերէն, տեսնելու համար, թէ ի՞նչ կ'ըլլայ հայ բառերու անդրադարձումը քու վրայ» :

«Բայց յետոյ փոխեցի իմ միտքը, վախճալով որ դուն կրնայիր կռահել եւ ևս ամօթով պիտի մնայի քեզի պէս մէկին թրքութեան վրայ կատկածած ըլլալու համար : Այլ ի՞նչպէս երեսդ կրնայի նայիլ» :

«Եւ այդ բոլորը միեակ սնոր համար, որ մէկը տասնեակու տարի առաջուան իր մէկ ծանօթին նմանցուցեր է դէմք մը :

«Այնքան մարդիկ կան իրարու նման» :

«Կ'ընդունիմ որ մեղանչեցի քու թուրք արեւին ու մեր բարեկամութեան դէմ» :

Եւ իբր չքմեղանք կը կրկնուի ահաբեկիչներ եկած ըլլալու մտին ծանօթ պատմութիւնը :

Ո՛վ թուրք, որ հրէշութեանդ չափ եթէ չըլլայի՛ր անմիտ . . . :

«Ես կը վախնամ — Կ'ըսէ օրագիրը — որ այս կատկածը կրնայ առաջնորդել մահապարտները, եթէ էքմէլ իր հօր յայտնած ըլլայ զայն, զրեւ Պոլիս իրենցներուն եւ անոնց միջոցով հետամուտ ըլլալ, ստուգելու համար, թէ իրա՞ն Կեսարիայի շրջանները գոյութիւն ունի Րիզա անունով վաճառական մը, որու և դբօրդին Բերլին եկած է բժշկուելու : Այդ պարագային կրնայ բացուիլ իմ կեղծ թրքութիւնը» :

«Կը հանդարտեցնէ զիս ան, որ դէմս նստած է, թէ էքմէլ այնքան ալ խելք չունի : Ապացոյցը՝ իր խղճահար խոստովանութիւնը : Եթէ նոյնիսկ նման փորձ մը կատարուի անդամ, դուն ու ևս չառ լաւ կը ճանչնանք թուրքին ետվաճառչութիւնն ու ճակատագրապաշտութիւնը : Պոլիս նստող թուրք բարեկամը մինչեւ Կեսարիաները մարդ գտնելը, անոր խնդիրք մը ընելն ու խնդիրքին պա-

տասխանն ստանալը, Բերլին հաղորդելը, չափոնց Մուհամէտի գլուխը դացած կ'ըլլան մահապարտները»:

«Բայց, այս սրբազան, ազդարարութիւն մըն է մեզի, որ խորապահելի մը պէտք ահա կ'իջնէ եւ մեր զգաստութեան եւ մեր քամակին՝ շարժելու համար արագ, արագ եւ շատ արագ: Վերջապէս մենք ալ արեւելքցի չե՞նք...»:

«Հարցումը չհտուած ակնարկ մը ունի իր մէջ: Եւ «խորապահ» բառը՝ հրաման մը»:

* * *

Բախտ ըսուածը առեղծուած մըն է, որ իր քմահաճոյքներն ունի կարծես: Խաղալ մարդ կոչուած խամահիկի սնամաստութիւններուն հետ. քիչ անգամ խողովոյցներով ու քրքջացներով դայն, յաճախ ճանկոտելով, ճուարներով, տաղնապներով մէջ քրտնցներով: Բայց միշտ ինքն հաճոյանալով:

Եւ ահա, բախտի խաղ, պիտի պատահի որ, նոյն ալի օրերուն, կը պատմէ օրագիրը.—

«Կին մը ելլալ Զէմալ Աղմիկին տունը եւ զինքը տեսնել ուզէ: Տնեցիները կը վռնտեն զինքը հայ կարծելով դայն»:

«Դարձեալ, նոյն օրերուն, ուրիշ հայ մը, որ իբր թէ Տրապիզոնի օրերէն առնելիք ունի եղեր Զէմալ Աղմիկին, խանութ երթալ եւ իր առնելիքի մասին խօսի»:

«Եւ այս դժբաղդ զուգադիպութիւնները կը համարուին նշաններ Զէմալ Աղմիկին ձեռք ձգելու»:

«Ահա թէ ինչո՞ւ երկու չարաթէ ի վեր ան խանութ չի գար»:

«Այս բոլորը կը պահանջեն հասցէն Բէհաէտտին Շաքիրին, որ գեռ կ'ուշանայ դժբաղդաբար»:

Կը պատմէ Մէհմէտ Ալի.—

«Մարտ 2, 1922 — Երէկ երեկոյ էքմէլ զիս տունը ճաշի հրաւիրեց: Կերանք. խմեցինք: Խօսեցանք հինէն նորէն: Զէմալ Աղմիկին ալ հետեւեալ: Իմ ամբողջ ճիւղն էր

հետևել ամէն մէկ բառի, աստուգելու համար, թէ ոեւէ
կերպ կը մատնէ⁶ խտկածը, որ էջմէշլու ծայր տուած էր :
Ոչ մէկ կտակածելի խօսք, ակնարկ եւ բառ : Վստահ, որ
ոեւէ կտակած չունին իմ հարապատ թրքութեան մասին» :

«Նոյն երեկոյին Ալմի Բէյին (Բէյրութի վալին)
տունը հաւաքուած են եղեր Բէհաէտուն Շաքիր եւ Պէտ-
րին ու իրենց ասլորակաւ պրինսիպ անցուցած : Թեքեֆօնու
կանչեցին Ջէմալ Ալմին ալ, բայց ան չդնաց» :

Այսքանը ճաշակ մը Բերլինի մթնոլորտէն :

* * *

Լրացած է կտակածներ ցրելու նախադրուածութեան
չրջանը :

Մարտի 13-ն է :

Այդ երեկոյին հանդիպման համար նախորոշուած
ճաշարանին մէջ (Ռեֆօրդ, Ջէմալ Ալմիի խանութը
լրտեսութի մէկ կէտ), առանձին սեղաններու շուրջ աչ-
քեր իրարու հետ կը խօսին հապճեպ ծամելով :

Միշարանին մէջ.—

«Ժամը 4-ին, էջմէշին հետ «սպարային» տունը դա-
յրի : (Այս է այլեւս Ջէմալ Ալմիին անունը) :

«Միւս սենեակին մէջ Ժողով ունէին» :

Մէհմէտ Ալիի դերը վերջացած է :

Եւ հայ բանակը (չորս հոգի միայն) չարժման մէջ .
Ուլանդշարասէ թիւ 47-ը արդէն օղակած :

Վերը լոյսերը կը վառին : Կ'անցնին ժամերը, բոլէ-
ները ժամացած : Ժամը 12-ն է արդէն : Լոյսերը կ'անց-
նին ննջասենեակները : Ելնող-մտնող չկայ :

Լուրն ուշ է հասեր :

Ուշ ենք մնացեր :

* * *

Մարտ 15 :

Երկու օր յետոյ տարեդարձն է Թալէաթի սատա-
կումին :

Ոչ մէկիլ միտքէն կ'անցնէր, որ թուրքն ալ հոգեհանդիստի կը հաւատայ :

Չէ՞ որ «Կօթլագ»-ը թուրքին հաւատքի տարերքին րդխտման է : Երեսի հայու գլուխին սարսափը կախուած պահելու համար սատակին մէջ անդամ :

Ի զուր չէ որ հայը ընդհանրապէս, արեւմարէն յետոյ, երկխաղով կը լեցուէր զօռելներու մօտէն անցնելու տուն : Որովհետեւ թուրք զազանութեան սարսափը հաւատալ մղած էր զինքը, թէ երբ մուխն ու խաւարը կ'իջնեն, սատակները դուրս կուգան իրենց գօռերէն եւ շան կերպարանքով քեզ կը հետապնդեն, լեղապատառ կ'ընեն :

Շուներու հանդէպ, քոսոտ թէ խածան, թուրքի իւրայատուկ սէրն ու զուրգուրանքը չի՞ քղխիր այն հաւատքէն, թէ իր մեռելները կը դառնան ոռւէ կենդանի մը եւ այդպէս կը շրջին երկրի վրայ, իրենց մահէն յետոյ : Մասնաւորապէս շուն :

Եւ մոլորանքը այս գիշեր, վաղքն ու հսկումը ծանօթ դռնէ դուռ, պատուհանէ պատուհան, ի զուր կ'անցնին. ու գիշերը կ'անցնի անօգուտ յոգնութիւններով միայն :

Շատ ուշ է արդէն, երբ յաջորդ օր Մէհմէտ Ալի կը պատմէ .—

«Երէկ գիշեր տարեղարձի հոգեհանդիստեան արաբողութիւնն էր Հարդէնքերգի թիւ 4-ը :»

«Հոն էին բոլորը որ հայ ազգն ապանենցին» :

«Եկած էին Եհիսո Թալէաթը ողբերգելու» :

«Մօլլան աղօթք կարդաց : Սգաւորներ թալէաթական ուխտը նորդեցին : Խմեցինք անշաքար սեւ սուրճը եւ մխիթարելէ յետոյ տիկ. Թալէաթը, մեկնեցանք էքմէլին հետ, երթալ սուղը մոռնալու Բէգինա» :

Արդարացում :— «Ինքն ալ չէր գիտեր. չէր կրնար երեւակայել թրքական այս նորոյթի մասին» :

Ու նորէն կը պատմէ Օրագիրը Մէհմէտ Ալիի բեր-
նով։—

«Անցած օր, գիշերը, երբ խումբով կը վերադառնա-
յինք Ձէմալ Աղմիին տունը, կը յիշէք, տեսանք ղերար
ձեր հակումի թախառումներուն մէջ։ Հետապնդեցինք ձեզ
որոշ տեղ իրը կասկածելիներ»։

«Ճիշդին (Ձէմալ Աղմիի կրտսեր տղան) այդ մասին
խօսեր է իր հօր։ «Պապա»ն, որ խելօքուլթեանս մասին
համարում ունի, հարցուց իմ կարծիքը։ Ու ես հանդար-
տեցուցի ղինքը, յայտնելով, որ ստուգապէս կրնային
հրէաներ ըլլալ, այնքան նման էին հրէաներու իրենց ար-
տաքինով»։

Եւ ահա վերջապէս Բէհաէտտինի հասցէն։—Սափինէի
Բլազ, 22»։

* * *

Եւ վերջապէս, Ապրիլ 17-ի գիշերը։

Ուլանդտրասէի վրայ կը յաճին միլիոնով անթաղ
հայ մեռելներու վրեժականչ հողիները երեք ստուերներու
մէջ։

Դեռ Մեռելոցի Օրն է։ Զփաղուած՝ կը պահանջեն ա-
նոնք իրաւ հողեհանդիստ մը տալ իրենց։

Եւ կը կրակուին երկու պնդակներ։ Ու թուրք արիւնով
ու արցունքով կը հովանան հայ մեռելները։

«Նոյն գիշերը—կը պատմէ Մէհմէտ Ալի—նորէն միա-
տին ենք էքմէլին հետ. գիշերային մեր արշաւանքներուն
մէջ։ Բացառապէս աւելի հեթանոսական քան Վերք, բա-
ղոսային՝ տեղէ տեղ»։

Ժամը առտուան երկուքին, յափրացած՝ փողոցն ենք
արդէն»։

«Կ'ուզեմ մեծ եղբօր հողածուլիւն ցոյց տալ։

«Ինչ բախտ, որ էքմէլ իր տղամարդուլիւնը վիրա-
ւորուած զգալով՝ կը մերժէ ղիւ ընկերանալ իրեն մինչեւ
տուն։ Այլապէս ո՞վ կրնար երաշխաւորել նման պահերու

անականակալին առեղծուածը: Որովհետեւ չեմ դիտեր թէ
«Օրը» հասունցած է այնքան»:

«Կը բաժնուինք: Ես իմ սենեակը • էքմէլ իր տունը»:

«Կը քնանամ գլուխս բարձին դրած—չդրած»:

«Առտունն ժամը 6—ին, հեռախօսը կը ցնցէ ղիս»:

«Էքմէլն է.—

— Մէհմէտ Ալի, հօրս գլուխն ալ կերան...

— Պօշ պօղազըգ իսթէմէգ, էքմէլ...

— Վալլահի, երմէնիլէր պապամը վէ Բէհաէտտին
Շաքիր պէյի տէ վուրմըշլար կէչէն ագշամ...

* * *

Եւ ահա Բերլինի թերթերը, ոստիկանատան տեղեկու-
թիւններով, խմբագրական յօդուածներով, լրատու-
ներու տեղեկատուութիւններով Ապրիլ 18—ը կը դարձնեն
տարի մը առաջուան Մարտ 15—ը:

Այսպէս.—

«1922 Ապրիլ 17, Երկուշաբթի, ժամը 23.30—ին,
Ուլանդատրասէի 47 թիւ դրան առջեւ, Երկու հայ ահա-
բեկիչներու կողմէ սպանուեցան Զէմալ Աղմի փաշան,
Տրապիզոնի նախկին կառավարիչը եւ Դոկտ. Բէհաէտտին
Շաքիր քէյը, Իթթիհատի ամենէն աղքեցիկ անդամներէն
մէկը»:

«Ահաբեկիչները իրենց գործը կատարելէ յետոյ,
չիօթ ստեղծելու եւ հետապնդում արդիւնելու յայտնի
դիտումով, օդին մէջ կրակելով փախած են Լուդվիգքիր-
շըշտրասէի ուղղութեամբ եւ անհետացած»:

«Դէպքին վայրը դանուած է Սէյիէյճ ատրճանակ մը,
ինչ որ կը հաստատէ այն տեղեկութիւնը, թէ Ամերիկայի
մէջ հայ կազմակերպութիւն մը ահաբեկիչներու խումբ
մը դրկած է Բերլինի մէջ սպաննելու նախկին թուրք փա-
շաներ»:

«Ոստիկանութիւնը անմիջապէս փութաց դէպքին
վայրը»:

«Երկու ահաբեկուածներու մահը եղած է վայրկե-
նական» :

«Դիակները փոխադրուեցան դիազննարան» :

«Երկուքն ալ զարնուած են աջ ականջի ետեւէն» :

«Նոյն մեթոտը, ինչպէս դործուած էր Թալէաթ փա-
շայի ահաբեկումը : Ան ալ զարնուած էր աջ ականջի ե-
տեւէն : Յայտնապէս փորձ մարդոց դործ» : (*)

«Տիկին Թալէաթ, որ դէպքի վայրկեանին կը գըտ-
նուէր երկու զոհերուն մէջտեղը, հետեւեալ ձեւով կը
սլատմէ դէպքը .-

«Ուլանդչարատէ թիւ 80-էն, Ալմի բէյի, Պոլսոյ նախ-
կին Ոստիկանական Տնօրէն եւ յետոյ Բէյրութի վարի,
տունէն դուրս ելանք եւ քալելով կուգայինք : Րուհսի բէյ
կը քալէր առջեւէն, Տիկին Զէմալ փաշա, զոքանջը, տը-
ղան, Տիկ. Բէհադատին Շաքիր բէյ, իր տղան կը քա-
լէին խումբով . իսկ անոնց ետեւէն ես՝ Զէմալ Ալմի փա-
շայի եւ Բէհադատին Շաքիր բէյի մէջտեղ, խումբին ե-
տեւէն» :

«Երբ հասանք թիւ 47-ին առջեւ եւ դիշեր բարի կ'ը-
սէինք բաժնուելու համար, ետեւէն երկու երիտասարդ-
ներ ուժպին հրեցին զիս դէպի առաջ եւ երկու գնդակ
կրակեցին : Երկու զոհերը ինկան իրարու վրայ» :

(*) Ահաբեկչական ռազմագիտութիւնը կը հրահան-
դէ .-

«Գնդակին ստոյգ մահացութիւնը ուղեղը նշան ու-
նեցալուն մէջն է : Ուղեղի պայքումը վայրկեանական մահ
է : Ամենալստահելին ֆակտէն, կողմերէն եւ կոնակէն է,
եւ ատրմանակի փողը նշանին դաշելու չափ մօտաւորու-
թեամբ : Իսկ թէքնիքը դէմ դէմի ֆակտ ենթակային հետ,
անցնիլ անոր ձախ կողմէն եւ առաջին ֆայլին իսկ որ ան-
ցած ես զինքը, դարձ մը ընել կրունկիդ վրայ եւ արդէն
ատրմանակիդ փողը ենթակայի աջ ականջին ետեւի ցը-
յուած մասն ունի անխուսափելի :

«Յայտնապէս անոնք շատ լաւ կը ճանչնային իրենց ղոհները եւ կ'ուզէին որ ինձ գնդակ չդալի» :

«Բուհախ քէյ, որ առջեւը կը գտնուէր, փորձ ըրաւ փախելու : Ահաբեկիչներէն մէկը նետուեցաւ առաջ. իսկ երկրորդը, որ ատրճանակը ուղղած էր դէպի Բուհախ քէյը, տատամսեցաւ կրակել, որովհետեւ իր ընկերը կը գտնուէր իր եւ Բուհախ քէյի մէջտեղը» :

«Այս վայրկեանին սահեցաւ ահաբեկիչներէն մէկուն ոտքը եւ ինկաւ : Ես օգտուելով այս առիթէն, փորձեցի բռնել զայն. բայց երկրորդը ուղղեց ատրճանակը ինծի եւ ամէն մէկ փորձիս վրայ յայտնապէս կը սալառնար կրակել : Մինչեւ որ իյնողը ոտքի ելաւ եւ երկուքը մէկ ակասն փախիլ Լուրվիդքերչըրչարասէի մէջէն» :

«Անցորդներ չփութած՝ անշարժ կը կենային. ոչ ոք կը փորձէր հետապնդել. որովհետեւ ատրճանակը ձեռքն ունեցողը կը կրակէր ետ ու առաջ» :

«Ահաբեկիչներէն մէկը շատ յերիտասարդ, նիհար, թուխ եւ քիչ աւելի քան հինգ ոտք հասակով մէկն էր : Միւսը աւելի բարձրահասակ, աւելի ուժեղ կազմուածքով, հայու դիմագծով երիտասարդ մը» :

«Եթէ տեսնեմ կրնամ ճանչնալ» :

Իսկ չէնքի : դռնապահուհիին ցուցմունքն է .

«Այսօր, կէսօրէ յետոյ, երկու կասկածելի երիտասարդներ, որոնք կը կրէին ափօրթ հագուստ, բաց գոյն, երկու անգամ անցողարձ կատարած են իրենց դռնէն, եւ իր ուշադրութիւնը գրաւած են եւ կը համապատասխանեն Տիկ. Թալէաթի նկարագրածներուն : Ինքն ալ կրնայ ճանչնալ զանոնք, եթէ տեսնէ» :

Այս է դէպքի առաջին օրուան ոստիկանական տեղեկութիւնը :

Կը խոտաացուի 50,000 մարքի պարգեւ «ոճրագործ» ներու ձերբակալութիւնը յաջողցնողին :

* * *

«B Z» (Բերլինի օրաթերթներէն մէկը) կը գրէ, թէ արդէն իսկ ձերբակալուած է ահարեկիւններէն մէկը, զոր Տիկ . Թալէաթ եւ 47-ի գոնապահուհին ճանչցած են : Ան մէկն է երկու հայ ուսանողներէն Բերբերեան անունով : Միւսը՝ Ունանեան :

Եւ կ'աւելցնէ .—

«Երէկ դիշեր Բէհաէտտին Շաքիր բէյի կիներ նամակ մը ստացեր է մտտ դերմաներէնով գրուած, տակն ալ քանի մը անդիւիներէն նախադասութիւն : Նամակը, ի միջի ալլոց, կ'ըսէ, թէ Ջէմալ Աղմին կոտորած է իր փղրայրները, եւ թէ ահարեկիւնները արդէն իսկ հեռացած են Բերլինէն : Ստորագրութիւն՝ Prinz von Mierzyaski» :

Եւ այն բոլորը, որ Աքանչեւին Արամ կը պատմէ իր յուշերուն մէջ :

* * *

Այսպէս է ահա Բերլինը 1922 Ապրիլ 17-ին յաջորդող օրերուն եւ քանի մը շաբաթներուն :

Թերթերը ինչպէս կ'ըլլան . ծանօթ է :

Իսկ թրքական աղբիւրներէ քաղուած ներքին լուրերը հայթայթել Մէհմէտ Ալիին դերն է :

Սուտն ալ, իրան ալ նոյնքան արժէքաւոր՝ քայլին, որ կը մնայ այլեւս միշտակը : — Ոստիկանական թաթը հասնելէ առաջ արդարեւնրուն, դուրս գալ դերմանական սահմաններէն :

Սուղի ու նման աղէտի օրերու բերումն է բնական եւ արիւնակցի պարտականութիւնը սպաւորներուն հետ սպակցողի, զանոնք միտթարողի դերը :

Չէ՞ որ Մէհմէտ Ալին «պապա»յի տան մէջ «տան տղայ» մըն է : Մանաւանդ որ կսկիծները կը կուրացնեն աչքերը : Ոեւէ սխալ նշան իսկ՝ ցաւի անչափութեան յայտարար : Կը մնայ, որ իր հոգին կարենայ այլ ապրումներու տոկալ ի տես զոյգ մը սատակներու :

Բայց խուսափում չկայ :

Մինչեւ Գերմանիայի սահմաններէն պրծումի օրը, որքան ալ բաղձայ խնայուիլ իրեն թուրք երեսներ տեսնել, այդ դէմքերը, լացող թէ աչքերն յաւիտեան սիւնիւ, իր շրջապատն են եւ խուսափում մը հէնց ինքը ամենէն վտանգաւոր ինքնամատնութիւնը:

Պէտք է այցելել «Հէհտ»ներուն, երբ խումբը կ'երթայ դիւանարանի մատուռին մէջ, խաչին տակ պառկած դիակներուն: Պէտք է սգաւոր դէմք չինել սգաւորներու հետ: Մէկը իր ալ «պապա»ն է:

Իբր վերջին յիշատակ «մեծ Հէհտ»ներէն, երբ կ'ուզուի լուսանկարն ունենալ անոնց, այրինքը նստած իրենց սիրելի ամուսիններու անարին, իր պէս թուրք ու «տան տղու» բերումն է մտնել յիշատակի այդ «մատունքին» մէջ:

Ուրբաթ օր, «Սուրբ օր», տեղի պիտի ունենայ յուղարկւորութիւն:

Կարելի⁶ է վախուտ տալ յուղարկւորներու թափուրէն: Ի՞նչ արդարացում կրնայ վտանգաւոր չլլալ:

Բերումն է իր հարապատ «տան տղայ»ութեան աղաքողութիւն, Էքմէլի հետ ինքն ալ լլալ մէկը «սիրելի պապայի» ֆէնագէիմ ձեռք տուողներէն:

Կը մնայ որ այդ երանութեան տոկայ հոգին:

Հայ նահատակներուն հարազատութեան ուժին մեռնիմ . . . :

Եւ շուտով կը հասնի օրը, որ Գերմանիայի սահմաններուն մէջ ձգած տաճիկ ձորձերը դէպի Վիէննա ու Պոլիս յարութիւն կ'առնէ հայ քրիստոնեան:

«Չուշանաս» :

Մարտի կէսերն հասած ենք արդէն , երբ կը հասնի Ս .ն . :

Առաջին օրերու տաղտուկները խնայուած են իրեն :

Երբ իր դերին կոչումն ու յատակադիրը կը հրահան—
դուի իրեն , իբր կրկնութիւն այն բաներուն , որոնք ար—
դէն ծանօթ են եւ որոնց յանձնառութեան հաւանած , ան
ահա արդէն կը խօսի այնպիսի բաներէ , որոնց մասին զի—
տակցօրէն անտեղեակ պահուած են Արամը , Թ .ն եւ Ա .ը ,
որոնք շատ աւելի պատասխանատու դերերու կոչուած են :

Այսպէս , որ ան արդէն իսկ տեղեակ է թէ Գերման
ոստիկանութիւնը ծանօթ է ահաբեկիչներ եկած ըլլալու
պատմութեան եւ այլն , յայտնապէս հետեւութիւններ
հանելով , համեմու համար եղբակացութեան , թէ ինք
կը տեսնէ որ անյաղթելի դժուարութիւններ կան մեր առ—
ջեւ եւ դուցէ ձախողանքով վերջանայ այս քայլը :

Կ'ըսուի իրեն .

— «Ահա , թէ ինչ է քու դերն ու մասնակցութիւնը :
Ըրէ ինչ որ կը հրահանդուի քեզ : Պարտականութիւնդ է
ամէն դիչեր դեկոլցանել օրուան ընթացքին քեզ յատկաց—
ուած դերին մասին եւ տոանալ յաջորդ օրուան ընելիքիդ
յատակադիրը : Ատկէ աւելիի հոգը առնող կայ» :

«Եւ—ասիկա հրաման է— արդիւրուած է խստօրէն
ուել մէկի հետ . այլ մանաւանդ անոնց հետ , որոնք պի—
տի ըլլան ատրճանակի բլթակը քաշողները , խօսիլ նման
պատմութիւններով» :

Օրագիրէն ընթօրինակութիւն .—

«Զէ' . պէտք է եւ էական , որ բլթակը քաշելու դերին
սահմանուածը չզիտնայ , թէ իր ամէն քայլին զինքը հե—
տապնդողներ կան , թէ ոստիկանութիւնը՝ ծանօթ իր

ծրադիրներուն, իր հետքին վրայ է եւ պատրաստ է արդէն արարքին վրայ բռնելու զինքը եւ այլն: Որովհետեւ անդրադարձը այն անխուսափելի եւ բնական ալ ենթակա-յական գրացումը կրնայ ըլլալ, որ խոցէ իր քաջութիւնն ու յանդգնութիւնը: Էականը՝ իր դերին եւ նշանէն չվրի-պելուն»:

«Դիր կրակի գծին վրայ կռուող զինուորին մէջ թըշ-նամիլ առաջին զնդակին հետ իր զարնուելու, սպաննուե-լու դադարարը, եւ զուն առնուազն պիտի խոցես հերոսը անոր մէջ»:

«Ահա թէ՛ ինչու Իհհատտին Շաքիրի եւ Ջէմալ Աղ-միլի դիակները փռուելէ առաջ, Արամ եւ իր ընկերները պէտք է գիտնան, թէ անոնք գիտեն իրենց ճակատագրին հետ կապուած պատմութիւնը եւ ատրճարակ կը կրեն ի-րենց դրպանին մէջ»:

«Եւ, սակայն, գիտէ ահա Ս. որ լրացուցիչ դեր մը ունի գործի ամբողջութեան մէջ, եւ ինքն իրեն իրաւունք ալ կը յաւակնի դատումներ ընելու, եզրակացութիւն հա-նելու»:

«Ծանր հոգ մը...»

«Պէտք է խառնու արգիլել: Պէտք է ուշադիր հակել»:

«Եւ գտնել պատասխանը հարցումներուն, —ինչո՞ւ, ի՞նչպէս եւ ուրիշ՞ այս տեղեկութիւնները Ս.ին դեռ նոր հասած Բերլին»:

* * *

Ս. միջահասակ, խարտեաշ մազերով, ընդուն բերնին մէջ դարձող, լաւ պատմող ու նկարագրող, իր վրայ հեղի-նակութեան հով մը պատցնող տիպ մըն է:

Շիրակի դաշտէն: Մինակը սահմանէն անդիէն այս խումբին մէջ, որ թուրք զուլումներու աշխարհէն են:

Մէկն անոնցմէ, որ Փետրուարեան ապստամբութե-նէն յետոյ Հայաստանէն դուրս եկան. եւ ապաստանած՝ Բուլղարիա, լծուելով այլեւս մէկ բանի- թէ հայ բու-

չեւիկները աւելի վատթար են եւ հայութեան առաջին
թշնամին քան թուրքը: Առանց, սակայն, «կեանքերումը»
թուրք մը ճանչցած ըլլալու:

Իր ներկայութիւնը այս խումբին մէջ, լուռ պար-
տաւորանք մը, իբր նման զործերու մէջ «աննման, անսո-
խորինելի ուժ»ի:

Զինքը ներկայացնողներու - որովհետեւ ոչ ոք կը
ճանչնայ զինքը անձով եւ անցեալով- չթունքին վրայ
բառերը չեն զօրեր Ս.ի հրաշագոյրժ կարողութիւնները
սրտակերելու: Եւ այդ պատկերացումին մէջ բառերը ու-
նին լուսեայն պարտադրականութեան եւ պայմանակա-
նութեան իսկ շեշտը:

«Նման զործերու մէջ վորժ, խելահաս, համեմատա-
բար աւելի տարէց, հեռատես, որու ներկայութիւնը ան-
պայման կրնայ որոշ տոկոսով աւելցնել զործի յաջողու-
թեան կարելիութիւնը»:

Զինսթաիող վկայութիւնն է .-

«Ս. փետրուարեան շարժումին մէջ աչքառու դերա-
կատարներէն է եղած Էջմիածնի շրջաններուն մէջ, ստոր-
երկրեայ դերով: Յետոյ «Փրկութեան Կոմիտէ»ի օրերուն
մինչեւ ոստիկանական տնօրէնի գիրքին հասած...:

Եւ ահա ան Բերլին է:

Սենեակը Մ. Կանի յարկարաժնին մէջ: Ան ալ բոլ-
ջեւիկներէ հալածուած եւ Գերմանիա ապաստանած առեւ-
տըրական մը:

Շուտով պիտի հասկցուի, թէ Ս. իբր աչք պարտա-
դրուած է. աչքն անոնց, որոնց համար հաւատամք է, թէ
նախախնամականօրէն, ճակատադրօրէն առանց այդ աչ-
քին, սահմանէն անդիցիներ չեն կրնար իրերը չիտակ
տեսնել եւ կանոնն է նման աչքի մը մէջէն դիտուի իրերու
«չիտակը», մահաւանդ հսկուի ուղղութիւնը, համապա-
տասխանութիւնը:

Կը բացատրուի այլեւս, թէ ինչո՞ւ, ինչպէ՞ս եւ

ուրիշ^օ կրնար դիտցած ըլլալ իրեն չսահմանուած քաներ :
Եւ հովը՝ դատումներ ընելու, Կղրակացութիւններ հա-
նելու :

Շատ անընական եւ տարօրինակ կը գտնէ, նոյնիսկ
վիրաւորական՝ իր «Կարողութիւններու» նկատմամբ հա-
մեսութիւնը այն դերին, որ իրեն վիճակուած է :

Բայց եղածն եղած է :

Եւ չտեսնել ձեւանալը, հանդուրժելը եւ համբերե-
լը կը դառնան դործի ընթացքին հրամայականը լեզուդ
խածնել քանի դեռ լեզու խածնելը կը մնայ միայն սրտի
խառնուքի դէին մէջ, եւ չանցնիր փախելու սահմանը :
Շալկել հոգ մըն ալ . բայց չընկճիլ, քանի դործի ձախո-
ղանքին ու վիժումին վտանգ չսպառնար : Մինչեւ որ փաս-
տերը դային ապացուցանելու, թէ Ս . դործին մարդը չէ
եւ մանաւանդ վտանգ մը . հետեւաբար արհամարհել ամէն
նկատում եւ հրամայել իրեն հեռանալ Բերլինէն :

Ահա փաստեր, որոնք Ս . ի «քաջութիւնն» ու «ընդու-
նակութիւնները» ոչ միայն չարդարացուցին, այլ ընդհա-
կառակը : Տրուած խիստ հրահանգին հակառակ, ան
«կասկածուած»ութեան, ոստիկանութեան կողմէ խիստ
հետապնդումներու, Արտաքին Գործերու Նախարարու-
թեան միջոցով ստացուած լուրերու պատմութիւնները
պատկերազարդումով դարձուց սեփականութիւնը նսեւ
«տղա»ներուն, միշտ յանգելով այն Կղրակացութեան, թէ
այս դործը դատապարտուած է ձախողանքի եւ զոհեր
տալու :

Թերացումներ որոշեալ ժամերուն իրեն յատկացուած
կէտերու վրայ գտնուելու մէջ, խուսափումներ պարտա-
կանութիւններու մէջ, որոնք որքան ալ «համեստ», մե-
քենայի ամբողջութեան մէջ նոյնքան ճակատագրական
եւ էական դեր ունին եւ կրնան խանգարել մեքենայի շի-
տակ դործելը :

Բայց ամէն իրիկուն, իր զեկսյցի պահուն, պատմու-

Թիւն մը իր ժամանակացոյցի անթերի կատարումներուն , առանց զիտնալու , թէ աչք մը վայրկեաններով արձանադրած է իր ուշացումները , խուսափումները եւ կապած հրաւիրող վախկոտ շարժումները :

Եւ երբ դիտել կը տրուի իրեն խստութեամբ եւ խելքի կ'իյնայ , թէ ի դուր կը կարծէ ապաւինել լեզուանիտութեան , կը դիմէ արդարացումներու ,—

«Որ Ուլանդ 47 թիւը հակելու անեն աչքի է ինկեր . հետեւաբար հետքը կորսնցնելու համար հեռացեր է» :

«Որ Բէհայտտինը իր տունէն մինչեւ Ուլանդչորասէ թիւ 80—ը (Ալմի բէյի տունը) , մէկ կէտէն միւսը աւելի քան կէս ժամի ճամբայ , հետապնդեր է ժամը 4-ի ատենները» : Ինքն ալ , սակայն , հետապնդուեր է անոնցմէ , որոնք հեռուէն կը հսկեն եղեր Բէհայտտինի վրայ , որոնցմէ հետքը կորսնցունելու համար , կառքով դացեր է տուն : Անոնք օթոմոքիով հետապնդեր են զինքը տանող կառքը» :

Թալէաթի սատակումով Մօցչորասէի «Շարգ»—ը յաւկոսելէ յետոյ , Ջէմալ Ալմիի տունն է ժողովաւայրը ընդհանրապէս , ամէն երեքշաբթի :

Կը յանձնուի Ս . ին հակել միայն Բէհայտտինի բնակարանին վրայ եւ հետապնդել դայն , եթէ ան ալ երթայ Ուլանդ 47—ը :

Ան չի դիտեր , թէ նաեւ ուրիշ աչք մը կը հակէ նոյն կէտը :

Դուրս կուգայ , որ ան չի ճանչնար մարդը . որովհետեւ Բէհայտտին դուրս ջէ ելած իր տունէն , այն վայրկեանին , որ ըստ Ս . ի պատմութեան «դուրս ելաւ եւ նա հետապնդեցի մինչեւ Ջէմալ Ալմիի տունը» :

— Հսկէ վաղը , կը հրամայուի , թիւ 22—ը , իբրեւ ստուգելի կէտ մը :

Երեկոյին , զեկոյց .

— Հսկեցի : Եւ կապածուեցայ :

կը ստուգուի, որ գտնուած է թիւ 32-ի բոլորտիքը.
«Ժողովրդի մը բնակարանը: Երկու թիւեր որ իրարմէ հե-
ռու են մօտ հինգ (*) վայրկեանի տարածութեամբ:

«Ձիւնախառն անձրեւոտ օր մըն է. Մարտ 28»:

«Երեքշաբթի. «մեր բարեկամ»ներու ժողովի օրը»:

«Ս. ի Ժամադրավայրը՝ Բէհաէտտինի տան հակելու
կէտը»:

«Ուրիշներ՝ Բէհաէտտինի եւ Ջէմալ Ազմիի տունե-
րու միջանկեալ ճամբան»:

«Երեկոյին՝ զեկոյց»:

— Բէհաէտտինի տունէն մարդ չելաւ:

Մինչդեռ Ժամանակացոյցի պահերուն իսկ, ան ելած
է եւ Ջէմալ Ազմիի տունը ժողովին գացած, հետքերուն
վրայ հետապնդող արջերու տակ:

Ս. կը լսէ նաեւ երկրորդ զեկոյցը ու գլուխը կը կա-
խէ:

Ուրիշ երեկոյ...

«Այսօր կը հսկէի իմ կէտին վրայ: Երկու հոգի ելան
եւ Բէհաէտտինի տունը գացին»:

(*) Բերլինի մէջ մղոններով երկար փողոցներու
տուններուն թիւը հազիւ թէ հարիւրաւորը անցնի: Այն տա-
րածութիւնը, որ Ամերիկայի մէջ, հազարներ պիտի պա-
րունակէր: Ահա թէ ինչու Ուլանդտրապէի նոյն մայր-
երկայնքին վրայ Ջէմալ Ազմիի տունէն (թիւ 47) մինչեւ
Ազմի քէյի տունը (թիւ 80), 33 թիւի տարբերութեամբ
տարածութիւնը քաջելով մօտ 15 րոպէ կը տեւէր:

Գերմանիայի փողոցներու թիւերուն ուրիշ մէկ ինք-
նուրոյնութիւնն է, որ չկան զոյգ եւ անզոյգ թիւերու մայ-
քեր: Թիւերը կը սկսին 1, 2, 3 եւ յաջորդաբար այնքան
որ փողոցի մը երկու մայրքերուն վրայ տուներ կան: Այն-
պէս որ մէկը, կանգնած փողոցի մը թիւ 1-ին առջեւ դի-
մացը կը տեսնէ այդ փողոցին պատկանած վերջին թիւը:
Եւ կրնայ ըսել, թէ այդ փողոցի ընդհանուր թիւն ի՞նչ է:

«Քիչ յետոյ վառեցան երկրորդ յարկի լոյսերը» :

«Թաթառեցայ այդ կողմերը եւ նկատեցի որ մէկը կանգնեւ է թիւ 22-ի դուռը եւ ամէն անգամ որ ես կ'անցնէի այդ կողմերէն, դուռը կանգնողը զանգ կուտար եւ վերէն, պատուհաններէն՝ զլուսններ զիս կը զիտէին : Ասոր վրայ հեռացայ կառքով» :

Յաջորդ օրը կ'ուզուի որ Ս. ցոյց տայ երէկ զիշերուան զինքը լրտեսող պատուհանները : Դուռն կուզայ, որ լրտես պատուհանները Բէհայտիւնի տան չեն պատկանիր :

Այսպէս : Ամէն պատուհան ուր լոյս մը կը վառի . ուրիշ զլուսն մը երեւնայ . փողոցի վրայ ունէ մէկը, որ քովէն անցնի . մանաւանդ իրեն նայի . անպայման զինքը լրտեսող մըն է . զաղտնի ոտտիկան մը, որ վստահարար կը ճանչնայ արդէն ահաբեկիչները զէմքերով ու հասցէներով :

Եւ ամէն դայաւուն (զերեթէ ամէն ղերմանացի տուն ունի հատ մը անոնցմէ), որոնց հոտառութիւնն ու ճանաչողութիւնը անվիճելի է, կանչուած է մեզ հետապնդելու զերին :

Սարդեցնելով նաեւ բաւեր, որ Արամ եւ Թ. կուահեն, թէ բերլինցիներ զէմ են այս դործին եւ Պոլիսն ալ զփկամակ, յայտնապէս նահանջականութեան մղելու զանոնք :

Այն ատուիճան, որ Արամ եւ Թ. բողոքեն եւ պահանջեն լսեցնել Ս. -ն, չխօսելու համար իրենց հետ նման բաներու մասին :

Կրանիտեայ էին, սակայն, հողինները եւ անհաճանջ հրամանը անթաղ զոհերու ողիններուն :

Ո՛չ նահանջ Սուրբ դործի ճամբուն վրայ, ո՛չ տարակոյսի թոյն՝ ղեկավարութեան մասին :

Զէ՛ . այս խոսճապահարութիւնն անտանելի է ալլեւս :

Իսկ յայտնի ճիշդ՝ դայն ներարկելու նաեւ անոնց , որոնց վիճակուած է բլթակը քաշել , ճադատադրապէս վըտանդաւոր :

Եկած է Ժամանակը , երբ ուեէ օր կրնայ ըլլալ «Օրը» (տէր Թակ) :

Եւ ահա Աւադ Ուրբաթ օր կը հասնի ծածկադիր նամակը անոնցմէ , որ այս «աննման»ին «աչք»ով տեսեր են իրերը Բերլինի մէջ :

Բառ առ բառ կրկնութիւնը այն պատմութիւններուն , որ Ս . Ի առօրեան եղած է : Ոստիկանութիւն , հետապնդում , դէմքերու եւ քայլերու ստոյգ ապացուցում , անպայման ձախողանք , ձերբակալութիւն . . . դերմանական դայլաչուներու իսկ յիշատակութիւններով . . . :

Եզրակացութիւն .

— «Չմտածել կատարուած ծախսերու , տքնութիւններու , պատասխանատուութիւններու եւ այլ բաներու մասին , քանի որ ըստ ստացուած տեղեկութիւններուն , զորքը ստուգապէս դատապարտուած է ձախողանքի . . . «Լիւրիտէ» ընել դայն եւ «տղաները» հեռացնել Գերմանիայէն :»

Պերճախօս բառերու չըսուած բայց «լռելեան հասկըցուած» ազադայ «պատասխանատուութեան» ճշդումը , աննախատեսելի ուեէ անպատահութեան պարագային :

— «Այսպէս՝ կ'ըլլայ Աւադ Ուրբաթը» :

— Բրիտոսոս , սակայն , չխուսալեցաւ խաչէն . . . «կ'ազադակեն անապատներէն անթաղ զոհերը հայութեան :

Այս ազադակ—հրամանին արձադանդն է ,

— Ս . , ահա ճանապարհածախսդ . . . վաղն իրիկուն իսկ կը հեռանաս Բերլինէն . . . :

* * *

Եւ վտանդներուն դէմ դուրաշն եւ դաւերուն՝ ներսէն , պատառխանը ծածկադիր նամակին , դեռ ճամբան , երկու օր յետոյ , Մեռելոցին , հեռագիրները հասցուցին

աշխարհի բոլոր անկիւնները.—

«Այսպէս կը կատարեն Մեռելոցը հայ նահատակներուն՝ անոնք, որոնց հոգիին մէջ վրէժխնդիր Աստուածը չէ մեռեր»:

* * *

Ո՛չ ձերբակալութիւն, ո՛չ խալ հարցաքննութիւն անոնց «որոնք իրենց առաքելութեամբ, դէմքով, անունով, հասցէով ծանօթ են եղեր ոստիկանութեան եւ քայլ առ քայլ կը հետապնդուէին: Պէտք էր, ուրեմն վերջ տալ ձախողանքն ստոյգ այս գործին»:

Ապացոյցուած էին պատմութիւնները:

Եւ...

Մէհմէտ Ալի արդէն Բերլին է: Արամ կը սպասէ Վիեննայի մէջ: Մեկնած են Ա. եւ Թ.:

Եւ կարգն անորն է, որ հազիւ երկու ամիս առաջ Բերլինի վրայով կը մտնէր Պոլիս, Բերլինը լի կարելութիւններով ու էականութիւնով ուսումնասիրած, «սուրբ գործի» յատակադծով, ինքզինքը գտնելու համար որոշումին դէմ, որ Բերլինցիներու ստիպումին տակ եւ քաղաքագիտական «խմաստութեամբ» «դուրս է հռչակեր Գերմանիան լիբր դործունէութեան վայր»:

Սպառնալիքի դէմ սպառնալիք «յանուն թրքահայ միլիոնով նահատակներուն»:

Եւ հաստատուած է իրաւունքը մեր նահատակներուն:

Ու Ա. ի եւ Թ. ի դէպի Կոստանցա ողջերթի համբոյսէն քանի մը օր յետոյ...

ՕՐԱԳԻՐ

«Միրքէճիկի կայարանէն շոգեկառքը կը տանի դիւս դէպի Ֆիլիսիէ—Սօֆիա»:

«Ո՛չ «Երթաւ բարով», ոչ «մեռաւ—բարով» կայ»:

«Սիրքէճին, այն կէտն է, որու ծովեղերքը դուրս
նետեր են դիւ օր մը, ինծի պէս տաանեակներով որբուկ-
ներուն հետ, որոնց տունը քանդեց թուրքը, հայրն սպան-
նեց. եւ սովահար մնացորդացը պատառ մը հացի հոգը
թեթեւցնելու համար կուշտ Պոլսին շաբակը նետեց: Որ-
բանոց: Աղբին Տունը: Որբուկները Աղբինն էին»:

«Պիր փւրէկ պօգ տըհա...» Բառ առ բառ: Տաղ-
ուած հոգիիս եւ ուղեղիս»:

«Այս բառերն էին առաջինը, մեր երեսին նետուած
թուրք համալներու արիւնահոտ կըպիններէն, բորենիի ա-
խորժով, ի տես թուրք եաթաղանով գըրուած սա ողբեր-
դութեան»:

«Սիրքէճի» բառը հրաշէկ յուշարարն եղած է ինձ
համար միշտ իմ որբութեան օրերուն, եւ ամէն անցնող
օրուան հետ քիչ մը աւելի դոռ արձագանգը այն նախա-
տինքին ու հրէշախնդացութեան՝ նետուած Աղբիս ու ա-
նոր խրեակներուն դէմ, որ թուրքի սիրտն ու ուղեղն են»:

«Ու ահա կ'երթամ ես, այդ բառերուն հայօրէն պա-
տախտանելու ուխտով, միանալու անոնց որ ինձ կը սպա-
սեն»:

* * *

«Փետրուար է դեռ. բայց դարնանային քաղցր օրե-
րէն մէկը կարծես»:

«Պոլիսը իւրայատուկ անուշութիւն մը ունի արեւոտ,
պայծառ օրերուն: Ոսկորը, Ոսկեղջիւրը, Մարմարան ի-
րենց ջուրերուն կը հաղցնեն կապոյտ մը, որ արեւելքի
երկինքներուն տրուած է: Ու երբ շողեկառքը գիւ սուլոցին
հետ կ'անցնի Ննի Գափուն, Գում Գափուն, Սամաթիան,
Ետի Գուլէն, Մադրի Գիւղը, Այ Սթէֆանօն... միշտ փ-
գերելով Մարմարան, քանաստեղծ մը ինքզինքը ներշնչա-
րանի մը մէջէն անցած ըլլալ կը զգայ, եթէ սիրտ թողու-
ցեր են Կուրծքին տակ, հակառակ տուներու խարխուլու-
թեան, որոնց տախտակներուն՝ մէկ լուցկի բաւական պի-

տի ըլլար աննման խարոյկ մը դառնալու: Պատմաբան մը ինքզինքը պիտի գտնէր պատմութեան մէկ բաց դըրքի առջեւ, որ աջ ու ձախ աւերակներով, պարխապներով կը խօսի եւ սրբան աւելի են անոնք քանդուած ու հին կարծես աւելի հանդիսաւոր է անոնց լեզուն, անոնց չեղարը»:

«Ես մոռցեր եմ այդ դոյզ սիրական լեզուները այն օրէն, որ հօրս հացովն սպրած հրէշ մը, որ միայն թուրքը կրնայ ըլլալ, գնդակը հօրս կուշտին, իմ որբութիւնս որոտաց եւ Ազգը որդեղրեց զիս: Ես եղայ Ազգիսը»:

«Անհրաժեշտ է ինձ կանգ առնել Բուլղարիա. Ս.ին ըսելու չափ միայն՝ չուշանաս»:

«Բուլղարիան, որու հանդէպ իմ մէջ աէր մը ստեղծուած է եղեր Մակեդոնական յեղափոխականներու կեանքով, այսօր զիս հետաքրքրող բան չունի»:

«Բայց բուլղար հողին վրայ սոք գնելէ յետոյ ինչպէ՞ս կարելի է, Ուխտի սա օրին, ուխտագնացութեան չերթալ Վիտօլի սոքերուն տակ տարածուող սրտիկ դերեզմանատան մէջ այն դոյզ հողաթումբերուն, որոնց տակ կողք կողքի կը պառկին երկու սրբազան խնդեր— Քրիստափորն ու Վասմը— դարձած ռումբի կոտորուանքներ Սուլթան Համիտի մահուան Ուխտի ճամբուն վրայ»:

«Ի՞նչ ըսի ես այդ գերեզմաններուն ծնկաչոք...»:

«Անոնք ըսին ինձ.—

«Մեզ համար բաւ էր Սուլթան Համիտն անգամ, որ չուշանայինք կառուկառոր պայթելու: Ապա եթէ տեսած ըլլայինք Թալէաթ, Էնվէր ու Զէմալ... Դուք տեսաք... Ուխտը ուխտական...»:

* * *

«Յուրա էր Սօֆիան»:

«Բալկանները փետրուարի մէջ ձմեռ է դեռ»:

«Առաւօտուն, երբ չողեկառք կը մտնեմ, թեթեւ

ծիւն մը կը մաղուի հանդարտ : Յետոյ միայն պիտի դըտնէի, թէ ինչ կը նշանակէ եղեր ձմեռը բալկաններու մէջ, որու ձիւնին ու փոթորիկին մասին լսելը չի բաւեր, պէտք է տեսած ըլլալ :»

«Յաջորդ կայանս Զազրէք է . Սերբիա : Ուր պէտք է փոխէ չոգեկառքը ճամբորդը, որ դէպի հիւսիս՝ Վիէննա կ'ուղէ երթալ :»

«Ամբողջ օր մը սակայն, Սօփիայէն Զազրէք, համեստ գնացքի մը մէջ, որ քանի կը յառաջանայ իր գէմ մթնոլորտը ձիւնի պատի մը վերածուած կը դռնէ» :

«Գիշերը՝ զիրօ է աստիճանը վաղօններուն մէջ : Կոնտրիբուորի պատասխանն է սրափացող ճամբորդներու բողբոջին, ողորձին . — Ջերմութիւն մատակարարող խողովակները սառեր, պայթեր են :»

«Սօփիայէն Զազրէք ճամբուս վրայ ոչինչ կար դործի էութեան հետ կապուած : Կարգն է յեղափոխականի ըմբռնումին, որ զիս կը դնէ չոգեկառքի մը մէջ, որու ջերմարաչի խողովակները չզիմանան բալկանեան ցուրտին :»

«Պէտք է տողալ . միայն ծխելով—ծխելով, ոտքի վրայ գետինը ծեծելով, խուցը մաքարաւ դարձնելով, որովհետեւ կը պակսի նաեւ ճաշարան— վաղօնը, պոռնի գաւաթ մը թէյով ջերմանալու համար» :

«Սառէ օձ մը կը պսակի ծոծրակէս ողնասիւնս ի վար» :

«Վերջապէս չոգեկառքը սրչալոյսին կը հասնի Զազրէք» :

«Դէպի Վիէննա չոգեկառք . իրիկունը» :

«Զազրէք— ձիւնաքաղաք : Դադրած է ձիւնը : Յուրտն ու վժացող քամին սակայն շունչը շրթունքիդ՝ կը սառնցնեն» :

«Ինչ օգուտ սրճարանի ջեռոցին կոնակ տուած, ամբողջ օրը, թէյ ու կոնեակ խմելը : Սառէ օձը կոնակս ի

վար չի լմկիր , չի հալիր : Կարծես ողնածուծո է . սառեր է» :

«Ժամը 6-ն է : Յոյսս հրաչքին վրայ է Ուխտին , երբ կը մանեմ շողեկատըր՝ դէպի Վիէննա» :

«Եւ երբ աչքերս կը բանամ Վիէննայի մէջ , կը դռամ , թէ հրաչքը կատարուած է : Օձը հալեր է Կալիսիոյ հալածուներ» :

«Ո՞վ է այն լմաստունը , որ կը յաւակնի ըսել , թէ հրաչք չկայ : Մարդն ինքն իսկ կծիկը չէ՞ հրաչքին . . . »

ԲԵՐԼԻՆ ԱՅԴ ՍՐԵՐՈՒՆ

Օրերը կուգան : Իսկ կարգը : Կը բերուի :

Եւ ահա օձիքէն բռնած , քաշկուտելով , տաղնապնդու մէջ արիւն քրտնելով այդ կարգը—կարգը Բէհայէտ—տինին եւ Զէմալ Աղմիին—բերելու համար է , որ խումբ մը—միլիոններու արիւնի վրէժին ուխտեալներ—ուրացուած դատաստանը տեսնողի դերին վիճակուած են :

Թալէաթի զիախով տեսնուած արդար դատաստանին վրայէն ահա մօտ տարի մը կ'անցնի :

Պէտք չէ ուշանայ Բէհայէտին Շաքիրինը :

Օրերը վատ են , չա՛տ վատ , դուրսը թէ ներսը :

Դուրսը կը բարձրանայ Քէմալի աստղը եւ «հայ մե—ռեկներն ալ թիւ համրել , հայութեան արդարութեան հիմք ընել» խոստացողները արդէն ամէն օր ծունկ մը աւելի կը խոնարհին այդ աստղին առջեւ :

Ներսը՝ Մուսթաֆա Քէմալներուն մէջ փրկիչ փրկողները Թաւրիզէն Ամերիկա (Պուլիս—Բերլինի վրայով) , Փարիս (Գահիլէ—Պուսոյ վրայով) , Ժընեւ (Գահիլէի վրայով) , իրար կը յաջորդեն , արիւն թքնող արեւմտահայ հոգիին վրայ կոխկրտելով , թուրքէն վեր բուլէվարի հայը թշնամի կանգնեցնելով , որպէսզի մոռցուի թուրքն ու անոր հայակերութիւնը եւ հարթուի ճամբան Թաւրիզեան դադունի (սլադունի բացի իրենցալէսներէն) Ուխտի ճամբան : Թուրքի փրկչականութեան կրօնը :

Առանց բուշեւիկը աւելի քան թուրքը ատել սովորեց-
նելու, թուրքին մէջ փրկիչ գտնող կրօն չի հաստատուիր :

Թալէաթներ դատող ոգին—հՀատուցուած, ուրաց-
ուած արդար արիւնի իրաւ տէրը—այսպէս՝ կը դառնար
ժայռը՝ Գէմալներու մէջ փրկիչը փնտռողներու ճամբուն
վրայ, զոր գլտորելը պայման կը դառնար մզկիթ հաս-
նելու :

Իսկ թալէաթէն յետոյ Բէհաէտալիներու դատաս-
տանները չիք կըմային դարձնել նոր կրօնին հաւատա-
ւորներու մատահնդիութիւնն ու անկեղծութիւնը Գէմալ-
ներու աչքին :

Պիտի չուշանային օրերը ապացուցանելու համար,
թէ ի դուր չէին Գահիրէ, Պոլիս, Բերլին կայանները,
դէպի Բոսդոն, Փարիզ, Ժընև նախարարապետութիւն-
ներու անհաշիւ կայք դարձուիլը :

Առանց այս լուսարձակին պիտի չմեկնուին շատերն
այն դէպքերէն, որոնց կ'ակնարկէ Արամ. «Աս ալ ուրիշ
պատմութիւն է» :

Ասիկա երկու բեւեռէ բեւեռ հակընդիր դադափար-
ներու խուլ բայց իրարամերժ գուպարն է դաշնակցու-
թեան ներսը :

Բիւր—բիւր օնթաղ թրքահայ նահապաղներու վրէժի
իդէալն ու թուրքով «փրկութեան կոմիտէական» Հայաս-
տան վերականգնելու քաղաքական դաւանամբը դօտեմար-
տի մէջ են աչքերէ անտես :

Մէկը կամ միւսը պէտք է պարտուի :

Հարցի էութեան մէջ իսկ է մէկին կամ միւսին չիք
ըլլալը :

Երկու կողմն ալ կ'ըմբռնէ հարցը՝ իր խորքին մէջ :
«Ընկեր» բառը այլեւս չըթուծի վրայ է միայն : Հոգիներ
իրարու նման չեն : Մէկին մէջ ծովացած արիւն կայ. միւ-
սին՝ «քաղաքականութիւնը հաշիւ է» :

Իսկ Բերլինի մէջ:

Բերլինցիներ, որոնք Թալէաթի օրերուն աշտպէս կամ աշտպէս կրնային կռահած ըլլալ, թէ բաներ մը կ'անցնին —կը դատնան: Այնպիսիներ նաեւ, որոնք անդի ու լեզուի իրենց ծանօթութիւններն սպաս դրած էին սուրբ զործի ընթացքին մէջ: Այնպիսիներ, որոնք Թալէաթի տատակումէն յետոյ, դատի օրերուն դրսեւորուելու էին իրենց խանդավառութեան մէջ. իրենց հասակներով մէջանալն էին Սողոմոնի պաշտպանութեան զործին մէջ, առանց ծածկելու իրենց զգացումները, թէ հայ երիտասարդի մը այս քայլը արդարագոյն պատասխանն էր մեծ դատաւորներու անբարոյական ուրացումներուն, և հայ հողիին մնացած էր իր արիւնջին դատաստանը ինքն իր ձեռքն առնել:

Չէ՞ որ ամբողջ աշխարհը ձայն կուտար ի նպաստ Սողոմոնի գնդակի արդարութեան:

Երկիւղ չկար: Ծածկուելու օրեր չէին:

Տարի մը անցել էր, սակայն, 1921-ի Մարտին:

Զգուշութիւն հրաւիրող նշանները կը շատնային օրէ օր:

Բացի այդ, բնական ու հասկնալի էր որ Բերլինցիներ մտածէին, թէ Թալէաթեան նոր դէպք մը իրենց բընական երկրին, քաղաքին մէջ անշուշտ որ պիտի ունենար աննպաստ հակազդեցութիւններ, որոնց հետեւաներն երբ ամէնէն առաջ ու շատ կրնային կրկն իրենք անձնապէս:

Թուրքը, պարսիկը, գերմանացին, պետական պաշտօնեան ու վաղտնի ոստիկանը անունով ու հասցէով կը ճանչնային զիրենք, Սողոմոնի դատի պաշտպանութեան ընթացքին իրենց դերերով: Իսկ իրենք տարիներով հաստատուած Բերլինի մէջ ջէին կրնար թողուլ ու հեռանալ Գերմանիայէն: Բնականօրէն, ուրեմն, պիտի դառնային նշաւակ բոլոր դժուարութիւններուն — հալածանք, հե-

տապնդում, ձերբակալութիւն, պուցէ եւ բանտարկութիւն — որոնցմէ բարոյապէս (իրենց զերման չըջանալին մէջ) եւ նիւթապէս բարիք չէր կրնար սպասել:

Ամէնէն արդարամիտ գերմանացիին մէջ անգամ անխուսափելիօրէն կրնար վրդովմունքը պոռթկալ, իր երկիրը, մայրաքաղաքը հայ-թուրք մարտադաշտ մը դարձած ըլլալու փաստին առջեւ:

Հասկնալի էր նմանեւորու ընդդիմութիւնը նոր վերիժադատատառն մը իրենց բնակած վայրին մէջ:

— Ուրիշ տեղեր ալ կան հայակեր հրէշներ... կ'ըսուէր:

Եւ այս խօսքը վստահ, որ կուտար անձնական մտահոգութիւններէ: Ո՛չ մէկ տարակոյս, որ անոնց հոգին — սքանչելիօրէն հայ — նոյնքան պիտի խանդավառէր, թեւ թեւնար, եթէ վրէժխնդրական քայլի մը ձայնը զար ուրիշ տեղէ մը, Գերմանիայի սահմաններէն դուրս: Անոնք նուազ հոգեւին «Օ'խ» չքաշեցին Զիււսնշիբի եւ Սայիտ Հարիմի դիտկներուն առջեւ...:

«Բերլինի մէջ, սակայն, մէկ հատը բաւական է»:

Առաջիններն ու երկրորդները էապէս նման չեն երբեք իրարու, թէ եւ երեւութապէս կը կանգնին հասարակաց նոյն գետինին վրայ: Վերջ տալ Գերմանիայի մէջ հայ նեմեսիսի արդարադատութեան:

Որովհետեւ լքել Գերմանիան այդ օրերուն, կը նշանակէր ազատ կացուցանել հայ արիւնին մեծադոյն պատասխանատուները: Որքան ալ ցնցուած ըլլային անոնք, հասցէ ու անուն փոխած ըլլային, անոնք տեղ չունէին դարձեալ բացի Գերմանիայի սահմաններն ու Բերլին քաղաքը մասնաւորապէս, մինչեւ որ զար օրը երթալու ինվէրին կամ Բէմալին:

Բէհաէտտին Շաքիր, Զէմալ Ալմի, Պէտրի, Զէվտէթ, Ալմի եւ ուրիշներ որջացած էին Բերլին:

Այսպէս ահա Բերլինցիներ, զուտ անձնական մտա-

Հոգու թիւններով կը դառնային վնասուած զօրավիդ առաջիններու, որոնք առաքելութեամբ, քաղաքական նոր դաւանանքով, թուրքի աչքին իրենց վատահելիութիւնը խորացնելու ասպացոյցներ տալու մտահոգութիւններն ունէին :

Գիշը՝ թրքահայ նահատակութեան մոռացումն ու ուրացումը :

ՋԷՅՄՍ ԳՐԻՆՖԻԼԴ

Հանրապետական Հայաստանի Բերլինի դեսպանը :

Մէկը այն սքանչելի հայերէն, որ հակառակ անդլիա-ցի հօր զաւակ, հայ էր ուղեղով, ախրտով, ծուծով ու արիւնով : Թումանեան սղնուական ոգիին իրաւ ժառանգորդ :

Եւ մինակը, այդ օրերու հայ դեսպաններուն մէջ, որ եւրոպական միտքով կրնար արդարացնել բառը Վր բռնվանդակ իմաստին մէջ :

Դէմք մը, որու մէջ հայ հոգին բացարձակ կը տիրապետէր անդլիական արեան պատուաստումին հէ գերմանական ուղեղին :

Մեղք, որ քանի մը տարի առաջ Պարսկաստանի մէջ անչքութեան մէջ ան ալ փակեց իր աչքերը :

Ի՞ր ուսումը առած Գերմանիոյ մէջ : Տիրացած գերմանական հանձարին այնպէս, որ բարեւ բռնէին իր առջեւ այնպիսի գերմանացիները, որոնց առջեւ բարեւ կը բռնէր ութսուն միլիոննոց ազգ մը :

Փրոֆէշընով օրէնադէտ . քաղաքապետութեան մէջ մասնադիտացած, գիււնադիտութիւնը՝ անդլիական արիւնին մէջ, հանդոյց չկար որ չքակէր, երբ ուրիշներ յոսահատ շուարումի մէջ կ'ընկճէին :

Նրբակազմ, նիհարակազմ, միջահասակ, թուխ ու քիչ մը ծաղկաւեր, որու սեւ եւ իմաստուն աչքերը, կրտ-

րուկ նայուածքը մղոններով հեռութէն լսւի կ'ընէին — Ես
հայ եմ :

Կուսակցական չէր :

Եւ չէր ալ հաւատար, որ պետական պաշտօնեան
պէտք է կուսակցական ըլլայ. որովհետեւ կը մերժէր, թէ
կուսակցութիւն մը վեր է կառավարութենէն. իսկ կա-
ռավարութիւնները՝ աղբէն :

Իր համոզումով պետական պաշտօնեայի մը կուսակ-
ցականութիւնը երկու տէրանց ծառայութիւն մըն է,
միշտ ի վնաս պետութեան այն չափով ինչ չափով որ ա-
նոր մէջ շեշտուած է կուսակցականութիւնը :

Ահա թէ ինչո՛ւ կը պահէր իր անկախութիւնը, թէեւ
կուսակցական կառավարութեան մը դեպքանն էր :

Ահա, նաեւ, թէ ինչո՛ւ, որ թէեւ իր պետական տա-
ղանդին ու արժանիքներուն առջեւ զիջած, բայց ան իր
կատարեալ բարեխղճութիւններուն մէջ, ան միշտ ալ ան-
բարեյոյս մըն էր դաշնակցութեան աչքին, կուսակցա-
կանօրէն :

Կուսակցութեան աչքը պէտք է, ուրեմն, որ անոր
վրայ ըլլար :

Լիպարիտի (հանգուցեալ) դեպքանի «խորհրդա-
կան»ութիւնը Բերլինի դեպքանին՝ Գրինֆիլտի մօտ այդ
աչքն էր ահա :

Լիպարիտ ոտքի մատներէն մինչեւ վէտավէտ մա-
ղերուն ծովանքները անժխտելի արուեստապաշտ մը, դե-
ղարուեստի բոլոր ճիւղերուն մէջ. օրերով բառին ճշդա-
պօյնը սինտոռզ մը, առանց զայն դաշնելու շարաթներով
նախադասութիւնը անաւարտ ձգող, մինչեւ որ ճիշդ բա-
ռը ճիշդ տեղին գործածէր (ատկէ՛ իր պրական վաստակին
անօրինակ ժլատութիւնը, հպարտակ իր տաղանդին),
բայց որովհետեւ դաշնակցական, այդ բաւական էր որ
«խորհրդական»ն ըլլար դեպքանին :

Այսինքն՝ կուսակցութեան աչքը : Դաշնակցական չէ՞ :

Գրինֆիլդն անդամ պէտք ունի խորհուրդի եւ աչքի, որ միայն դաշնակցականը կրնայ ըլլալ:

Գրինֆիլդի պէս նրբամիտ քաղաքագէտի մը համար շատ զիւրին էր տեսնելը, թէ օրերուն բերումով Թաթլա-թի տհաքեկման տոթիւ տոկոյծուած բարի կամեցողութիւնները հրթրոներ են միայն: Որ էջը կրնար իր անձին ու պաշտօնին վրայ չանդրաշառնալ հայ երիտասարդի մը արարքը, որքան արդար ու ազնուական հոգեկուէր ան: Բնական իսկ կրնար ըլլալ մարկած մը գետապանատունը՝ տհաքելչութեան բոյն եւ գետապանը՝ տհաքելիչներու հովանաւոր ըլլալու:

Թուրքերու եւ անոնց բարեկամներու եւ կրօնակիցներու համար արդէն ատկէ տարբեր ալ էջը կրնար ըլլալ:

Այս բոլորով մէկտեղ, Թաթլաթի դործը բան մըն էր, եղաւ:

Լէֆտիուս, օրուան կառավարութիւն, դատարան կը փակէին հարցը այնպէս, որ կարելի էր գետապանատունն ու գետապանին անձը վեր մնային:

Իսկ երկրորդ մըն ալ... Զէ՛. փրկութիւն չի կրնար ըլլալ ոեւէ կերպ:

Ահա թէ ինչու այնպէ՛ս կ'ողորձէր այլեւս փակել հաշիւը Գերմանիայի մէջ: Կը սպառնար հրաժարիլ ի տես Գերմանիայի սահմաններէն ելումուտերուն, կասկածելով որ գուցէ հաւաստիացումները զինքը հանդարտեցնելու համար են միայն:

Գիտէր, թէ հաղար պաշտօնեայ ու պաշտօնատուն հայ նահատակներու վրէժխնդրութեան նախադ ընել դաւանողներ կան:

Եւ այսպէս Գրինֆիլդը կը դառնար սքանչելի կուռն մը, որու հմայքը, գիւրքը կարելի էր գործածել ի նըպատ «Բրոմէթէական» գաղտնի ուխտին: Ո՛չ թէ փրկելու գետապանատան եւ գետապանին վարկը, ո՛չ թէ գերծ կաղցրանելու համար բերլինցիները տաղտուկներէ ու վը-

նասնեւրէ, այլ վերկելու համար վատահելիութիւնը ուխտի մը մէջ, որու վէմը թուրքն է :

Ինչպէ՞ս կարելի է Բէհայտտին մը սպաննել Բերլինի մէջ եւ Քէմալի աչքին վարկ պահել Անդարայի մէջ :

Իսկ Ուխտի վէմը Անդարան է :

Նժարի երկու թաթերուն մէջն են «Բրոմէթէն» եւ միլիանով անթաղ հայերու վրէժը :

Եւ հայ զոհերու արիւնին վրայ յաւելեալ արիւնովն է, որ հոգիներէ կը քամուի, որպէսզի վրէժը աւելի ծանրը կշռէ :

Այսպէս է Բերլինը, երբ վրէժխնդիրները կը հասնին Բերլին :

ԳԵՐԳԱՆ

Բախտի մատը դարձեալ, եթէ գերման ոստիկանութիւնը, այնքան խոր խոցուած իր ինքնասիրութեան մէջ, պիտի մոյրէր ու խարխափէր, մինչեւ որ հայ վրէժխնդիրներն իրենց ետին ձգէին գերմանական սահմանները :

Գերգան :

Գերգան Էնվէրի պաշտելի ևւ լքուած հոմանուհին է :

Իր պատգութիւնը Թալէաթի դատաստանագրքին մէկ գլուխն է :

Գերման ոստիկանութեան համար ո՛չ մէկ կտակած, որ Ապրիլ 17-ը մէկ օղակն էր Մարտ 15-ով սկսուած շրջ-թային :

Հայ մըն էր Մարտ 15-ի հերոսը — Սողոմոնը : Աշխարհ գիտէ :

Անշուշտ հայ էին եւ Սողոմոնի ընկերները Բէհայտտին Շաքիրի եւ Զէմալ Աղմիի հոգէատները :

Ու ոստիկանութիւնը կը վերաքննէ Թալէաթի օրերու գիրքը :

Շատ են այնտեղ հայ անունները : Բայց անոնց մէջ մէկը՝ աչքառու : Վ. Բ., թարգմանը Սողոմոնին, դատաւա-

ըութեանց ընթացքին : Եւ ահա Գերդան , որ այն օրերէն ի վեր «Փրէօնդին»ն է Վ.ին :

Ոստիկանութեան համար Գերդան կրնայ աստղ մը ըլլալ :

Կը հարցաքննուի Գերդան : Կը խոստովանի , որ ինք հայերու հետ յարաբերութիւն ունեցած է աւելի քան տասնիէ մը ի վեր , չի ծածկեր որ ունի հայ «Փրէօնդ» մըն ալ Վ. . . :

Այն Վ. -ը , որ Սողոմոնի դատաւարութեան մէջ թարդման եղած էր :

Ու կը խոստովանի ան հարցաքննութեան տակ , թէ ինք տարի մը առաջ դրամ ալ կը ստանար մէկէ մը , որու դերմաներէն դատ կուտար եւ այդ մէկը իրեն ներկայացուած էր հայ բարեկամի մը միջոցով : Անշուշտ որ կը նկարագրէ դայն :

Ի՞նչ զիտնար խեղճ աղջիկը , թէ այդ օտարական մէկը , որ տարիէ մը ի վեր չէ տեսած , անշուշտ մեկնած ըլլալու է , Բերլինի մէջ է կրկին :

Ոստիկանութիւնը ուղիղ գծի վրայ է արդէն :

Գերդայով Վ. , Վ. -ով ալ այն խորհրդաւոր մէկը , որ դուրսէն եկած , կրնար կազմակերպիչն ըլլալ այս վրէժ-խնդրութիւններուն :

Եթէ Բերլին է այդ օտարականը այս օրերուն , ստոյգ է ենթադրութիւնը : Եւ կծիկին թեւը արդէն ոստիկանութեան ձեռքը :

«Անո՞ւնը : Անո՞ւնը քու դերմաներէնի աշակերտին» , կը հարցնէ դադտնի ոստիկանութիւնը :

Թուղթի կտորի մը վրայ է այդ անունը : Թուղթը ոստիկանութեան ձեռքին մէջ :

Եւ զոյգ մը դադտնի ոստիկաններ , թուղթը ձեռքերնին , Պասալջահեան , ներածումի եւ արտածումի , դրամենեալն են , ուր Վ. թէ՛ դործընկեր թէ՛ աշխատող է :

Բախտին մատը :

Ու պիտի պատահի որ վերջին շաբաթներուն, Խլմի-
րէն հայ առեւտրական մը դայ, գործի քերութեամբ ծանո-
թութիւն ունենայ Պապաջանեանին հետ. մականունով
նման անունին անոր որ Գերզան տուած է, իբր իր դեր-
մաներէնի աշակերտը: Որպէսզի երբ ոստիկանութիւնը ա-
նունով մարդը հարցնէ, Պապաջանեան մականունով մար-
դուն հասցէն տայ:

Եւ քսանըջորս ժամ մոլորանքը ոստիկանութեան բա-
ւական է:

Ի՞նչ մտածեց ոստիկանութիւնը Պապաջանեանի մա-
սին, որ ուղած էր օդնել բայց մոլորեցուցած դայն առանց
յետին մտքի:

Եւ երբ դպաց մոլորանքն ու գնաց չիտակ հասցէին—
Դիւսէլդօրֆշտրասէ, կոնակը Զէմալ Ալմիի տունին, ար-
դէն շատ ուշ էր: Ըսին իրեն.

— Հոս էր մարդը որ կը փնտռէք. բայց գնաց...

ԱՅՍՊԷՍ ՃԱՆՁՅԱՅ ԲԷՀԱՅՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐԸ

Կարգը դեռ թալէաթինն է: Օրերն՝ այդ օրերը:

Միլիտնով թրքահայութեան արիւնին «վրէժի Աստ-
ուածաշունչին» Ծննդոցը պէտք է բացուի թալէաթով:

Այս է Ուխտը—ե՛ւ հրամանը:

Մնացածը՝ դեւեր, որ դիւապետին կ'առաջնոր-
դեն քայլերը: Ինչպէս մողերը՝ Բիթլիհեմի մատուրին:

Կարգը թալէաթինն էր դեռ:

Սողոմոնի գնդակը դեռ չէր գրած Վրէժի Ծննդոցը:

Եւ այս ուխտն ու հրամանն են, որ թալէաթը որսա-
լու օրերուն, «անգլ'ացի ճէնտըմէն» մը կամ «ամերի-
կացի սփօրտմէն» մը —ինչպէս կը հաւատային ու իրարու
կը ծանօթացնէին— գիշեր մը սեղսնակից պիտի ընէի
Դոկտ. Բէհաէտտին Շաքիր քէյին եւ Զէմալ Ալմի փա-
շային:

Motzstrasse—ն Արեւմտեան Բերլինի, Շարլոտեն—
բուրգի լուսադոյն փողոցներէն մէկն է. որու երկայնքին
իրար կողքի, դէմ դիմաց կային զիշերայլին հայ— լայՔ
բաժնէներ եւ ժամադրաւայրեր :

1921—ի աշնանամուտին է : Բերլինի թերթերը ներքո—
դտկան տողերով կը ծանուցանեն , թէ Բերլինը ճոխացաւ
արեւելեան տարապով ու բովանդակութիւնով մէկ նոր
բաժնով , իրենց այն թուրք բարեկամներով , որոնք 1915ի
պատերազմի ընթացքին կանգնած էին իրենց կողքին եւ
պատերազմէն յետոյ՝ ասպատան զաւեր Գերմանիայի
սահմաններէն ներս :

Բերլինի ամէն մէկ թերթը խօսք մը ըսաւ արեւելե—
ան սճով այդ նոր ճաշարան—սրճարանի մասին : Անոր
արտաքին ու ներքին նկարագրութիւնները յաճախակի ,
պատկերազարդ երեւցան թերթերու մէջ , մինչեւ պաշտօ—
նական բացման օրը , հրաւիրելու համար արեւմուտքին՝
երթալ վայելելու թուրք արեւելքի զոյնը , սճը , կերա—
կութները , սուրճն ու նուազը , ճաշակն ունենալու հարկմ—
ներու աշխարհին :

Իսկ եւ իսկ Հապար Վւ Մէկ Գիշերներէն մէկ օդա ,
դրուելու համար արեւմուտքի նորոյթապար ուղեղը :

Ըստ թերթերու տեղեկատուութիւններուն , արեւ—
ելեան այս հիմնարկին հիմնադիրն ու տէրն էր այն բաժ—
նետիրական ընկերութիւնը , որու անդամներն էին 1915—ի
պատերազմի կորուստին հետեւանքով՝ Գերմանիա ասպա—
տանած Պուրոյ նախկին իշխանաւորները : Գծուար չեղաւ
ստուգելը , թէ թալէաթ մէկն էր բաժնետէրերէն :

Հայերու մոլիւր մարած , հաշուի չառնուելիք թափ—
թփուքներ ալլելու — կը մտածէին անոնք երեւի : Մանա—
ւանդ որ ամէն օր նշան մը աւելի կը մատտկարարէր յաղ—
թականներուն անբարոյութիւնը , թէ «Լօթներորդ դաշ—
նակից»ին մեծերները անհամար են համբուրու համար .

խակ մնացորդացը՝ թափթփուք, որպէսզի արժէր դրադիւ
Քէմալի բարձրացող աստղին առջեւ :

Ձէ⁶ որ մէկն անոնցմէ ոճրապետներէն հարիւրեակ
մը, Պոլսոյ մէջ, սիրտ ունեցող բայց ուղեղ չունեցող հայ
ձեռքերով որսացուածներ, (որոնք անձնապէս պատասխա-
նատու բռնել խոստացած էին), Մալթայի դատաստանով
լօլօփեր եւ վաղուան առուստուրն ապահովներ էր : Երկրոր-
դը՝ Քէմալն ատեղծեր, կ'ոճաւորէր : Երրորդը՝ էնվէրն
ու Դոկտ . Նաղմբ կը շոյէր, կը շողոմէր : Իսկ պարտը-
ւած Գերմանիայի մէջ պարտուած Թուրքիայի ոճրապետ-
ները կը յորիանային հայու արիւնոտ ոսկիներով, աչ-
քերու առջեւ բայց լիր թէ չկային :

Ինչ⁶ Թալէաթ, Դոկտ . Բէհաէտտին Շաքիր, Ձէ-
մալ Աղմի եւ ընկերութիւնը պիտի մտածէին, թէ Մօց-
ըշտրաս-էն կրնար ասող մը ըլլալ հայ Նեմեսիսին :

Ու այսպէս : Գրեցին ու դրեցին : Նկարագրեցին,
պատկերազարդեցին : Պէտք էր բացումը ըլլար Հաղար ու
Մէկ Գլխերային :

Ի՛նչ լաւ . որպէսզի աչքերը շինային, կուրանային,
ու հայ Նեմեսիսն ալ պատկեր դառնար . մէկն այն արեւ-
մուտքի պատկերներէն, որոնց թուրքը ժպտելու այնքան
վարժ աչքեր ունի :

Շարդը (Արեւելք) — այս էր անունը Բերլինը ճոխաց-
նող թուրք-արեւելք այդ նոր ճաշարան-բաժնին — եր-
յարկանի չէնք մըն էր : Դուրսէն՝ ներկուած թրքական կա-
նաչով : Ճակատի մեծ ապակիին վրայ, մահիկին ու աստ-
ղին տակ, արաբական տառերով՝ «Շարդ» բառը : Առա-
ջին յարկը կը բաղկանար երկու մասերէ եւ ունէր երկու
մուտք : Մօցըշտրաս-ի եւ կողմնակի վտղոցի անկիւնին
բացուող գլխաւոր դուռը չափս արեւմուտքին կ'առաջ-
նորդէր սրճարանի բաժինը, ուր զինքը կը դիմաւորէր
բարձրահասակ, թուխ դէմքով չիւրընկալը՝ թունուղեան
տարադով սրճնուած, որ առաջին իսկ վայրկեանին արեւ-

մուտքցիի շտեպուլթիւնը կը հմայէր : Արեւելեան կեղծ ու ժպտուն քաղաքավարութիւն մը կը լրացնէր առաջին տպաւորութիւնը եւ խոնարհուն հիւրամեծարութիւն մը կ'առաջնորդէր տիկիններն ու պարոնները աթոռներուն , որոնք կանաչ ներկուած էին , նաեւ սեղաններն՝ անոնց առջեւ դրուած :

Ու թունուքեան տարազաւորը արեւելքցիի բարեւ-կացոյ կանդնած կը մնար , ձեռքը ձեռքին վրայ՝ պրտոն , սեղանին առջեւ յաճախորդներուն , որոնք հիացիկ կը դի-տէին իրենց շուրջը , դոյներու եւ ոճի մասին մթմթալով իրարու : Եւ կը սպասէր հաճոյակատար համբերատարու-թեամբ , մինչեւ որ անոնք վերջացնէին դիրենք շրջապա-տող օտարոտի նորութեան առթած հետաքրքրութիւնը եւ ուշադրութիւն դարձնէին իրեն : Եւ ինք , ժպտալով մը որ թուրքինն է միայն , ինքզինքը նոր երկրին ու լեզուին բո-լորովին օտար ձեւացնող թօթովանքով մը , կէս-հարցա-կան , կէս-ողորբիչ շեշտով հարցնէր .-

— Բաֆի՛ . . .

Ու երբ դիւի հաստատական նշանի մը վրայ , միա-ցած կոկորդային «եա»յին , տարադով թունուլցին աղլասէ չալվարին տոպրակը ոտքերուն մէջտեղ աջ ու ձախ շօ-րօրցնելով կը հեռանար , գիտէ՞ չն , թէ յաճախորդուհի տիկինը իր պարոնին — «ինչ բարեկիրթ են փղեր սա թուրքերը» — կը հիանար :

Բիշ յետոյ , պղինձ արձամանը աջ ձեռքին , արեւել-եան քանուածքներով ամսէն՝ ձախին , վրան բաժկիկներ յաճախորդներու թիւով , կարմիր-կանաչ դոյներով օ-ծուն , կը կանդնէր նոյն սեղանին առջեւ , թուրքի այն կեղծ երկիւղածութեամբ , որ գիտէ այնքան լաւ մասաուցանել եւրոպացիին , կը լեցնէր դաւաթները — լիցքն ալ արարո-ղութիւն մը — եւ ժպտալով մը վերջին , ըսես՝ պատասխան եւրոպացիի հարցական դիմառնութիւններուն՝ ի տես սուրճի գորշ փրփուրներուն , ըսել ուղեւու պէս .

— Խմէ՛՛ սր տեսնես, ինչպէ՛՛ս համեղ է . . . :

Մատուցումը վերջացած է : Ու ծառայականը կը քաշուի իր անկիւնը, աչքերը սեւեռած մուտքի դրան, սպասելով նոր այցելուներու : Վերջին անգամ մըն ալ, յաճախողի նշանին վրայ երթալով տեղանին, նոյն չօրօրանքով, ու գաւաթներ ժողված ափսէին վրայ, «աֆիէթ օլսուն»ով մը կարծես հաստատելու արեւելեան քաղաքավարութեան վրայ հիացած եւրոպացիի մտածովը .— «Այո՛, ա՛յսպէս բարեկիրթ է թուրքը . . . » :

* * *

Սրճարանի յատուկ սրահին մերի անկիւնը, դրան հանդիպակաց, կար պղտիկ բեմ մը : Նուագածուներու բեմն էր ան, որու վրայ կանգնած՝ նիհար կազմով, թուխ դէմքով, բաւականին ճարտար ջութակահարը, իրիկունն ժամը 8-էն մինչեւ 12 : Թուրք, իր արտաքինով միայն հաւած միւլդիքի արուեստին նրբութիւնները անոնց աչքին, որ արեւելքէն տեղեակ չեն եւ թուրքի արտաքինէն ներս թափանցել չեն կրնար :

Այս սրահին լայնքին, ներորմէն նեղ սանդուխներ կապերտածածկ կը բարձրանային երկրորդ յարկը, որ երկրորդ սրահ մըն էր սեղաններու եւ աթոռներու եւ շուրջանակի կը նայէր վարի սրահին վրայ : Բայց կը բացուէին քանի մը դռներ, որոնք դռներն էին առանձնասենեակներու, խորհրդաւոր : Որովհետեւ Շարգը հասարակաց դռնայի մըն էր միայն երեւոյթով . էութեամբ՝ ան Պապը Ալին էր Բերլին ապաստանած : Այդ դռներուն ետեւ տեղի կ'ունենային իթթիհատի Կեդրոնին Բերլինի անգամներուն ժողովները, Թալէաթի գլխաւորութեամբ :

Հակառակ իթթիհատի իշխանադրութեան ու պետերուն փախստական վիճակին, անոնք դեռ կը շոյէին իրենց հին երազները, որ այս անգամ թեւ պիտի առնէր Աֆղանիստանէն :

Այդ առանձնատեսնեակներէն մէկն ունէր դարպասա-
ձեւ ելք մը, որ կը հսկէր ճաշարանի սրահին վրայ, ճիշտ
այն ձեւով որ մզկիթներու մէջ յատկացուած կ'ըլլայ
միւլէզզիֆին, ուրկէ ան կրնայ դիտել իր հաւատաւոր հա-
տարակութիւնը: Եւ այդ դիտարանը շինուած էր հէնց
այդ դիտութեամբ, ուրկէ հսկող աչքեր յաճախ կը դիտէին
վարի բաղմութիւնը, որոնց տէրերը ընկալեալ կանոնն
ունէին միշտ մեր մնալու հասարակ մարդերէն, եւ պատ-
ճառներ, երկիւղներ բաղմութիւններէ հեռու ու ծածկը-
ւած մնալու: Անոնց ղէմքերն ու շարժումները, սակայն,
միշտ իրենց աչքին տակ:

Սրճարան եւ ճաշասրահ ներքին զոռոռ մը կը միա-
նային իրար: Ծաշարանի բաժնին դիւխաւոր դուռը կը բա-
ցուէր Motzstrasse-ի վրայ: Մուտքին ճախին՝ պահա-
րան սենեակը, ուր յաճախորդը պահ կը ձգէր վերար-
կուն, դիւխարկն ու դաւադանը եւ կը մտնէր սրահը, որ
զմբէթաւոր, ոճն ու զոյնները տարազուած մզկիթի մը
ներքնամասին վրայ: Ամէն մէկ աչքառու մասին վրայ՝
Ղուբանէն տնտուած խօսքեր արձանադրուած: Այնպէս
շինուած ու դարդարուած, որ հոն մտնող սեւէ թուրք
Ղուբանէն հասուած մը վերջիջէր:

Կանաչ-կարմիր զոյնները այստեղ ալ տիրական:

Ո՛չ ճերմակ տիւտոցներով ճաշասեղանները, ո՛չ ալ
զերմանացի սպասեակները կրնային չէզոքացնել թրքա-
կան կարմիրն ու կանաչը:

Խորը բարձրադիր բեմ մը. ատենախօսական բեմի
մը կահաւորութեամբ, ուր, սակայն, հետաքրքիր փերոպա-
ցին ամէն իրիկուն, ժամը Տէն սկսած, կը տեսնէր մի-
այն եւրոպական նուազախումբ մը՝ ճաշի պահերուն:

Պատերը նկարադարդուած՝ թուրք նկարիչի մը
թապլօներով, որոնք կը ներկայացնէին Պօլիսը դանազան
չնորհներուն մէջ:

Ահա Ոսկեղջիւրը. ահա Ստամպոլը իր մինարէներու անտառով. ահա Թուրք համալ մը՝ իր համետին ու բեռին տակ, վաթթոցը անծոպ Փէսին շուրջ. ահա ծալլապանիկ Թուրքը իր շալաքին մէջ, որ նարկիլէն կը ծխէ ու ճերմակ աչքերով արնաշաղախ դիակներ կ'երազէ կարծես :

Այս սրահին մէջն էր, Շարպի բացուած օրէն սկսած, որ անձրեւ ըլլար թէ ձիւն, մէկը, որ ո՛չ գերմանացի էր եւ ո՛չ Թուրք, (Թուրք աչքը կը տեսնէր այդ, բայց չկրցաւ տեսնել, ո՛չ ալ անոր հայ հոտն առնել. այս էր էականը), կը մտնէր Մօցշտրասէի մուտքէն, կը նստէր սեղանի մը առջեւ, անդլիախօս սպասակի մը բաժին, կը ճաշէր զանաւորէն, յայտնաբէս ցուցական դերակատարութեամբ մը, խորացնելու համոզումը թէ սա օտարականին մնայուն յաճախորդութեան պատճառը արեւելեան կերակուրներու ճաշակին գերազանցականութիւնն էր եւ զունագեղ արեւելեան նորութիւններու հետաքրքրութիւնը՝ չտես օտարականի մը մէջ :

Ուրիշ սեղաններու շուրջ նստած Թուրքերու գաղտնի եւ հարցական ակնարկները, այս օտարականի մասին, իրր թէ չէին նկատուեր, այնքան բարեմիտ, միամիտ էին : Ո՛չ ալ Թուրքերէն խօսակցութիւններու հանդէպ լեզուն հասկցողի ինքնամատնութեան ամենաթեթեւ արտայայտութիւն մը իր կողմէ :

Եւ ան շուտով կը դառնար վնասուած եւ բարի յաճախորդ մը Շարպին համար, ուր սպասակներ ժպտով կը դիմաւորէին զինքը իրենց ստանալիք այն քանի մը մարք նուէրին համար, բացառօրէն առատաձեռն, որ, եակայն, մէկ սէնտէն աւելին չէր :

Իսկ իր Թուրք վարիչին աչքին, չարժուէ ու հաճոյակատար, սա օտարականը կրնար ըլլալ միայն անդլիացի կամ ամերիկացի ուսումնասիրող ամբարշտապետ մը : Ստոյգ : Այսպիսի խօսքերով էր որ ան կը հաւատարաց-

նէր վախկոտ հետաքրքրութիւնները եւ անոր անվտանգութիւնը եւ կը հանդարտեցնէր այնպիսիները, որ առիթ կ'ունենային առաջին անգամը տեսնելու: սա օտարականը թրքական այս միջավայրին մէջ եւ պատճառներ չատ ունէին վախ ու կասկած ունենալու ամէն օտարոտի դէմքէ:

Ու այս օտարականը, որ շատ դո՛ւ էր ամէն բան եղած լլալուն թուրք աչքին, բացի հայէ, ամէն մէկ պատառի համը խիւսողի հանդարտութեամբ ճաշելէ յետոյ, պայմանաւորականօրէն կ'անցնէր սրճարանի բաժինը: խմելու «թրքական» սուրճը, յայտնաբէս պահունակութիւն պատճառելով թունոլատարաղ ծառայողին եւ այլեւս զինքը քննելէ դադրած թուրք աչքերուն, որ ահա մէկը այն ինքնահաւան բայց յիմար եւրոպացիներէն, վարժուեցաւ «թրքական» սուճի համին եւ լմբոնեց անոր մարտդականութիւնը:

Իսկ ան, երբեմն ժամ մը, եթէ թուրք այցելուները քիչ էին կամ աչքի ինկած տիպեր — միաշաներ, բէյեր — այդ օր այցելած էին լլալար երբեմն՝ մինչեւ կէս դիշեր, եթէ կային հին դէմքեր, պէտքը դէմքեր եւ կամ նորեր—ենթադրական աստղեր— մտիկ կ'ընէր արեւելեան նուազը, ցուցադրական ձեւով, որպէսզի նկատուէր եւ թարգմանուէր, թէ սա մէկը միւլդիքէ հասկցող մը կը թուի եւ, տե՛ս, ուշադրութեան եւ ուսումնասիրութեան արժանի բաներ կը գտնէ կարծես թուրք երաժշտութեան մէջ:

Ու այսպէս կ'անցնէին օրերը թուրք աչքերու մոլորանքին մէջէն:

Երբեմն աննշան բառ մը, երբեմն նոր դէմք մը, որոնք իրենց լսուած ու պատահած վայրկեանին անարժէք կը թուէին, իրարու վրայ կը դռմարուէին, օր մըն ալ կազմելու համար նախադասութիւն մը, տալու կարեւոր լուր մը կամ երեւան հանելու համար վնասուած դէմք մը ու

հասցէ մը: Անոնքի ու անպատասառ նկարչութիւն, որ առաջին ակնարկով անիմաստ դիժեր կը նշէ եւ ահա օր մը այդ գծերու համադրութիւնը երեւան կը հանէ ծանօթ դէմք մը:

Այս օրերուն ու այդպիսիքուն մէջէն էր, որ Բէհայեան տիրն Շաքիրի պատկերը երեւան եկած էր: Եւ այս ճամբան էր, որ երեկոյ մը մեր օտարականը սեղանակից պիտի ընէր Բէհայեան տիրն Շաքիրի եւ Ջէմալ Ազմիւրի եւ տիւրկիներուն, Շարգի արձարանին մէջ:

Դեռ Հարդէնքերգի 4 թիւը անծանօթ էր: Թալէաթի ոճրարոյնը:

1920-ի Նոյեմբերի 12-ի, Հինդաբէթի, խոնաւ ու ցուրտ երեկոն էր:

Շաքաթէն աւելի առաջ, թերթերը արդէն բերած էին, Հայ-թուրք պատերազմին մէջ Հայաստանի մէջքը կոտորող հարուածին բօթը-Կարսի անպատիւ անկումը: Եւ Գարաբէքիւրի բանակը կը քալէ Ալեքսանդրապոլի վրայ:

Կը պատմէ օրագիրը.—

«Հոգիս տակն ու վրայ էր. այնպէս լինչպէս կրնայ ըլլալ հոգին, որ թուրքի հաթաղանին տուած է հայր, որբութիւնը խմած ցմրուր, տուած է տուն ու տեղ, դիակներ եւ պատիւ:

«Եւ ահա Կարսը ինկած: Այսինքն՝ բացուած ճամբան այն օրուան, որ Քէմալ մը լրացնէր Թալէաթի մը անաւարտ դործը:

«Իսկ սա հոգին դեռ կը խարխաւիէ մութին մէջ ծրարուած Թալէաթի հասցէին ճամբուն վրայ...:

«Գիտէի, որ այս գիշեր Շարգի մէջ պիտի տօնակատարուէ Կարսի յաղթանակը: Հարսնիք:

«Եւ իմ հոգին մեռելատուն:

«Ձէի մեղադրեմ թուրքերը: Կրնայի բացատրել, թէ անոնց խանդավառութիւնն ու տօնակատարութիւնը նոյնքան հայրենասիրական էր, իբր թուրքեր, —ի՛նչ հոգ, թէ

այդ տօնակատարները ներքնապէս թոյնի պէս ատէին Քէմալը: Յաղթանակը թրքական էր. վեր Քէմալի անձէն. որքան եւ պիտի խանդավառուէի, եթէ Կարինն ըլլար ինկած հայ բանակին ձեռքը:

«Թուրքը չէր մեղաւորը, որ Կարսը կը դրաւէր: Հայը՝ որ Կարսը կը յանձնէր առանց զնդակ արձակելու:

«Ու պատուախնդիր մէկ, միայն մէկ զնդակ, ազգային պատուի սա տաւրումին մէջ:— Գնդապետ Մաղմանեանի զնդակը՝ ինքն իր գանգին մէջ, իրը իրաւ պատուախնդրութիւն եւ նոխաղութիւն:

«Այնոք—թուրքերը— հայրենասիրական պարտք մը կը կատարէին Բերլինի մէջ, յաղթանակին համար Քէմալին, թէ եւ ան ալ հալածանք ու ատելութիւն ունենալ իրենց դէմ: Յաղթանակը թուրք էր: Թրքութիւնը, հալածական թէ ի՞նչ, պէտք էր խանդավառուէր, տօնակատարէր:

«Այս պատումները, սակայն, ուղեղի բաժինն էին: Կար սիրտը. դերադանց ու սուրբ:

«Եւ արիւնը կը քամուէր իմ սիրտէն. հայու սիրտէն: Մարդը իմ մէջ կ'ապրէ միայն հայ զոյնով:

«Ես պէտք է իմ ազաւոր հայ սիրտով թուրք հարանիւրին երթամ: Պէտք է երթամ: Ո՛րք զիտէ, այս զիշեր...

«Ու ճշգրտապահութիւնով մը, որ քիչ մը եւս պիտի մոլորեցնէր իմ «բարեկամ»ները, թէ իմ հետաքրքրութիւնը դառնաւ մէկ հաճելի կերակուրէս կամ նորոյթէ անգին չանցնիր, դիտցած ըլլալու, թէ այսօր բացառիկ օր է. Շարքը միայն թուրքին համար, քարչ կուտամ հոգիս, ամէն քայլիս՝ կոխկրտելով վրան, Քուրֆուրստէնդամ, դէպի աջ՝ Տաունսէնշտրասէ, կրկին աջ՝ Մօցլտրասէ եւ դէպի Շարք՝ երկայնքին վրայ:

«Մէկ հոգ ու երկիւղ միայն: Չըլլայ թէ յուզումներս զիս մատնեն:

«Աւ օգնութեան կը կանչեմ միլիոն զոհերը, որոնց վրէժին ծննդոցը դեռ չէ գրուած . . . :

«Այսպէս կը մտնեմ Ծարպէն ներս : Ժպտուն ու մըտերմիկ, ինչպէս ամէն իրիկուն, այս ժամերուն :

* * *

«Ճաշասրահին մէջ եւ մանաւանդ արճարանին, ոգեւորութիւնը պատերէն դուրս կը յորդի : Թրքութիւնն է ամբողջ իր ներքին դանազակներով : Իրենք իրենց մէջ են : Իրենք զիրենք կը դղան :

«Տօն է . ածելի են եկեր :

«Ամենէն անզգայ ոչ-թուրքն իսկ առաջին ակնարկով պիտի զգար, թէ այս երեկոյ ինք տեղ չունի այստեղ :

«Թերեւս իրենք իսկ նկատել տալին այդ գերմանացիի մը կամ ընթացիկ յաճախորդի մը : Ամերիկացի ուս իւզոտ ախօրստմէնի առանձնաշնորհը միայն կրնար բացառիկ զինջով մը բնել տալ, մինչեւ ճաշի սեղան մը, ի դին այն տղետ աներեւոյթեան, որ ամէն ոչ-թուրքի խմորն է : Այդ շատոնց կը հաւատան :

«Եւ սովորական «կուտէն արէնդ»ով՝ ներս կը մտնեմ՝ եւ կը տեղաւորուիմ իմ սովորական սեղանին առջեւ, յիշեցնելով իրենց իւզոտ յաճախորդը, առանց ցոյց տալու, թէ կրնայի նկատել արտակարգութիւնը երեկոյին : Պարզապէս առեւտուրի ընթացքին՝ յաջողութեան մէկ փաստ :

«Առանց նման աներեւոյթեան, ինչո՞ւ մոռցուած չըլլայի նաեւ ես :

«Անոնք իրաւունք ունէին մոռնալու ամէն բան, ամէն դէմք : Կարար այնքան մեծ էր թուրք հայրենասէրի համար :

«Ինքնազսպումի առաջին յաջողութիւնս կը ցնցէ իր-կիւղիս օձիբը եւ կը դգամ որ կը տիրեմ ինքզինքիս : Մինչեւ անգամ կը Ժպտիմ ապասեակին, որ կը կանգնի սեղանիս առջեւ ինձ ծառայելու : Ուրախութիւնս կը յայտնեմ

յաճախորդներու աշխարհի բազմութեան համար, մաղթելով աւելի ու աւելի յաջողութիւն, որուն լիութիւն արժանի է այս փնդնատիպ եւ հաճելի հաստատութիւնը: Իբր թէ ոչինչ կը տեսնէի տարօրինակ, բայց եթէ արժանի հաստատութեան մը արդար մէկ յաջողութիւնը՝ առեւտրական գետնի վրայ:

Կը ճաշեմ սովորական անտարբերութիւնով:

«Սովորական օրէ մը տարբերութիւնը միայն այն ատեն երեւան կ'եննէ, երբ կարգը կտալայ սուրճը խմելուն եւ ես, աղմուկն ու բազմութիւնը չկրնալ տեսնելու չափ տղէտ ու կոյր չըլլալու համար գոնէ, փոխանակ, ըստ սովորականի, ուղղակի սրճարան ուղղուելու, կը հարցնեմ սպասեակին, թէ արդեօք պարտաւ աթոռ մը կա՞ր ներսը:

«Հէր ուրէրը (սպասեակը) հաճոյակատարութեամբ կ'անցնի սրճարանի բաժանմունքը, իբր թէ ատուելու, ու կը վերադառնայ յայտնելով՝ ներողութիւն խնդրող ժպիտով, թէ այս երեկոյ, թուրքերուն մէկ բացառիկ օրն է եւ զբաւուած են բոլոր աթոռները, իբր հրաւիրեալներ:

«Յայտնի անտարբերութիւնով մը կը յայտնեմ, որ սուրճս բերուի ճաշարահին մէջ, գիտումով՝ նրբօրէն զգալ տալով, սակայն, թէ եթէ «բացառիկ»-ը կ'արածնէ այդ: Միտքս էր զգալ տալ, թէ իբր նորոյթներու սիրահար մէկը, նման «բացառիկ»ներէ զրկանքը ցաւ կը պատճառէր ինձ: Մանաւանդ որ օդը խոնաւ էր եւ ցուրտ՝ դուրսը եւ ես արամաղիր էի այս գիշեր անցնելու այստեղ:

«Սպասեակը հասկցաւ զիս կատարելապէս եւ անտարակոյս երկիւղ կրեց կորսնցնելու իւզոտ պատառ մը:

«Ոնցդ եմ»:

«Եւ կրկին փոութիկոտ կ'անցնի սրճարանի բաժանմունքը»:

«Հաղիւ թէ ես ամոստալու վրայ եմ, որ այսպիսի առիթ մը կը կորսնցունեմ, ահա փութիկոտ ու հաճոյակա-

տար ժպտումով ներս կը մտնէ, ու իբր թէ վիրաւորանք մը դարմանելու ձեւով, ինձ կը մօտենայ Շարգի վարիչը :

— «Հէր ուրեքն յայտնեց ինձ, որ դուք ուղեր էք սուրճը ներսը խմել :

— «Այո՛, ինչպէս սովոր եմ ընել, կը պատասխանեմ : Բայց բոլոր անդանները գրաւուած են եղեր : Հոգ չէ : Այսօր տեղ կը խմեմ սուրճս եւ կ'երթամ մէկ ուրիշ տեղ անցնել երեկոս : Թէեւ դուրսը շատ անհաճոյ է քալելու համար : Ենչտը կը դնեմ «ուրիշ տեղ»ին վրայ :

— Ո՛չ, ո՛չ, խնդրեմ— կ'ընդհատէ ան զիս, ամէն զինով ինձ հաճոյք պատճառելու ցուցական ձեւով : Անմիջապէս ձեզ համար աթոռ մը կը պատրաստեմ մեր սեղանին շուրջ :

Եւ որպէսզի ինձ գլալ տար նաեւ, թէ ապաստանը չէր կրնար գիտցած ըլլալ, թէ որքան կը պնահատէ ինք իմ յաճախորդութիւնը, եւ թէ, թէեւ այսօր բացառիկ օր մըն է, բայց իր աչքին բացառիկութիւնները ինձ համար չեն. այնչափով միայն որ փոխանակ առանձին տեղան մը ունենալու, հաճէի իրենց սեղանին մասնակից ըլլալ :

— Ենթահակալ եմ, կ'ըսեմ, ձեր այս փափականեկաւորութեան համար :

«Ու արեւելքի քաղաքավարական ձեւերուն հազցույած գերմանական փութկոտութիւնը, թուրքը արագօրէն կ'անցնի սրճարանի բաժանմունքը : Վայրկեան մը յետոյ կը վերադառնայ ժպտադէմ ու կ'առաջնորդէ զիս : Կրկնելով անգամ մըն ալ որ այսօր նշանակելի օր մըն է իրենց համար. այդ է պատճառը, որ բացառապէս թրքական է երեկոն :

— Աւելի լաւ ինձ համար— կը պատասխանեմ— թերեւս իմ հետաքրքրութիւնը խթանող նորոթիւններ կը գտնեմ :

«Թուրք ջութակահարը թրքական մարչ մը կը նշուպէր, երբ ոտքս կը դնէի ներս :

«Խոսնուած բարձութիւն մը թուիս դէմքերու, որոնց վրայ վալլի ուրախութիւն մը անսանձ կը ճառագայթէ : Սեղաններուն շուրջ, կողք կողքի ու ծունկ ծունկի սեղմըւած են անոնք, որպէսքի բոլոր հարապատ թուրքերը տեղ դանեն եւ չորկուին այս երջանկութենէն :

«Կլոր ու խոշոր սեղան մը, պատուոյ սեղանը, արեւմտահայերէն վերի անկիւնը : Ինձ յատկացուած աթոռը այդ սեղանին շուրջն է : Սեղանին շուրջն են երկու հանժմեք, մէկը արդէն տարիքն առած, որ յետոյ պիտի գիտնայի, թէ Զէմալ Ալմէի կիներն է, միւսը, աւելի երիտասարդ—Տիկին Բէհաթատին Շաքիր : Տղամարդերէն մէկը արդէն խոկ ինձ ծանօթ է դէմքով—Զէմալ Ալմի փաշան : Ես դայն կը ճանչնայի իր ծխախոտի խանութէն, Հիւսէն, Աուգստուրդէրտրասէի վրայ : Անդամ մը միայն դայն տեսնողը ալ չի մոռնար զինքը : Իսկ ե՞ս . . . Ինձ յոյսեր կապած եմ այդ «աստղ»ին հետ : Խոշոր ու դադանային զլուխ մը միջահասակ, լայնկեկ կապուածքով. աչքերը, իր թույններուն տակ, թուրք արիւնշածարաւութեամբ յորդուն, որ հազար Բերլին չի կրնար հսկի մէջ գնել : Մօրուքը մկրատուած, կոկուած. բայց թրքականութիւնը միշտ անկողմ : Քանի մը հողի եւս, որոնք բոլորն ալ իրենց հագուստ—կապուստով եւ շուքով դասակարգ մը կը մատնեն, որու անդամները հասարակ մարդեր չեն ըլլար : Նոր դէմքեր են ինձ համար բոլորն ալ : Բայց մէկն անոնցմէ, որ սեղանին զլուխն է, երկու հանժմեքուն մէջտեղ, իմ ուշադրութիւնը կը դամէ իր վրայ, դեռ աթոռ չգրաւած : Բայց դէմքով, խառն աչքերով, բարձրազլուխ եւ շաղանակաւոր մայրերով : Բարձրահասակ, արտաքինապէս կառնտարեալ եւրոպացի մը, որ հակադրութիւն մը կը ներկայացնէ չրջապատին :

«Յարգալի զի «կուտէն արենդ» մը (բարի երեկոյ) եւ կը դրաւեմ աթոռս, որու կը հրաւիրէ զիս առաջնորդս մեծարանքով :

«Սորհրդաւոր հանելուկի մը որչա՛ս կ'ընդունուի իմ յայտնութիւնը ամբողջ սրահին մէջ: Սեղանակցութեան պատիւը պատուէ՛յ սեղանին՝ կը վտթորկէ հոգիները, որոնց վրովորները կը ժայթքեն բիրերէ:

«Ու ուշադրութիւնները կը կեդրոնանան իմ վրայ: Աչքով, ունքով հարցականներ զիրար կը խաչածեւեն իմ «ո՞վութեան» մասին: Սեղանակիցներս ալ, որոնց հաւանութեամբ ես ներս ընդունուած էի, անաւարակոյս, գող-ուներ եւ աչքերով կ'ուզեն հասկնալ Շարգի տնօրէնէն, թէ ո՞վ եմ ես: Եւ ան կ'աշխատի աչքով կամ փափուքով հասկցնել, թէ անվնաս, իւրտ պատառ մը: Մինչեւ որ առաջին շփոթէն յետոյ խելքի ինկած, թէ ի՞նչ հարկ աչքով-ուներով խօսելու, Լերր կը դանդաղէ թուրքերէնին անծանօթ օտարականի մը ներկայութեան եւ կընային պատօրէն հարց տալ, պատասխան տունել:

«Ի՞նչ հարցուցին միւս սեղաններուն շուրջ եւ ի՞նչ պատասխանեցին իրարու: Չեմ գիտեր: Ինչի՞ նմանեցուցին զիս: Թերեւս ամէն բանի: Վստահ. բացի այն ինչէն որ ես եմ:

«Իսկ զիս պատուող սեղանին շուրջ ես կը լսեմ անդամ մըն ալ Շարգի տնօրէնի հանդարտեցնող բառերն իմ մասին, մինչ կը խմեմ սուրճս հանդարտօրէն, ծածկելով խոովքը որ հոգիս կը ճանկոտէ, ու սխալօքով ծովսին մէջ պատանքել ճղնելով:

«Ահա թէ ո՞վ եմ ես:

— Ամերիկացի սփորտամէն մը. նորութիւններու ակնդ մը. որ անշուշտ հարուստ եմ եւ կը թափառիմ աշխարհը կեանքը վայելելու: Շարգի բացման օրը ինկած եմ աշատեղ եւ ինչպէ՛ս կ'երեւի հաճելի գտած արեւելեան երպերը, ուտելիք-խմելիքները եւ դարձած իւրտ պատառ մը:

«Ու վերջապէս մթնոլորտը կը դառնէ ինքզինքը եւ ուրախութիւնները զանազան սեղաններու եւ խօսակցու-

Թիւնները մեր սեղանին շուրջ կը վերսկսին, մոռնալով իմ ներկայութիւնը: Այն աւազանին պէս, որ շուտով կը պտնէ իր անալիտիկները եւ կը մոռնայ իր մէջ կնկած, ջուրերն յուղող քարը, երբ ալեակները կը լայնան մինչեւ իր պատերը եւ քարը կը հանդէի յատակին վրայ:

«Կարան է օրուան իօսակցութեան նիւթը. որովհետեւ անոր վրայ տարուած յաղթանակն է օրը տօն դարձնողը:

«Քեաղիմ Գարա բէքերն է հերոսը: Թագը՝ Քէմալ:

«Այսպէս եղաւ իմ առաջին հանդիպումը Բէհաէտտին Շաքիր բէյին հետ:

«Ու երբ դուրս կուգամ Շարդէն. աւելի քան դժուար մը ան՝ ինձ համար, այս գիշեր կը կակաղեմ ինքս ինձ դէմ.

— Կարգը դեռ թալէաթինն է...

Բայց կուգայ ե՛ւ քուկը, Դոկտոր Բէհաէտտին Շաղիր բէյ: Ե՛ւ քուկը, Ջէմալ Ազմի վաչա...:

* * *

Եւ եկաւ օրը, Հայ Մեռելոցին, Շաքիրի եւ Ազմիի սատակներով...

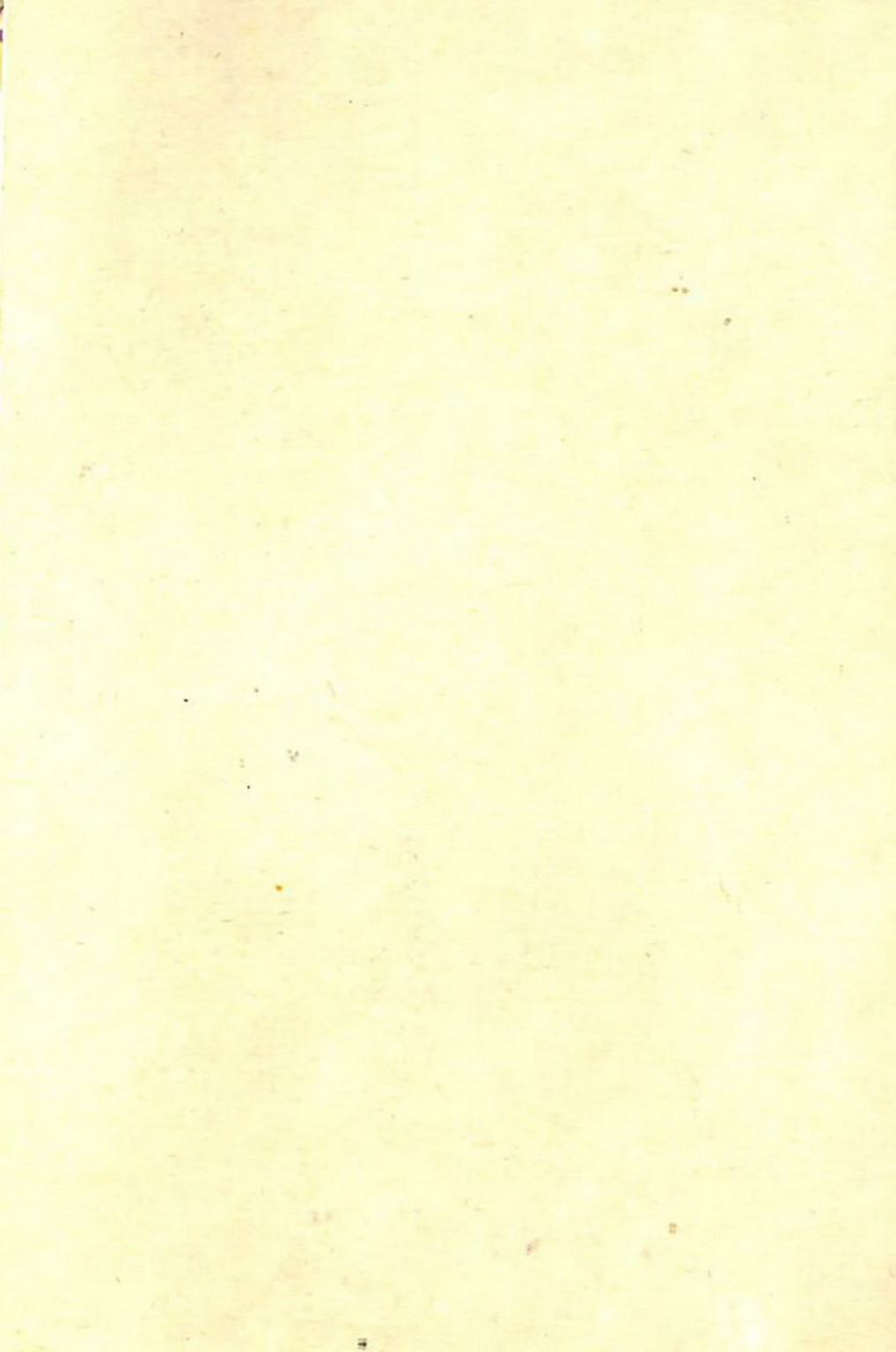
Յաջորդ հատորը ԹԱԼԵԱԹԻ ԳՈՐԾԸ ՆԵ-
ՐԱՆԾԱԿԱՆՆԻՎ., որ պիտի տայ պատմութիւնը,
քէ ո՞ր եւ ի՞նչպէս սաղմնաւորուեցաւ Թալե-
արով սկսած Հայ Նեմեսիսեան դատաստանը.
ի՞նչ ամբայ կտրեց. ինչո՞ւ եւ որոնք դաւեցին
եւ վերջապէս խափանեցին թրքահայութեան
ծով արիւնի արդարագոյն պահանջը. որպէսզի
դաւով ու տհաքեկումներով անոնց դէմ որ
դէպի Էնկիւրի ամբասն կը փակէին, մինչեւ որ
յաջողէին իրենց թրքահայ շարժերուն ալ մոռ-
ցոնել տալ բուրքը եւ անոնցմէ բանակ կազմէին
կորսնցուած արժողութիւն անհատական կսկիծ-
ներուն:

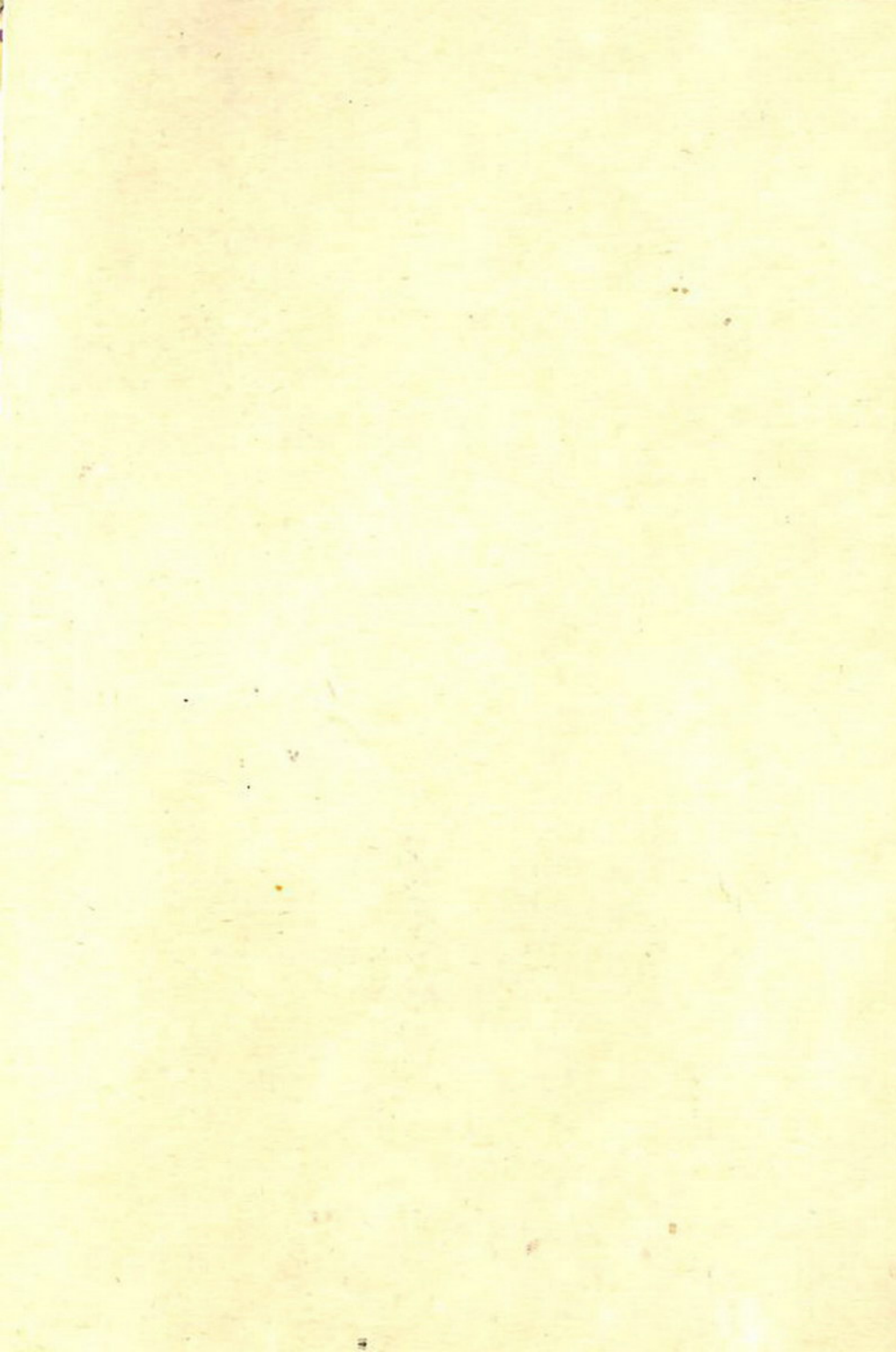
102

A 1

ԳԻՆ

\$2.00

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0029573

ЦЕНА

11
1366